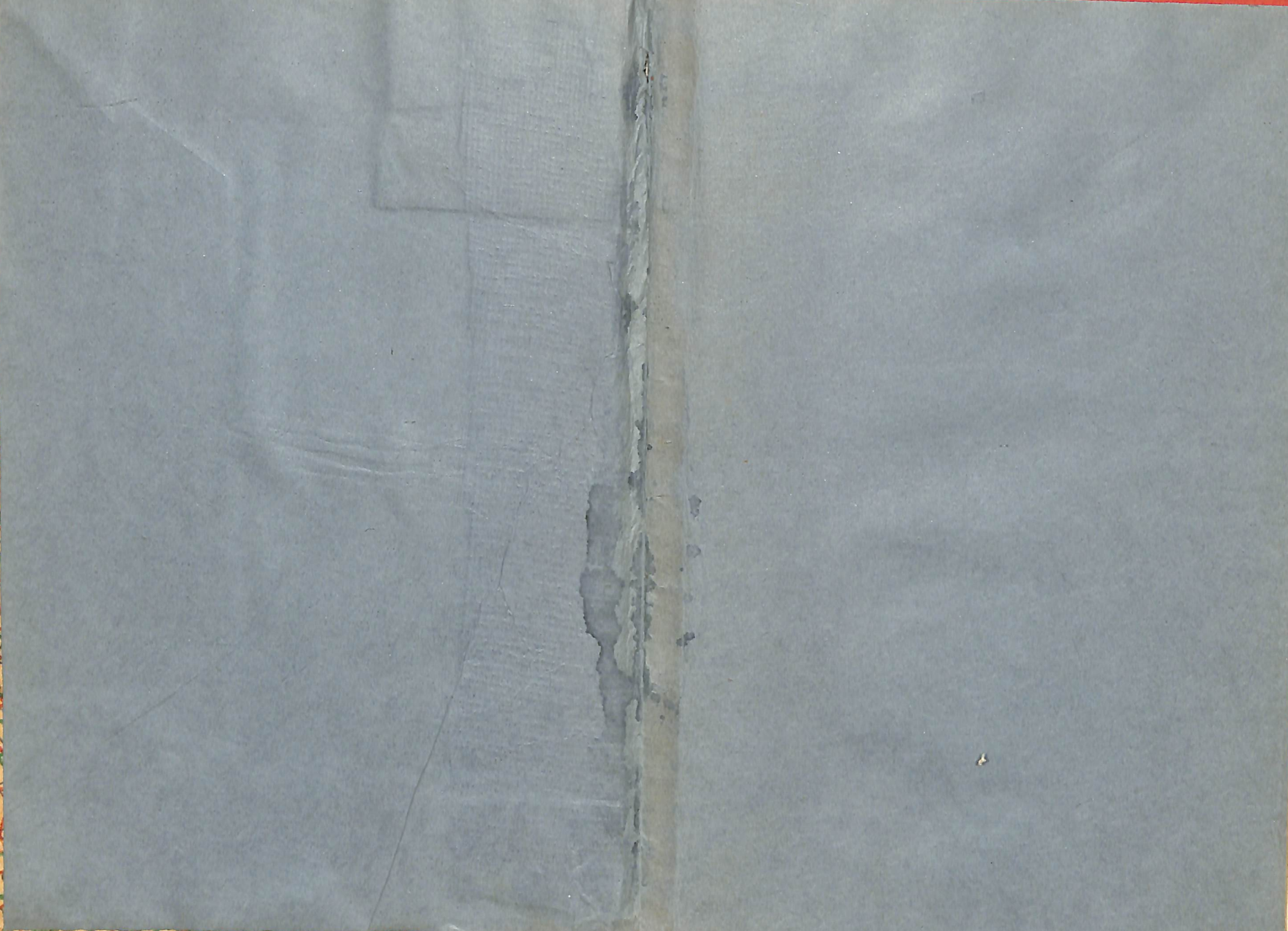

814

9(45)
9-35

1895

Հնչեակեան Կոլումնոյի Եան Հրատարակութիւն.

Ժողովրդական Գրարարան.

Գրքոյկ երկրորդ.

—

ԳԱՐԻԲԱԼԴԻ.

ԻՐ ԿԵԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ.

Համաձայն վաւերական վկայութիւնների եւ անտիպ
շիշողութիւնների.

—

ԹԱՐԳՄ. ԻՏԱԼԻԲԵՆԻՑ.

Հ. Ս.

ԳԻՆԸ 1 ՓՐ. ԵՒ 50 ՍԱՆՏ.

2004

ԼՕՆԴՕՆ.

ՏՊԱՐԱՆ «ՀՆՁԱԿԻ».

1895

2012

ՀԱՅԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿԿՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՄԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱԳԱՐԱՆ.

9(45)

9-35

Գրքի երկրորդ.

5

ՅՈՎՍԷՓ ԳԱՐԻԲԱԼԴԻ.

Գ Ա Ր Ի Ք Ա Լ Դ Ի.

ԻՐ ԿԵԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ.

Համաձայն վանքական վկայությունների և սնտիպ
յիշողությունների.

ԹԱՐԳՄ. ԻՏԱԼԵՐԻՆԻՑ.

Հ. Ս.

ԳԻՆԸ 1 ԳՐԱՆԿ.

ԼՕՆԴՕՆ.

ՏՊԱՐԱՆ "ՀԵՁԱԳԻ".

1895

8549

(7442-57)

7442-57 P

ԲՈՒՋԵՐԱՆԻ ՏԵՂ.

Արանից, շատ չէ, միայն հաղիւ մի քանի ատս-
նեակ տարիներ առաջ, այժմեան քաղաքականապէս
մէկ և ազատ Իտալիան գտնվում էր ապստամբական
և յեղափոխական ճգնաժամի դժուարին երկունքի մէջ, և
այդ գեղեցիկ, դրախտանման, բայց բաղմնաւոր չար եր-
կիրը ներկայացնում էր իրանից մի պատկեր, որ աւելի
կամ նուազ նոյնութեամբ ընծայում է այս րոպէին
աշխարհիս՝ Հայաստանը.

Իսկ օտար լծից, որի տակ ծուրու հարկադրու-
ված էին Իտալիայի հիւսիսային նահանգները, այն է՝
Լոմբարդիո-վենետիկը, այլ և բաղմնաթիւ, ազգային
անունը կրելու յաւակնութիւնն ունեցող միջնադարեան
հնացած հաստատութիւններ, յենվելով աստուածային
երեւակայական անհասանելի կամքի և ֆիզիքական հա-
տու ղյժին, կապարի ծանրութեամբ ընկած էին ահագին
մեծամասնութիւն կազմող ժողովրդի վրայ, արգելե-
լով այս վերջինիս կատարելու անտեսական ու մուսուր
ասպարէզներում ամեն նոր քայլ, ամեն նոր առաջ-
դիմութիւն: Արկրի ամեն-մի կէտում անխտրաբար թա-

գաւորում էր կամայականութիւնը. արդարութիւն, հասարակութիւն, հասարակական իրաւունք սոսկ բառեր էին, գործածվում էին իբրեւ ծածկոյթ կրօնական ու աշխարհական պորտաբոյծների արտօնասէր և ընչասէր ոգուն: Սակայն այդ հաստատութիւնները — պապութիւն, թագաւորութիւն, դքսութիւն և այլն — ընդնշմարում էին արդէն, դեռ անցեալ դարու կէսից սկսած, հպատակների մտքերի մէջ աստիճանաբար առաջացող փոփոխումը և այս փոփոխման իրանց համար մահառիթմ և կորստաբեր հետեանքը, որ արտայայտվում էր ժողովրդի հետեւեալ ձգտման մէջ. հնացած և երկրի աշխատաւոր դասակարգերին միմիայն փաս բերող կարգերը՝ նոր և բոլորի բարօրութիւնն ապահովող կարգերի վերածել: Նրանցից ոմանք իրանց գոյութիւնը պահպանելու համար ուրիշ բան չէին մտածում, բայց թէ ամեն տեսակ բռնաւոր, երբեմն խսկ խաբեբայ, միջոցներով խեղդել ժողովրդի մէջ արծարծվող նոր ոգին. ուրիշներ, աւելի իմաստուն և շրջահայեաց, հասկանալով, որ անկարելի էր գիմարել նոր հոսանքին, միեւնոյն նպատակին համեմատ համար ստիպված ղեջումներ էին անում, մտցնելով իրանց երկիրներում մի քանի բարենորոգումներ, ընդունելով օրէնսդրութեան մէջ ժողովրդային իրաւունքներն ընդարձակող կէտեր: Նապօլիի թագաւորութիւնն՝ առաջին ուղղութեան, խսկ օսկանայի դքսութիւնը, Մալոյայի թագաւորութիւնը երկրորդին իբրեւ օրինակներ կարող են ծառայել:

Սակայն անկասկած է, որ Ֆրանսիական 1789-ի Մեծ յեղափոխութիւնն արդէն ուժգնապէս ցնցեց Իտալիայում այդ հաստատութիւնները, տալով սրանց մահացու հարուած: Հակակրօնական ու հակամիապետական գաղափարներն անցնելով բարձր Այականները, ձեղքելով ծովեզօրը, Ֆրանսիայից մուտք էին գործում Իտալիայի

ամեն կողմերը և գրգռում իտալական առանց այն էլ տաք գլուխները: Այդ նոր գաղափարներն աւելի ընդարձակ ծաւալ գտան մանաւանդ Լոմբարդիայում, որ անուհետեւ դարձաւ վառարան հանրապետականութեան և որ մինչև վերջն անշէջ պահեց յեղափոխութեան կրակն Իտալիայի ամենահեռաւոր անկիւններում: Շուտով ամեն տեղ միապետների դէմ սկսան երեւան գալ ժողովրդային յուզումներ, ցոյցեր, որոնց մէջ ակնյայտնի կերպով արտայայտվում էին սահմանադրական կարգերի և առհասարակ բարենորոգումների պահանջները: Առաւմարութիւնների կողմից ցոյց տրված դիմադրութիւնը և հրապարակային յուզումների առիթով գործ դրված խստութիւններն ու անթիւ ձերբակալութիւններն արագացրին գաղտնի ընկերութիւնների գոյութիւնը գլխաւոր կենտրոններում և նրանց շարունակական առումը, որոնց ամենի նպատակն էր յեղափոխական պարագանդայի և յեղափոխութեան միջոցով ազատել հայրենիքը ներքին ու արտաքին թշնամիներից: Այդպիսի յեղափոխական ընկերութիւններից ամենահռչակաւորն է կառուցողական ընկերութիւնը, որ անմիջական նպատակ ունէր ձեռք բերել Իտալիայի համար անկախ ինքնավարութիւն և միութիւն, Հոգմ ունենալով մայրաքաղաք: Բոլոր այդ գաղտնի միութիւնները, նայելով նրանց քաղաքական դաւանանքին, նրանց ծրագրին, կարելի է երկուսի բաժանել. զուտ Հանրապետականներ կամ Մաձինիեաններ, որոնք կամենում էին միապետական սկզբունքի խաղաղ ջնջումը և Հանրապետութեան հաստատվելը, ինչպէս Ֆրանսիայում, և Չափաւորականներ, որոնք աշխատում էին հայրենիքի անջատ մասերի ի մի միացման համար սահմանադրական թագաւորի ներկայութեամբ, որը Մալոյայի տունը պիտի ատակարարէր: Այս երկու կուսակցութիւնները, միա-

ժամանակ միևրով միմեանց դէմ ծրագրային մի ներքին կռիւ, կռիւ, որ մինչև այսօր էլ շարունակվում է Իտալիայում, բոլոր ոյժով յարձակվում էին իրանց ընդհանուր հակառակորդի դէմ, որ պահպանողական անուան տակ իր մէջ ներփակում էր կղերական ու աղանդական դասակարգերի կուսակցութիւնը և որի յետևանքն էին ինչպէս աւստրիական, Նոյնպէս և պապական և այլևայլ թագաւորական ու իշխանական բանակները, ո՛չ նուազ և տգէտ կրօնամոլ անբոխը:

Ապատակ չունենալով հետեւելու այստեղ իտալական յեղափոխութեան աստիճանաբար կրած ֆազերին, սկսած անցեալ դարու կէսից մինչև 1848 թուականը, երբ պայթեցաւ իտալական առաջին ապստամբական պատերազմը, բաւական եւք համարում յիշատակել համառօտակի, որ բոլոր վերոյիշած ընկերութիւնները, ինչպէս և ուրիշ բազմաթիւ մանր-մունր ընկերութիւններ, առաւել կամ ուռաղ տարբեր ծրագիրներով, թէ երկրի ներսում, ժողովուրդի ամեն խաւերում, և թէ երկրից դուրս, եւրոպական կարեւոր կենտրոններում, շարունակ խօսելով ու գրելով, նիւթապէս և բարոյապէս կազմակերպելով ու ամրացնելով, աջողեցան ժողովուրդի բոլոր դժգոհ դասերում ոյժ ու գիտակցութիւն ստեղծել, դիւանագիտական աշխարհում անմիջական ըստիպողականութիւն գոյացնել վերջնականապէս լուծելու համար իտալական հարցը: Այդ հարցը լուծվեցաւ. Իտալիան ապստամբեցաւ աւստրիական կառավարութեան դէմ, իր ներքին միապետների դէմ և երկար տարիներ յամառաբար ու հերոսաբար կռւելուց, անթիւ դոհեր բանտերին, աքսորանքին, կախաղանին և տառնալներին տալուց յետոյ ձեռք բերեց իր անկախութիւնն ու միութիւնը վերջնականապէս 1870 թ. սեպտեմբերի 20-ին, երբ իտալացիները մտան Հռոմ, վերջ դնելով

նաև պապի աշխարհական իշխանութեան: Այդ միութիւնից դուրս են մնացել միայն Տրիէստի և Տոէնտինօ-ի գաւառները, որոնք գտնվում են տակաւին աւստրիական կայսրութեան ձեռքում:

Բաղդաւոր էր Իտալիան նրանով, որ որքան էլ անտեսականապէս վերջին ծայր աղքատացած, քայքայված, ամեն տեղ գիւղական համայնքները չափազանց հարկերի, ծայրահեղ վաշխերի և ամեն տեսակ հարստահարութիւնների ծանրութեան տակ ընկճված, բարքապէս ապաստած, ոգով ստրկացած, Եւրօպայի առաջ ճակատին ծուլութեան և երկհոտութեան դրօշմով անուանարկված — արդիւնք գլխաւորապէս, երկար ժամանակեայ կամայական, բռնաւոր բեժիմի, որի համար Գարիբալդիի հպարտ ոգին դառնութեամբ էր լքցվում ամեն անգամ, — մտաւորապէս թաղված խորին տրգիստութեան և կրօնական-կաթոլիկական թանձրամած նախապաշարութեամբ, նա կրկին ընդունակ հանդիսացաւ հանելու իր ծոցից այդ պատմական վճռական բռնապետն առաջնակարգ մտածողներ, բանաստեղծներ, դիւանագէտներ, պատերազմական հանձարներ, բարոյական հերոսներ, որոնք իրանց բնատուր ձիրքերն ի մի վայր բերելով, յօժարակամ ժղեցին հայրենիքի ազատութեան կռիւը և ստեղծեցին այժմեան մէկ և ուղատ Իտալիան:

Անկասկած, Գարիբալդին իտալական ազատութեան մեծ գործին նուիրված անձերի մէջ առաջին տեղն է բռնում, Մաձձինիի հետ, որոնց վրայ ընկած էր գրեթէ այդ գործի ամբողջ ծանրութիւնը, և նա անձնաւորաբար ստանձնեց տանելու, միշտ և միշտ օգնական որոնելով իրան համար նոյն իսկ ժողովուրդը: Ուրանալով ամեն տեսակ անձնական փառք և հանդիսա, նախնի հոռմակական անուան արժանի տոկունութեամբ, խրատամբերութեամբ և կինկինտեան առաքինութեամբ նա

նուիրեց իր ամբողջ հոգին, ամբողջ կորովը, մի խօսքով կեանքի ամբողջ գործունեութիւնն իր ստրկացած հայրենակիցների վերականգման գործին: Օժտված բաղմատեսակ բարոյական մեծ յոտկութիւններով, գործի պահանջած բնական հարուստ կարողութիւններով՝ Գարիբալդին հանգիստացաւ անհրաժեշտ անձնաւորութիւն իտալական յեղափոխութեան: Եւ նրա պաշտոնները կարծես ուղղւած են մինչև իսկ գտնել նրանում ինչ որ մի նախախնամական կամ ճակատագրական մատ, երբ Իրան անուանում են *L'uomo predestinato* (նախասահմանաւ մարդը), աւելի ևս որ Գարիբալդիի կեանքը մինչև աղատութեան գործի գլուխ բերելը՝ ղերծ մնաց, իբրև անհրաժեշտ գործիք, այն անթիւ անհամար մեծ ու պատիւ պատերազմների վտանգներից, որոնց շատ անգամ յանդգնաբար ենթարկւում էր իր անձը:

Գարիբալդին ջերմ համոզված հանրապետական էր, շատ կանուխ մտաւորապէս որդեգրված Մաձձինիի: Կրթութեամբ փափաղն էր վերացած տեսնել հայրենիքից միապետական սկզբունքը, սակայն որպէս գործնական մարդ հայրենիքի ազատութիւնը կարելիին չափ փութացնելու համար ստիպվեցաւ համակերպվել սահմանադրական թագաւորի հաստատման, համարելով գոնէ այդ քայլն իբրև նախադուռն իր սիրած հանրապետական սկզբունքների իրականացման, որոնց կիրարկութեան մէջ միայն նա տեսնում էր իտալացիների բարօրութիւնը: Եւ այն օրից, երբ Գարիբալդի ամենամեծ հաճոյքով իր յաղթական սուրը մի կողմ դրաւ, քանի որ իր հայրենիքում չէր կար այլ ևս օտարը, որի դէմ գործածելու հարկը լինէր, նա, հակառակ չափաւորականների տրհաճութեան, որոնք միշտ փնտսակար էին համարում ներքին քաղաքական գործերի մէջ Գարիբալդիի խառնրվելը՝ իբրև անընդունակ այդ հողի վրայ գործելու, նա

մեծ եռանդով ձեռք առաւ, իբրև մարմնացած տրիբուն, ժողովրդային դատը թէ պարլամենտում և թէ հաւաքունների մէջ: Յեղափոխութիւնից յետոյ, երբ աղւական-կղերական ոյժերը ջնջվեցան, հարուստ դասակարգի կարճ ժամանակամիջոցում արած հակայական քայլերը անտեսական ապարէզում և բանւոր ու զիւղացի դասակարգերի հետզհետե վատթարանալը նոյն ասպարէզում, որի արգասիքն էր դառնում ընդհանուր թրջուառութեան սաստկանալը, օրէցօր պանդխտութեան մեծ ծաւալ ստանալը, — այդ բոլորը նրան խորին ցաւ էին պատճառում: Կա պարզ տեսնում էր, որ կատարված յեղափոխութիւնը միայն հարուստ դասակարգին նպաստաւոր եղաւ, իսկ այն չարիքները, որոնց վերացման համար իր ամբողջ կեանքը տվեց, այն է՝ անիժնալ աղքատութիւնը և պանդխտութիւնը, ո՛չ միայն չը վերացան, այլ աւելի էլ սաստկացան. այնպէս որ մեծ հերքան իր ծերութեան օրերում մնաց անմխիթար: Պատմում են, որ նա անդադար կրկնում էր իր վերջին օրերում, նայելով Խալիսայի թշուառ պատկերի վրայ — «Չէ, այս իմ երազած Խալիսան չէ»:

Եւ յուռ ամենայիւ, Գարիբալդիի կատարած գործը շատ մեծ է, հակայական է նոյն իսկ ամբողջ ժողովրդի հանրային շահերի տեսակէտից: Խալիսական յեղափոխութիւնը եթէ չը վերացրեց հայրենիքի միջնց թշուառութիւնը, սակայն նա պատրաստեց մի հող, որ շատ նպաստաւոր էր ապագայ ընկերական-անտեսական զրկութեան և պայմանների ազատ դարգացման: Գարիբալդին իր օգնականների հետ տվեց իր հայրենիքին քաղաքական բաւական լայն ազատութիւն և սկզբունքը քաղաքագիտական հաւաստարութեան, բացեց ապագայի առաջադիմութեան ուղին, որի վրայ այսօր նրա գործի շարունակողները, նոր մարտիչները, սօցիալիստները, որոնք

օրինակերի եռանդով թշուառ դասակարգի անունով
կռիւ են մղում հարուստ-կապիտալիստ դասակարգի դէմ,
կը տան հայրենիքին իրական քաղաքացիական հաւասար
ութիւն այն օրը, երբ այդ երկու միմեանցից տնտե-
սական խորին վիհով բաժանված դասակարգերը կը ջը-
ջըվեն և մարդկանց էեանքը կը հաստատովէ հաւասար
աշխատանքի և հաւասար վայելքի հիմունքների վրայ:

Հայկական ներկայ տագնապալի իրականութեան
բոլորէին՝ շատ զիպող, ժամանակայարմար ու նպատակա-
յարմար էր յեղափոխութեան միենոյն երկունքի մէջ
գտնվող հայ ժողովրդի ձեռքը յանձնել Զովսէփ Գարի-
բալդիի կեանքն ու գործունէութիւնը պատմող մի յարմա-
րաւոր գրուածք: Հետեւապէս ուրախութեամբ ընդունեցի
իմ գաղափարակից ընկերների կողմից ինձ եղած առաջար-
կութիւնը, այն է՝ ընտրել և թարգմանել նոյն խի-
տալական բնագրից մի գրուածք, որ հաւատարիմ թարգ-
ման լինէր մեծ հերոսի յեղափոխական գործունէութեան
ու ձգտումներին, և առհասարակ նրա համոզումներին,
զգացումներին ու բնաւորութեանը:

Արդ՝ թարգմանելով ներկայ գրքոյկը, որի հեղինակը,
որ իր անուան տեղ գրուածքի ճակատին գրել է «Մի
նասիկին կամաւոր», մասնակից է եղել Գարիբալդիի մը-
ղած կռիւներին որպէս կամաւոր, կարծում եմ որ սը-
խալված չեմ ընտրութեանս մէջ, ըստ որում սա, բա-
ցի նրանից որ լրացնում է պահանջները, այլ և
շատ յարմար է հանդիսանում իր փոքր ձեռով, վերին
աստիճանի կենդանի և ժողովրդական գրուածքով՝ դիւ-
րութեամբ տարածվելու ժողովրդի բոլոր խաւերում:

Թ.Ա.Բ.Գ.ՄԱՆԻՉԸ:

Գ Ա Ր Ի Բ Ա Լ Դ Ի

Խոսքացի մայրերը պէտք է աւան-
դեն նրա կեանքը, որպէս ուսմանը
խոսքացի մանուկներին:
ՄԱՉՉՈՅԻ.

I

ՄԱՅՐԱԿԱՆ ՍԻՐՏ

1815-ի ամառայ տաք օրերից մէկն էր: Նիցցայի
նաւահանգստի առաջ, ծովեզերքում, մի դեռատի կին
յուզված գրկում էր մի խարտեաշ երեխայ:

— Զովսէփ, բացականչում էր նա այնպիսի ձայնով,
որով ուղում էր յանդիմանութիւն արտայայտել, մինչ-
դեռ գգուաւք էր, — զաւակս, դու իմ սիրտս լցնում
ես սարսափով ու հպարտութեամբ:

— Ո՛հ, մայրիկս, պատասխանում էր երեխան իր
համբոյրով, այդպէս մի խօսիր: Ես վաղում էի, ինչպէս
գիտես, հօրեղբորորդոյս հետ, վառօցից դուրս եկող հե-
ղեղատի երկայնութեամբ: Ընտել մի խեղճ ծեր, ջջի

վրայ ծռած լաթերն էր լուանում, յանկարծ տեսայ, որ չը կար, անհետացել էր: Խոր ջրի մէջ էր ընկել: Մէկ ոտտուճով ջուրը նետվեցայ և լող տալով, մօտեցայ նրան, բարձրացրի և դուրս քաշեցի ափը: Եթէ ես չը լինեի՝ խեղդված կը լինէր: Արդեօք կարող էի ուրիշ կերպ անել:

— Խալ եթէ դու ինքդ մեռնէիր, հարցնում էր մայրը սարսուռով...

— Ես... պատասխանում էր երեխան, ծիծաղելով: Անկարելի բան. լաւ իմացիր, որ ջուրն ինձ ճանաչում է: Արթում եմ, որ ես մի կէս ձուկ եմ: Եւ թափ տալով իր գանգուր մաղերը, որոնք իջնում էին մինչև յանձնապատանութեամբ զրօշմված այտերը, երեխան գուրս վաղեց թրջված լաթերով, որոնցից ջուրը կաթկըծում էր դեռ ես:

Այսպէս էր սխում Յովսէփ Գարիբալդին: Այդ ժամանակ նա ութ տարեկան էր: Այս սկզբնաւորութեան մէջ ամբողջապէս երեւան էր գալիս մարդկութեան հերոսը:

Մայրը մարգարէացած էր ապագայի մասին: Իր կեանքը պէտք է լինէր մի յարատե յուզմունք սիրած որդեակի համար, որ միւսնոյն ժամանակ իր պատիւն էր: Աստուած միայն (գրում է Գարիբալդին իր Յիշո՞րհութիւններում) գիտէ այն տանջաբերները, որ կը լինէին տղից նրան իմ արկածալի գոյութիւնը, որովհետեւ Աստուած միայն գիտէ, թէ որքան քիչ թիւն ունեցաւ նա ինձ համար: Եթէ սրտումս կայ որ և է վեհ զգացում, խոստովանում եմ բարձրագլուխ, որ այն նրանից էր ներշնչված ինձ: Իր հրեշտակային բնաւորութիւնը պէտք էր, որ անհրաժեշտօրէն մի բան ցոլարձկնէր իմ բնաւորութեան մէջ... Ես նախապաշարված չեմ. այնուամենայնիւ, թուում է ինձ, թէ կեանքիս ա-

մենաստկայի հանգամանքներում, երբ Ավիւնոսը մը- ունչում էր նաւիս յատակի տակ և բաղնում էր նրա կոշտերին, երբ գնդակները սուլում էին ականջիս տակ ինչպէս ուռազանի քամին, երբ միտայլէղը անձրեւում էր իմ առաջ, հո՞՞նք ինչպէս կարկուտ, — ես նրան տեսնում էի միշտ ծնրադիր, ջրթուլներում աղօթքի մի միմունջ, և ես արիանում էի աւելի ես, ներքնապէս համոզվում էի աւելի սերտ կերպով, որ ինձ չէր կարող հասնել որ և է դժբաղդութիւն, երբ մի սուրբ կին աղօթում էր ինձ համար: Այս կերպ նաև Գարիբալդին, Մաճինիի նման, պատմում էր այն աղ- դեցութիւնը, որ ունեցաւ իր մայրն իր կեանքի վրայ. և մայրական ժպիտը միշտ սաւառնում է այդ մեծ մարդ- կանց կենսագրութիւններում:

Այս բաղդաւոր ծնողի անունն էր Ռօզա Ռաֆ- մօնտի. ինքը բնիկ Լօանօցի էր և ամուսնացած կնակա- րեցի Գոմէնիօ Գարիբալդիի հետ: Երկու ամուսիններն ապրում էին այնտեղ,

Ուր աղին Տիոտէնօյի

Համբուրում է հողն Յիցցայի.

և նրանց տան մէջ, որ ուղիղ նաւահանգստի դիմացն էր, բնակած էր արդէն Մասսէնան, որը լինելով հա- ցագործի մի որդի, աջղած էր լինել մեծ բռնապե- տի, Նապօլէօնի, զօրապետը, և այդ ժամանակ նա յաղ- թական արշաւում էր Գերմանիայում արծիւի զրօշա- կով: Այնտեղ ծնաւ նաև Յովսէփ (Ֆիլդէպպէ) Գարի- բալդին. սակայն այսօր զուր կը լինէր փնտռել միւսնոյն վայրում այն հասարակ և փառաւոր տնակը, որովհետեւ այն տեղը, ուր նա երբեմն բարձրանում էր, այսօր ծո- վի կոհակներն են տիրապետում, ըստ որում քանդե- ցին և հաւասար դարձրին նրան նաւահանգիստն ըն- դարձակելու ժամանակ:

Իր հայրը նաւապետ էր. լինելով երբեմն գոհացուցիչ, երբեմն նուազ գոհացուցիչ վիճակի մէջ, նա բարձի թողի չարաւ իր զաւակի դաստիարակութիւնը, և նրա հաւար գտաւ բարեհամբոյր ուսուցիչներ: Շատ լաւ, միայն թէ գիւրին բան չէր կառավարել փոքրիկ Զովսէփին: Երբեմն մագլցում էր ծառերի, թուփերի վրայ, երբեմն սահում էր նաւերի սիւներից, երբեմն կուէի էր գրգռում իր ընկերակիցներին և երբեմն վերջապէս սլանում էր դէպ այն ծովը, որի անհուն հօրիզոնը նրան հրապուրում էր: Մէկ օր ձանձրացած սովորական դասերից, ասում է իր դպրոցական ընկերներին.

— Չը յոգնեցաք փակված այստեղ, ներսը, մինչդեռ դուրսը ծովն է իր անհուն տարածութեամբ: Ո՞վ է այն կտրիճը, որ ինձ կը հետեւի: Գնա՛ք բաղդ փորձենք:

Ըսածն արած եղաւ: Երեք պատանիների հետ փախչում է դպրոցից, իջնում նաւահանգիստը. քակում առաջին պատահած ձկնորսական նաւակի կապերը և թիակներին մէկ մղումով գտնում է իրան այլքների վրայ օրօրվելիս, իր ընկերների հետ միասին:

— Գնա՛նք Զէնովա, աղաղակում է Զովսէփը, իսկ յետոյ... կը տեսնենք: Ճանապարհորդութեան և արկածների ծարաւը նրան տանջում էր: Քիչ ժամանակ ծառայարհրդութիւնը հաճոյք պատճառեց, սակայն փոքր ինչ յետոյ սխաւ վտանգաւոր դառնալ:

Նաւակը դժուարութեամբ էր առաջ գնում. այլքները կտրում անցնում էին վրայից, թրջելով չորս համարձակ երեսաներին, և նրանց բաղուկները սկսում էին յոգնութիւն զգալ: Հասած էին Մօսկովի հանգէպ, երբ տեսան մի փոքրիկ և արագաշարժ նաւ, որ իրանց ետեւից էր գալիս. փորձեցին փախչել, սակայն անգուռ. և կարճ ժամանակից նաւը վրայ հասնելով, մօտեցաւ նաւակին և գերի բռնեց ուժասպառ երիտասարդներին:

Նոյն իւրն Գարիբալդիի հայրն էր այն նաւը փախստականների ետեւից ուղարկել, որպէսզի առն վերագործէ նրանց: Ինչպէս էր յայտնված փախուստը:

Մի քահանայ (գրում է Գարիբալդին) տեսնելով մեր գնալը, մեզ մատնել էր, և գուցէ այս իրողութիւնից է առաջ գալիս այն հակակրօնութիւնը, որ տածում եմ աշխարհիս բոլոր քահանաներին: 4

II

ԵՐԵՒԱՆԻՆԻ ՆԱԽԱՍԻՆ.

Եւ հայրն ուզում էր որ նա քահանայ դառնար:

— Ո՛չ, հայրիկ, ասաց նրան մէկ ր. Գարիբալդին. այն գրքերից, որոնք ինձ միշտ տալիս է պ. Լուէնան, միմիայն ֆօսֆօրօն և Լյփիէրի-ն եմ կարդում, և սրանք ես անգիր գիտեմ, միւսները չեմ կարողանում մարտել. փոխանակ սե սքեմը հագնելու, ես կը լախը տրէի...

— Գէ լաւ, փաստաբան եղիր, թեյադրում էր նրան հայրը: Լաւ գործ է շատ վաստակելու համար: Ո՛չ. գլուխ թափ ևս տալիս: Չես սիրում օրէնքը: Լոյն ժամանակ բժշկութիւն սովորէ, ընկերդ կը բժշկես...

— Բոլորն էլ գեղեցիկ են, պատասխանում էր Զովսէփը, սակայն իմ կոչումը ծովի վրայ ընթանալն է: Եթէ գիտենայիր թէ որքան նախանձում եմ քեզ, երբ քո գեղեցիկ նաւով հեռանում ես և աչքերիցս ծածկվում. թուում է թէ դու ընկղմում ես ծովի խորքերում: Գիշերը երազում եմ հեռաւոր երկիրները, օտար ու նոր դէմքերը, տարբեր-տարբեր երկիրները... Ո՛հ, եթէ թող տրվէր ինձ ազատ շրջելու ծովերի վրայ:

Պատանեկի յամառութիւնը յաղթող հանդիսացաւ հօրը ծրագրերի վրայ, և մէկ օր մայրը լալով պատ-

բաստեց կապոցը: Բայց նա և ոչ իսկ նկատում էր այդ կրթնած պատգազամբին՝ ուրախութեամբ գիտում էր այն նաւը, որի վրայ պիտի նաւարկէր: Ղուստաւորված արեգակի ճաճանչափայլ շողերով (գրում էր նա), դու ինձ երեւցար, ով գեղեցիկդ Վօստանցա, առաջին նաւը, որի վրայ ես ճեղքեցի անցայ Ովկէանը: Բո նաւաստիները արժանաւոր լիզուրացիներն իսկական տիպեր — շնորհալի կերպով կրթնում էին թիակների վրայ: Նրանց երգերն ինձ ձգում էին խանդաղատանքի և արբեցութեան մէջ...»

Պէտք Օգէստս արած իր առաջին ճանաչարհորդութիւնից վերադարձած մէկ օր հայրը առաւ նրան մէկուսի, և — այսուհետեւ ինձ հետ պիտի ճանաչարհորդես, ասաց այլայլված ձայնով: Բո մայրն ամենեւին հանգիստ չէր տալիս ինձ իր ստրաստիներով... Ես... այո, ես իսկ ունեցայ այնպիսի երկիւղ և արհաւիրք, երբ դու հեռու էիր, որ եթէ անպատճառ ուղղում ես նաւաստիի արհեստն անել... լաւ ուրեմն, միասին կանե՞ք:

Պատանին ուրախութիւնից փայլում էր:

— Եւ ուր ե՞ք գնում, հարցրեց:

— Եւս, պատառնալեց նաւապետ Գոմենիկօն:

— Ո՛հ, հայրիկս, որքան բարի ես, ինչպէս բաղդաւոր ես անում ինձ, բացա՛նանց պատանեակը, ընկնելով նրա գիրկը:

Եւս Զոփէփի երեւակայութեան առաջ պարզվում էր տակաւին որպէս աշխարհի թագուհի: Իտալական պատմութիւնից նա իմանում էր միայն հռոմէական հասարակապետութեան և կայսրութեան պատմականութիւնը, և նախնի հերոսութիւնների պատմութիւնը վաւորում էր նրա սիրտը եօթն բլուրները տեսնելու, մէկ օր Ռէգուլոսի և Վինկինատոսի կուրծքը լցնող օդը շնչելու ցանկութեամբ: Սուրբ քաղաքն էր, նրա համար

իդէալն էր, Իտալիան էր, որի ա՛ռնը միայն հաղեւ մրմնջում էր շրթուքներով այդ տարիներում:

Այդ օրից սկսած՝ Նիցցայի տաճար հաղեւ երբեմն տեսնում է նրան փախտաբար այն կարճ զաղարկերի միջոցին, որոնք առնվում են նախ քան նորից ճանապարհ ընկնելը: Հաստ անգամներ հարուածեցին նրան փոթորիկները, պարտաւորվեցաւ ծովահէնների դէմ կուռի գէպի Վրեւիք կատարած երեք ճանապարհորդութիւնների միջոցին. սակայն ամեն ա՛գամ, որ վերադառնում էր Նիցցա, մին ասում էր զուարթաբար.

— Պոհ եմ այն վտանգները կրած լինելուս համար, որովհետեւ հասկացել եմ, որ կարող եմ ինձ հարցնել՝ ինչ բան է երկիւղը:

Մի քանի օրից յետոյ մի բարեկամ է հանդիպում նրան և կանգնեցնելով.

— Չեմ իմանում նորութիւնը, ասում է նրան: Խեղճ Ղիւստիֆօն ի՞նչնասպան եղաւ այս առաւօտ: Յիմարաբար սիրահարված էր մէկ օրիորդի վրայ, որ ամուսնանալու խօսք էր տվել նրան... և որ դաւաճանեց:

— Ինչնասպան լինել մի կնոջ համար, աղաղակեց Վարիբալդիին զայրացած: Բայց միթէ ուրիշ աւելի լաւ բանի չէր կարող ծառայեցնել իր կեանքը: Այնքան մեծ է գոյութեան նպատակը, և նա չընդգրկեց մէջ է սահմանափակում նրան: Ես չեմ կարող հասկանալ նրա յուսահատութիւնը. երբ մի կին ի՞նչ գուր գայ, ես նրան կասեմ. — Ուղղում ես ինձ սիրել: Այո, շատ լաւ: Ի՞նչ չեմ ուղղում: Ո՛չ, լաւ ուրեմն, երթաս բարով: Աշխարհում անքան կիներ կան:

Այս նախադասութիւնն ինձ հաղորդվեցաւ ականջալուր վկայից: Սակայն այդ պատմութիւնը երբեք չարգիլեց Վարիբալդիին, որ մի պատուաւոր ասպետ լինելու գէպի գեղեցիկ սեռը:

Յանկարծ մեր նաւաստին փոխվում է. Նրան տես-
նում ենք որպէս ուսուցիչ: Ինչպէս արդեօք պատա-
հեցաւ այս մետամորֆոզա:

Վէպի Վ. Պօլիս արած մի ճառարհորդութեան
մէջ հիւանդացաւ: Լա Վօրաէզէ Նաւը, որով նա
գացել էր այտեղ, մեկուցաւ և Նրան թողեց այն մեծ
քաղաքում մենակ ու հիւանդ: Գարիբալդիի նման մար-
դիկ գրպանում փող չէն ունենալ, սակայն և այնպէս՝
ուսել է հարկաւոր: Եւ ահա նա, առաջ սարսափելու
տեսք բռնելից, ստում է գործ փնտռել, և առաջար-
կում է իրան որպէս ուսուցիչ խալիական և Ֆրանսիական
լեզուներէ, որպէս և գեղադրութեան. և այրի տիկին Տի-
մինին ընդունում է Նրան իր տան մէջ որպէս դաս-
տիարակ իր փոքր երեխաներէ: Սակայն ազատ ժամե-
քում նա գնում էր ծովի ափը, հառաչա՛քով դիտում
էր Նրան, և ահա մի գեղեցիկ օր հրաժեշտի ողջոյն
տալով տիկին Տիմինիին, մտ ում է Մագօննա գիւղ-
է Գոացիէն ա՛ռել Նաւը, որ Նրան տանում է Ի-
տալիա: Եւ այդ Նաւի վրայ, առաջին անգամ լինելով,
Գարիբալդիի վարեց Նաւապետի պաշտօնը:

III

ՀԱՆՍՏԱՅԵԱՆԻ ԳԵՂԱՏՆԻՔԸ:

Տագանբօգ, քաղաք ուսական, որ Գօի, Գանուբի,
Վօլգայի վաճառականութեան գլխաւոր ոտքն է, զրկած
է Ազովեան ծովի մէջ երկարող մի հրեաւդանի վրայ:
Նաւահանգստի վրայ մի հին պանդոկ վաղ ժամանակ-
ներից ծանօթ է խալիացի նաւաստիներին. և այտեղ,
1833-ի գարնան, գտնում եւք մեր բաղմամբիւ ազգա-
կիցներից, որոնք շրջան են բոլորած թուխ, փայլակա-

ցայտ աչքերով և կորովալիր խօսքերով մի երիտասար-
դի շուրջը: Սենեակը, ուր գտնվում էին Նրանք, մեծ
էր, ընդարձակ ու ծխապատ. պանդոկապետը մրափում
էր նստարաններից մէկի վրայ, սուրբ Գեորգի պատկե-
րի տակ: Շտեմարանի վերեւ կախված մի լամպար
հազիւ հազ ցրվում էր խաւարը, և Նրանք յուզված
խօսում էին, չէին կարողանում նշմարել մէկ անձի, որ
նստած էր աւելի մութ անկիւնում:

— Այժմ թագաւորներ, աղաղակում էր այն երի-
տասարդը, նստած են մեր վրին, նման ևօթն մահացող
մեղքերի: Նրանցից մէկին, Մօլէնայի դուքս Ֆրանչեսկօ-
յի վրայ վստահութիւն ունեցա՛ք. Չիոօ Մէնստտիի¹⁾
հետ ոտքի կանգնեցանք. Գառմա, Բօլոնեա և Ռօմանայի
ուրիշ քաղաքներ դուքս էին վնասել բռնաւորներին,
և արդէն ժպտում էր մեզ աստուածային աղատութիւ-
նը, երբ ահա դուքսը մեր գէ՛մ դարձաւ. վրայ են հաս-
նում օտարականները և ահա մե՛ք վտանգի մէջ. խոթ-
տակում և կախում... Նոյն ինք, Մէնստտի խեղճամահ
է լինում բռնաւոր մի ֆրանչեսկայից, իր վաղեմի մի մօտ
բարեկամից: Սակայն գերեզմաններից դուքս են գա-
լիս առաքելները: Մի ժարդ յղացած է մի լայն միտք:
Հին Իտալիան, ստրուկների, կոսմարդիների, դաւաճան-
ների Իտալիան վերջացած է, սկսում է Երիտասարդ

1) Չիոօ Մէնստտի պաշտօնում է 1830 ի խալիական շարժ-
ման պարագուծներին: Բնիկ Մօլէնայի էր, յարդեպ գլխաւորնե-
րի նպրուստ վաճառական, որի նետ կեղծ քարեկամութեամբ կապված
էր Մօլէնայի դուքսը, Փաւստիստո: Շնորհով այդ յարաբերութեան
վերջնաւ աջոյնցաւ իմանալ Մէնստտիի և սրա բնկերակիցների ա-
պստամբական խորհուրդները, և մի երկուց երբ դաւաղորդեց
Մէնստտիի տան մէջ նաւարկած մտածում էին ապստամբութեան
պատրաստութիւնների մասին, դուքսը յանկարծակի պաշարել տը-
վեց նրա տունը, և դաւաղորդների կողմից տեղի ունեցած յու-
սահատ դիմադրութիւնից յետոյ ձերբակալեց ամենքին: Փաւստիս-
տո կախաղան բարձրացրեց Մէնստտին նախապէս յատուկ մի
Յանձնախմբի ձեռքով նրան մահաւն դատաւարտել տալուց յետոյ:
Ծ.՝ Թ.

Ի տալիս են: Այս մարդը վերատին կապում է դաւա-
գրութիւնների կտրված թելերը. իր խօսքը բոց է երիտա-
սարգների սլաքների համար, իր ձայնը թափանցում է
մինչև տիրանների պատնէշների այն կողմը և կանչում է
եղբայրներին դէպի ապստամբութիւն:

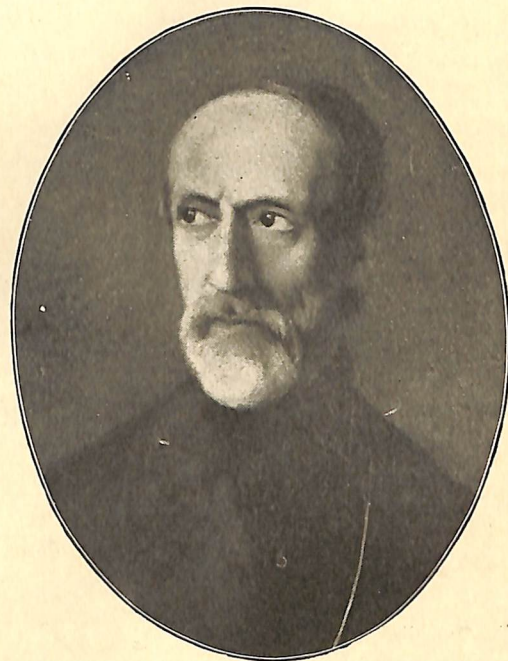
— Եւ ո՞վ է դա, խնդրում էին մի քանի նաւաս-
տիներ:

— Ո՞վ է, խնդրում էր նաև անծանօթը, որի մասին
խօսեցանք, դուրս գալով ստուերից:

— Ի՞ր անունը, պատասխանում էր երիտասարդը,
լոյսի մէջ պիտի ողողվի. այսօր նա անտեսանելի հոգին
է Իտալիայի, վաղը պիտի լինի Ճաճանչաժառ առողը, որ
մեզ պէտք է առաջնորդէ դէպի ապստամբութիւն. Ի՞ր
անունն է հովսէօի Մաձձինի: Նա բռնաստեղծ է և մտա-
ծող. հայրենիքի ցաւերը նրա աչքերից արցունք են
հոսեցնում, բարբարոսի դաւադանի տակ հեծողի վա-
տութիւնը նրա սրտմտութիւնն է գրգռում, տկարի ար-
ցունքները նրան շարժում են դէպի սէրը և զոհաբե-
րութիւնը, և մառախլապատ Ալպեանների գագաթից
մինչև Իտալիա՝ ընթանալ է տալիս մի վսեմ սարսուռ:
Հայրենիքը չը պիտի մնայ այլ ևս պապերի և թագաւորների
ստորուկը. ժամանակները հասունացել են, և մեր Ռօս-
սէտտիի բերանով՝ ազատութիւնը ձայնում է Իտալիային.

Սողաւարտ դիր, դիր մրտննի,
Ո՞վ շինաւորաց կենդ աշխարհի,
Զարթիր, զարթիր, ինքիս ննջես,
Քո նոր օրւայ արշարոյսն եմ:

— Օրհնեմք լիւեա, ո՞վ եղբայր. ուժգին բացակա-
նեց անծանօթը, վաղելով դէպի ատենախօսը, որպէսզի
գրկէ նրան: Ես ստուերի մէջ էի ապրում և դու լոյս
տվիր ինձ. այժմ տեսնում եմ իմ փարոսը. Իտալիան

ՅՈՎՍԷՓ ՄԱՁԶԻՆԻ.

է այն, իմ հայրենիքն է. օրհնեալ լինես...

— Իսկ դու ով ես, հարցրեց նրանից ատենախօսը զարմացած:

— Քեզ նման մէկ խառնացի եմ, պատասխանեց միւսը. ինչպէս քեզ, նոյնպէս և ինձ զայրացնում է բռնութիւնը և ազատութեան սէրն ինձ բորբոքում է... Իմ անունն է Յովսէփ Վարիբալդի ¹⁾:

Նոյն երեկոյեան նա անգամ գրվեցաւ Երիտասարդ Էտալիայի գաղտնի ընկերութեան, որի եռանդուն պարագլուխներից մին էր այն երիտասարդը. և, ինչպէս աւելի յետոյ գրում է Վարիբալդին իր անտիպ ոտանաւորներում, «ի ներկայութեան ճորտ կօղակների» հաշորդ եղաւ յբարձր խորհուրդներին մի հաւատացեալի ձեռքով եղբակացնելով, որ

Երիտասարդ նստակում...

Ջնտիկ, Պօնտոսի աստերի վրայ երգվում էր
հայրենիքի նամար միմեկ:

Տարօրինակ բան. Վարիբալդին Ռուսաստանում նշմարեց առաջին անգամ իր հայրենասիրական ապագան և այսօրեան օրս այդ կայսրութեան մի քանի գաւառներում գիւղացիները խօսում են նրա մասին, անուններով նրան Վարիբալդօֆ, այն հերոսը, որ մի այն կարող կը լինէր ազատել նրանց բռնութիւնից:

Ըռաջագիմութիւնները շատ արագ կատարվեցան: Հայրենիքի կրօնի տեղը բռնեց մարդկութեան կրօնը: Միւսնոյ տարին էր, որ Սէն-սիմօնիստները փախչում էին Պարիզից, որոնք և գնացին Ա. Պ. իս:

Նաւը, որ նրանց տեղափոխում էր, գտնվում էր

1) Ըյո տեսարանը մեզ պատմեց Ջ. Բ. Կունէտ հայրենասէրը, Վարիբալդի բարեկամը:

Գարիբալդիի հրամանատարութեան ներքոյ. Իրա մէջ կային, ի միջն այլոց, Ֆէրդինանդ Լըսսէպս, որ այդ ժամանակ Սուէզի պարանոցի պեղման գաղափարն էր յըզանում և համարված էր որպէս երազող, և Ֆէլիքսանօ Գաւիթ, որ մտածում էր Մեծ ապառի մեղե գին երի մասին: Բառուօլտ, որ այն փախստականների գլուխն էր, խօստում էր Գարիբալդիի մասին Սէն-սիմօնիզմի ամենալայն նպատակների վրայ, որ ձգտում էր դէպի տիեզերական բարեկեցութիւնը: Եւ երեսուն տարի յետոյ զօրապետը գրում էր:

— Բառուօլտը ճանաչելուց առաջ սիրում էի հայրենիքս. Իրան ճանաչելուց յետոյ՝ սիրում եմ մարդկանց.

Սակայն մարդիկ ճիշդ այն ժամանակ պատրաստում էին Գարիբալդիի համար մահւան դատաւ ճիռ:

IV

ՄԵԼԻՆ ԴԱՊԼԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Սերկու մարդ, գաղտնի սերտ խօսակցութեան բըռնրված տաք վիճում էին իրար հետ Ջէնօվայի մի փոքրիկ սենեակի մէջ: Գրանք էին Մաձձինի և Գարիբալդի:

— Ես, եզրակացրեց այս վերջինը, կը թողնեմ իմ նաւը, և իմ ազատութիւնը դո՛հ կը բերեմ ուրիշներին աւանդելու համար այն. կը մտնեմ տէրութեան ծովային ծառայութեան մէջ Խտայիայի սուրբ դատին ուխտեալ անձնուրէններ որոնելու համար: Գուք ոտքի կը բարձրացնէք ժողովուրդին ցամաքի վրայ, ևս ձեզ կը պատասխանեմ ծովի վրայից:

Ողջագուրվեցան և բաժանվեցան: Իւրաքանչիւրը գը-

ծած էր իր ճանապարհը: Մաձձինին ստանձնեց կաղմակերպել մէկ արշաւախումբի յղումը դէպի Սափոյա, որպէսզի ապստամբեցուին այդ երկիրը դէպի հանրապետութիւն. Գարիբալդին իրան յայտարարեց որպէս նաւաստի Եւռօի դիւէ Փոէգատի վրայ և սխաւ իր պրօպագանդա:

Սէ ինչ վախճան ունեցաւ Ռամօնիօ զօրապետի հրամանատարութեան տակ գուրս տրված տարաբաղդ գնդի Սափոյա ուղարկվելը, յայտնի է: Հանրապետականները, անամօթաբար խաբված, կարճ պատերազմից յետոյ ցրվեցան, և այն ժամանակ սխալ ամեւանշութ հայածախքները Երիտասարդ Խտայիային գրված անդամների դէմ:

Եւդ միջոցին, Գարիբալդին, անհամբեր որեւէ յապաղման, 1834-ի յունիս 3-4-ի գիշերը, յանձնարարել էր ընկերներին տիրանալու Եւռօի դիւէ Փոէգատին և ինքը ամրացել էր Ջէնօվա, ուր պէտք է յարձակէր Սառձանա հրապարակի կառարկիւնների (պահակ ոստիկան) զօրանոցի վրայ: Սակայն ի վուր սպասեց ընկերներին, և մի ժամ յետոյ լուր առաւ, որ ապստամբութիւնը վեժել էր և հարկաւոր էր փախուստ տալ ազատելու համար, կեանքը վերապահելով Իրան լաւագոյն օրերի: Մենոյն ըսպէին թագաւորական խումբերը շրջապատում էին հրապարակը: Գարիբալդին կորած էր. չորս կողմը յայեցաւ, մի մրգավաճառի խանութ տեսաւ կիսաբաց, մի ոստումով այնտեղ ապաստանեցաւ, խնդրելով.

— Պատուաւոր մի մարդ եմ, ազատեցէք ինձ, փրկե՛տը ում եմ, որպէսզի սպաննեմ:

Բարի կիւր տեսնելով այս պատուաւոր և գեղեցիկ դէմքը, խղճաց և ասաց. «Ծածկվեցէք այստեղ, ներսը ոչ ոք ձեզ չի գտնի...» Եւ Իրան պահեց բանջարե-

դէնի կողմէն երում: Գուհի հուհին նրա համար գեղջուկի հագուստներ գառաւ, որպէսզի կարողանայ ծպտվել, և նրան քաղաքից դուրս հանեց առաջ որեւէ մէկից նշկատվելու:

Ինչ եղաւ փախստականի առաջին մտածածոքը: Իր մայրը: Ինչ պիտի լինի իր սիրտը, ասում էր ինքն իրան, և թէ իմանայ, թէ իր որդին փախչում է լեռնից լեռ, հալածված թագաւորի ղենետոններից: Ուր էր թէ տեսնէի իրան և գոհ է մի համբոյրով անզորացնէի:

Տասը գիշեր ման գալուց յետոյ, մի երեկոյ գնաց բաղնից նիցցայի առաջին տնիքից մէկի դուռը: Մի մարդ բացաւ և բարձրացրեց ճրագը, որպէսզի աւելի լաւ տեսնէ անձանքի գէմը:

— Ի՞նչպէս, դու, բացականչեց զարմացած:

— Ի՞նչ թիւ, բացականչեց Գարեբաղդի: Թոյլ տուր մանկ: Փոքր ինչ յետոյ գտնվում էր նա զիմացէ զիմաց իր բարեկամի հետ, յետ ինկած մի սենեակում:

— Իսկ Մաճճիին, ինչպէս էր սա անձկութեամբ:

— Եղաւ է, գոնէ այդպէս և՛ կարծում: Իսկ էլ նրա պէս թափառական կը շրջւում օտար երկիրներ, սպասելով Իտալիայի աստղի ծագման: Սակայն տաժանելի պոռոյտը ս'սկիւց առաջ՝ ուղղում և՛ մայրական համբոյրով՝ վերանորոգէ արիւթիւն: Գնահ, ո՞վ բարի քէտուռ, գնահ իմացուր իրան, որ իր որդին մօտիկ է և կամեւում է բարեւել իրան գուցէ վերջին անգամայ համար:

Պարոն քէտուռ գնաց այդ լուրը հաղորդելու թշուառ կոնքը, աիկին Ռօզային, ինչպէս միշտ օրս էլ առանձնում են նրան նիցցայի բնակիչները. և հետեւալ գիշերը Գարեբաղդի, նոր ոյժ դիցեցած այն հըրեշտակատիպ կոնք ժպտից, մեկնում էր գէպի տարած գրութիւն:

Եւ այդ ժամանակները Վառօն էր կաղնում սահման Պիեմոնտէի և Ֆրանսիայի մէջտեղ. տարագիրը հասնելով գետի ափը, գտնում է նրան յորդած անձրեւներից: Բայց դա արգելք չէր կարող համարվել մէկ այնպիսի լուրորդի համար, որպիսին ինքն էր: Նետվում է ջրի մէջ և բիշ յետոյ ոտքը դնում է հանդիպակաց ափը:

— Եղաւմա՞ն և՛, աղաղակում է խնդագին շնչով:

— Պանգնեցուր, ձերբակալիր, լսվում է մէկ աղմուկ:

Պրանսիական մարսախոյզներն էին, որոնք վաղում էին գէպի նա:

— Ձեզ հետ որեւէ գործ չունեմ ես, պատասխանում է Գարեբաղդի: Պիեմոնտէից փախած և՛ քաղաքական խնդրի համար...

— Եւ լաւ, վրայ են բերում մարսախոյզները: Զեղափոխութիւնը միշտ յանցանք է... կառավարութիւնների գիմաց: Ար գրենք Պարիզ, իսկ առ այժմ, մինչ նոր ան րիտութիւն, կը լինէք մեր բանտարկեալը:

Գարեբաղդին ծպտուն չը հանեց: Մարսախոյզները նրան տանում են Գոաստէ, Գոաստէից Գոագինեան: Եւ այդ տեղ փակում են նրան մի սենեակում, առաջին յարկում: Հէնց որ իրան մենակ տեսաւ, երիտասարդը վաղեց գէպ պատուհանը: Ներքեւ բաց դաշտն էր, մի տախտակ և ահա նա ապատ էր: Նաւաստի էր և գիտէր երկրի մեծ գրքի վրայ կարդալ: Աստղերի օգնութեամբ ճանապարհն ուղղեց գէպի Մարսէ:

Մէկ օր և մի գիշեր ման գալուց յետոյ՝ հասաւ մի գիւղ: Մտաւ պանդոկ. յոգնած էր և քաղցած, որովհետեւ առաջին օրից ի վեր բերանը պատառ հաց չէր: Պանդոկապետը բարի գէմը ունէր, պանդոկապետուհին սիրուն էր, և մինչ Գարեբաղդին ուտում էր, թոյլ գտնվեցաւ բանալու նրանց առաջ իր գաղտնիքը:

Պատմեց նրանց դաւադրութեան և փախուստի մասին. սաղայն երբ նա խօսում էր, պանդոկապետի զէմքը հետզհետէ մթափնում էր:

— Պարտաւոր էի ձերբակալել քեզ, ասաց նա յանկարծ գարիբալդիին:

— Ինձ ձերբակալել, պատասխանեց սա ապուշ կըտրած: Բայց ոչ, գիտեմ որ կատակ ես անում: Գոնէ թոյլ տվէք, որ ընթերցս վերջացնեմ. իրաւունք ունէք նոյն [ս] կրկինը վճարել տալու ինձ, որովհետեւ տակաւին ասորժակս սուր է:

«Նոյն պանդոկում կային շատ երիտասարդներ: Սըրանք խօսում էին քաղաքականութեան մասին, և, ինչպէս սովորական է, պախարակում էին կառավարութիւններին: Գարիբալդի առաւ գինիով լեցուն բաժակը և կանգնեցաւ նրանց մէջտեղը:

— Իսկեք ինձ, բացականչեց:

Եւ իր տենօրական գեղեցիկ ձայնով, որը անաղարտ պահեց մինչև ծերութեան վերջին օրերը, հմայիչ շեշտերով և ճկունութեամբ երգեց Բերանժէի, Գրանսիայի զժգոհների երգիծանող բանաստեղծի, մի երգը: Պատուաւոր մարդոց Աստուածը երգն էր այն:

Այսօր ո՛վ է, որ չէ իմանում այն բարի Աստուածը պատուհանն է գալիս, ինչպէս Արդարների սուրբ Պետրոսը, նայում է գէպի չած, այս աշխարհը, և աղաղակում:

Ի՞նչ են անում թշուառներն այդ գողգոթա՝
Ոսկեքեւեւ, ձոն գանդի վրայ բազմած:
Ծակատն օձված, ամբարտաւան բնութեամբ
Ձեր մըջնոցի այդ պետերը ցնեռեցեալ
Առում են, որ նրանց իրաւունքն եմ օրհնել:
Որ իմ Հնորնով են թագաւոր նրանց կանգնել:
Թէ ինձով են նրանք դարձել թագաւորի արժանի,

Օ այնժամ, աղերս, թող սատանան ինձ տանի,
Թող սատանան ինձ տանի:

Երիտասարդները ոչւորվեցան. գրկեցին տարագրին աղաղակելով՝ կեցցէ Գրանսիա, կեցցէ Իտալիա, և բոլորը միասին սիրայօժար ընկերակցեցան նրան մինչև Մարսէլ:

Պանդոկապետն այլ ևս ձերբակալութեան խօսքը չարաւ:

Սակայն հայրենիքի համար այժման վտանգների ենթարկվելը երբէք չէր թուլացնում իր սէրը գէպի նա կամ գէպի իր ուսուցիչը, Մաձձինին: Եւ չսան տարի առաջ Լօնդօնում, մի հրապարակային ճառախօսութեան մէջ ասում էր:

— Երբ երիտասարդ էի և մուշտապատ ձգտումներ միայն ունէի, մէկը փնտռեցի, որ ինձ խորհուրդ տար և առաջնորդ լինէր ինձ երիտասարդ հասակիս մէջ. այդ մէկը փնտռեցի այնպէս, ինչպէս ծարաւին փնտռում է ջուրը: Այդ մարդը գտայ: Նա՛ միայն պահպանեց սուրբ կրակը, նա միայն հսկում էր, երբ ամէքը ննջում էիւ: Նա իմ բարեկամը եղաւ և միշտ այդպէս էլ մնաց: Երբէք նրա մէջ չը շինաւ հայրենիքի և աղատութեան սիրոյ սուրբ կրակը: Այդ մարդը՝ Յովսէփ Մաձձինին է:

V

ԱԶԱՏԱՐԱՐԸ

Առաջին անգամ Գարիբալդին իր անունը տպագրուած տեսաւ մի լրագրի վրայ, այդ եղաւ «Գաձձէտտա Պիեմունտէզէ» թերթի 1834-ի 72-րդ թուի մէջ: Կառլօ Ալբէրտօ, որ կամեւում էր երիտասարդական

դաւադրութեանց համար ունեցած զըջման հաւաստի ապացոյցները ընծայել Եւրօպայի բռնապետներին, Ռա-
մօնինյի գործի իբր հեռեանք՝ 67 դատեր վարեց Ե-
ւրիտասարդ Եւրալիայի անձնուէրների դէմ որոն-
ցից տաններէնուս: հրացանի բռնել ավեց, ինն անձերի
համար պատժի փոխութեան թիւն անարիւնց, տասնեմէկ հոգի
փախան, երեսունը զանազան տարի թիապարտութեան
դատապարտվեցան և միայն հիսգ հոգի արձակվեցան: ¹⁾
Յունիսի Յ-ի: Թագաւորի անունով հրատարակվեցաւ.
«Առեւտրական ծովային կապիտան և թագաւորական
ծառայութեան մէջ գտնվող երրորդ դասի նաւաստի
Նիցցայից Յովսէփ Մարիա Գարիբալդիին թիկուէքի կող-
մից հրացանի բռնելու նախատական մահաւան՝ դատա-
պարտութիւնը:

Աւր էր և ինչ էր անում Գարիբալդի այդ միջոց-
ներին. գտնվում էր վաճառականական մի նաւի վրայ,
Մարսէլի նաւահանգստում, և որպէս իր երկրի իշ-
խանութիւնների կողմից չը յանձմի կառլո Ալբերտո-ին
իր անունը փոխած և նրա տեղը առած էր Պանէ անու-
նը: Մէկ օր յանկարծ լսում է մէկ աղմուկ. նայում է
և տեսնում մի երիտասարդ մերձ ի մահ կուռելիս ջրերի

հետ, և ոչ որ ներկայ եղողներից չէր համարձակում
խլել այն զոհը մահաւան ճիրաններից: Մէկ ուստումով
ծովը ցատկելը, խեղդվելու վրայ եղողին պիսի բռնելը
և մի բանի հուժկու լուղորդի հարուածով նրան զերծ
ծովը զոր հանելը մի վայրկեանի գործ եղաւ: Ամբողջ
ծափահարեց նրա արիւթիւնը, իսկ իւրը պահվում է,
փախչում և անհետանում: Սակայն աղատվածի ընտա-
նիքը, փնտռելով գտնում է նրան: Եւրիտասարդի հայրը
որ Ռամբօ զօրապետի էր, նրա՝ յայտնում է իր շնոր-
հակալութիւնը և սաստիկ պարտաւորված լինելը և
խնդրում է որպէս իմ հարուստ պարզ և ընդունէ:

— «Ձեր ձեռքը, պատասխանում է Գարիբալդի: Սրբ-
տանց սեղմեցէք նաեւ իմը — այդ կը լինի իմ վարձը:
Պարգէլը ստորութիւն կը լինէր:

— Այնքա երիտասարդ, բացականչեց զօրապետը հիա-
ցած: Սրտանց ձեզ գրկում եմ. սակայն սասցէք ինձ
գոնէ թէ արդեօք չեմ կարող ձեզ համար մի բան
անել... արդեօք որ և է պաշտպանութիւն...

— «Շնորհակալ եմ, ոչինչ չէք կարող անել ինձ
համար: Միայն յիշեցէք երբեմն մէկ խտրացու մասին:

Այս աղիւս խօսքերով Գարիբալդի հրաժեշտ

առաւ:

1) Կառլո Ալբերտոն պատկանում էր Սաւոյական տան եր-
կրորդական ճիւղին: Անդրանիկ ճիւղը վերջացաւ Վիկտոր Էմ-
մանուէլ Ա-ի և սրա կրտսեր եղբոր, Կառլո Փէլիքէ-ի անպտղա-
բերութեամբ: Կառլո Ալբերտո, նրանց յօրեղբորորդին, դատարարա-
վեցաւ իբր սոսկական քաղաքացի, նախ ժընէպում և ապա
Պարիզում: Տամն և ինչ տարեկան էր՝ երբ միտա նապօլէօն-
եան բանակը՝ գնդաւորական ծառայութեան մէջ: Կայսրութեան
անկումից «յետոյ վերադարձաւ Տօնինօ՝ ուր քիչ ժամանակայ
մէջ շնորհով իր անցկացրած կեանքի, ուսումնական նախախն-
գնւորական յմոտութեան ու փառասուր տեսքին կարողացաւ գր-
տակել քնդանուրի նամակութիւնը: Իսկ նրա դէպի նայրենիքը
տաւած մէքը և դէպի սուտորիական տիրապետութիւնը՝ նրա
թաղուն տոնելութիւնը ձեռք բերին նրա համար մեծ ժողովրդա-
կանութիւն: Ուստի, բնական էր, որ սպասակամները մեծ նամա-
քում ունենային նրա վրայ և յուսային, որ նրանում կը գտնէին
սպասարկութեան մի յարմարաւոր և նշխարաւոր պարագուի:
Դժբաղդարար, ստալին տոթիով, գործնականի մէջ նա չարդա-

րացրեց իր վրայ դրած յոյսը. նաու պատկով իրան որեւէ մաս-
նակցութիւնից այն յնդափոխական շարժման, որի մէջ ազատա-
կանները լսելի արին նուաւաւ աղաղակը. կէցցէ խոտիւս դը
Սաւման աղ ու թիւն. պատկաւ Էւստրիացին և քին:
Միայն Վիկտոր Էմմանուէլ Ա-ի գաւից հրաժարելուց յետոյ, կըր
Կառլո Փէլիքէն վնեկով Մօնէպի դրաւթեան մէջ նրան խո-
նամակաւ կարգեց Սաքսոնական Տէրութեան վրայ (Պիեմոնտ,
և Սարդինիա կղզին), Կառլո Ալբերտոն օգտվելով իր լիազօր
իշխանութիւնից՝ խոտուցաւ և տվեց ժողովրդին Սաւմանադրու-
թիւնը. խախտելով դրանով տար տէրութիւնների նաւ կապված
դաշնադրութիւնը և զրգուելով իր յօրեղբորորդու զայրոյթը: Իբր
անմիջական նետեանք այդ քայլին Աւստրիական բանակները
մտան Պիեմոնտ, նուաւնցին Սաւմանադրականների յարուցած
սպասարկութիւնը ու վերանաստատեցին իրերի նախկին վիճակը:
ժ. թ.

Վերանկեց ոչ շատ ժամանակ յետոյ՝ Քարսէլում
երեւեցաւ խօլէրան։ Առողջապահական նախազգու-
շական միջոցները չէին գործում խաւիաներու սարսափելի
ախտի և կոտորածի տարածմիւր։ Հարուստներն ահաբեկ
փախչում էին քաղաքից։ Հիւանդների համար պահա-
սում էին մինչև իսկ հիւանդապահներ։ Եւ ահա Գա-
րիբալդին քայլերն ուղղեց դէպի հիւանդանոց, որից
բոլորեքեան խոյս էին առլիս, վախճնալով լմէ մի գու-
ցէ վարակվե՛ն, և՛

— Հիւանդապահներին պէտք ունէ՞ք, բացականչեց։
Չեր տրամադրութեան տակն եմ։ Բժիշկ չեմ, սակայն
խօսէ՛ր ան ինձ երկիւղ չէ պատճառում և ուրիշների
ցաւերն իմ գուժն են շարժում։ Կարծում եմ որ
բաւական է այսօրանք։

Ուրախութեամբ ընդունվեցաւ, և հարիւր պատե-
րազմներէի ապագայ հետոր՝ տասն և հինգ օր խելացի և
գթալիր մի հիւանդապահ եղաւ խուէրայից բռնված-
ներէի համար: Յետոյ, որովհետեւ հիւանդութեան յոժը
նուազել էր, ծառայութիւն գտաւ Բօղբգաոցի Ել-
նուտատանէ երկկայմի վրայ, և խորիսխ վերցրեց
դէպի Ռիօ-ժանէյո:

Լյնտեղ նրան սպասում էին նոր ցաւեր և աւելի մեծ փառքեր:

VI

ՏԼԽՅԼԿԼՄԼԾԻՑ ԴԷՊԻ ՏԼՆՊԼՆԻՔ.

Ինն ամիսներից ի վեր՝ Գարիբալդի գտնվում էր Ռիո-ժանէյո օլում: Նաև Հանգստից անցած ժամանակ տեսնում է շրջայտակա կալանավորներ, որոնք զինվորներին հսկողութեան տակ փոխադրվում էին նաև երից

դէպի բանտերը: Գլխովեան բնազդման մղումով մօ-
տեցաւ Դրանց, և զարմացած լսեց այն թշուառների
գանգատները Դոյն իսկ իր լէզոնով. իտալացիներ էին:
1837 թուականի սկզբից՝ Ռիօ Գուանդէ գաւառն ա-
պրտտամբած լինելով բռադիւական կայսրութեան դէմ,
հա՛րապետութեան զրօշակը պարզել էր: Սակայն հան-
րապետականները կայսերական զեղերի հետ ունեցած
առաջին բաղձման մէջ յաղթված էին, իսկ պարագը-
լուինները (որո՛ց մէջ գտնվում էին մի քանի իտալա-
ցիներ) առաջ որդվում էին զէպի բանտ:

— Կալանաւորները, ասաց իւրն իրան Գարիբալդին, աւրեմն խտալագիտներն աշխարհի որ մասումն էլ լինեն, բռնութեան զոհերը պէտք է լինեն: Իր վիճակի նշանութիւնն այն թշուառների հետ, լսող որում միանման էր թշուառութիւնների պատճառը, այն է, ազատութեան սէրը, — վճռել տվեց Գարիբալդին ռուբրիկը նրանց: Թոյլաւորութիւն ստացաւ խոսելու յոր ծնող համրապետութեան պետի՝ Կոնսալիօ դա Միլվայի հետ և արտօնագիր նամակներ ստացաւ արշաւելու ծովի վերայ կայսերականների դէմ: Կայծաղի արագութեամբ, որ իր ձեռնարկութիւնների բնորոշ յատկութիւնն է, որ իր ձեռնարկութիւնների հետ տիրաւում է բռաղելիւմի քանի խտալացիների հետ տիրաւում է բռաղելիւմի քանի մի նաւակի և համրապետական զբօշը կայմի ծայրը պարզելով, զինում է դէպի Մառիկեան կղզիները:

Այս տեղ գտնվելով իմ մի նաւի վրայ, — Գէր-
բում է աւելի ուշ, — տարածեցի բազուկներս ու բախ-
ու հպարտ, և արձակեցի մի ճիւղ՝ նման արծիւի այն
ճիւղին, որ նա արձակում է, երբ ճեղքում է օդն ամե-
նաբարձր լեռների կատարներից վերև: Ովկիանոսը իմ
էր, և ես ձեռքս դնում էի իմ տիրապետութեան վրայ:
Այս փոքրիկ նաւը նա Մաձձինի անուանեց: Քիչ
օրերից յետո՛ւ իր հեռագիրտակով տեսնում է մի գո-

լէտտա, որ նաւարկում էր բուաղիլիական դրօշով: Առանց ժամանակ անցնել տալու՝ մտնելում է, յարձակվում է և գրաւում նրան: Այն գօլէտտան անուանվում էր լուսիլա: Յրա վրայ գտնվում էր մի ճանապարհորդ, որ դողալով ներկայանում է Գարիբալդիին՝ ձեռքին բռնած մէկ արկղի:

— Առէք, ասում է նրան պաղատաբին ձայնով, ընդունեցէք այս գոհարեղէնները, բայց աղատեցէք իմ կեանքը:

Այս խօսքերն արտասանելով միաժամանակ բաց է անում արկղիւր, որի միջից յայտում է շագուցիչ մի լոյս: Արկղիկը լիքն էր ազամանդներով: Գարիբալդի առաւ այն, կրկին փակեց և տիրոջը դարձնելով, պատասխանեց.

— Պահեցէք ձեզ այդ աւելի լուս պարագայի համար: Ես մի ծովահէն չեմ, որ կողոպտում է խաղաղ ափորդներին, այլ մի ծովահէն եմ, որ ճնշվածների վրէժն է անում ճնշողներին:

Եւ իրաւ, բոլոր ճանապարհորդներին արձակեց առողջ, ապահով և ազատ. աղատեց այն նեգրներին, որ գտնվում էին գօլէտտայի վրայ որպէս գերիներ. իսկ գօլէտտան իրան պահեց անուանելով նրան Սկառօպիլլա՝ մէկ անուն որ գալիս է Պէցցէնտիից (Pez-zenti — մուրացիկներ), որովհետեւ Բուաղիլիայի կայսրն (ինչպէս որ արաւ Փիլիպոս Բ. Հօլլանդիայի ապստամբների նկատմամբ) հանրապետականներին այդ անունն էր տալիս: Թագաւորների սովորական վրէժխնդրութիւնն է այդ:

Սուրճված նաւի վրայ Գարիբալդի դիմեց գէպի Արևելեան Հանրապետութիւնը, յուսալով որ կը գրանէ նեցուկ և պաշտպանութիւն: Սակայն այդ Հանրապետութեան գլխաւորները չը կամեալով որ և է գրե-

տութիւն ունենալ Բուաղիլիայի հետ, ուղարկեցին նրա դէմ մի նաւ, որպէսզի կալանաւորեն մեր համարձակներին: Գարիբալդի հէնց որ իմացաւ այդ դիտաւորութիւնը, պաշտպանողական գիրք ընդունեց. կրակը սկսաւ. այն ինչ յաղթութիւնը ծիծաղում էր մերոնց, երբ յանկարծ հերոսն ընկաւ իր արիւնով ոռոգված տախտակամածի վրայ. գնդակը վերաւորել էր նրան վրից:

Երբ Գարիբալդի ուշքի եկաւ, մի զով քամի շոյեց նրա ճակատը: Իր նաւաստիներն, օգտվելով արեւելեան կողմից փչող ուժեղ քամիից, խոյս տվին թըշնամիներից և մտան Պառանա գետը: Սակայն այնտեղ էլ լէօնաուդօ Միլան, Գուալէգուայի կառավարիչը, ուր փախտականները խարխիւս էին ձգել, չուզեց ձանաչել նոր հանրապետութեան դրօշակը և յայտարարեց, որ բոլորն էլ կալանաւորված են:

— Այլ մեռնէ, չի՞ մեռնիլ, ահա հարցերը, որոնք լինում էին այն անկողնի շուրջը, ուր գրված էր Գարիբալդի՝ ընկած զառանցանքների մէջ:

— Այլ, չը պիտի մեռնի, պատասխանած լինելու էր Ազատութիւնը, որովհետեւ նա սուրբ է իմ գործի համար: Եւ արդարեւ, չը նայելով որ առաջին անգամ վերբը մահացու գատվեցաւ, Գարիբալդիի ուժեղ կազմուածքը յաղթող հանդիսացաւ որ և է վտանգի: Իր ապաքինման միջոցին նրան հիւրասերաբար խնամում էր մի վէհանձն սպանիացի, Սինետո Անդրէաս, որ սկսել էր սիրել նրան մեծ խանդով: Նրան արգիլված էր գուրս գալ քաղաքից, և գրում էր մի բարեկամի. յի՞թէ շըրջագայելիս և թէ խօսակցելիս, թէ կարդալիս և թէ գրելիս, միշտ, նաև այստեղ, սրտուս ունեմ՝ Իտալիան, և ինքս ինձ խօսելով՝ արհամարհանքով աղաղակում եմ.

Կուգէի, որ նա ամայի դառնար
Եւ իր սպաւանիւնն ողջ շիմայատակ,

Նախ քան տեսնել, որ նա խիստ դողդողար
Այն քիտ վաճառի մեծ մահակի տակ:

Այդ միջոցին հրաման է գալիս տանել նրան մայրաքաղաքը, և Գարիբալդի, վախենալով, ոչ առանց պատճառի, թէ մի գուցէ անգթութեամբ վարվեն իրան հետ, մտածեց փախչել: Երկու օր թափառական շրջեցաւ Պառանայի երկու եղերքներով տարածված ընդարձակ ամայութիւններում, որոնք անծանօթ էին իրան: Վստահանալով բաղդին և անասելի հրճուանքով հառաչելով ազատութեան զեփիւռներին: Մէկ օր, յոգնած երկար պտոյտներից, ընկաւ մի ծառի տակ և քրնացաւ՝ երազելով հայրենիքը... Երբ բացեց աչքերը, իրան գտաւ շրջապատված Միլան կառավարչի ոստիկաններով, որոնք որսնում էին նրան:

Մարդու ձեռքը դողում է, երբ գրում է այն, ինչ պատահեցաւ, և ցասման բոցը այրում է երեսները:

Գարիբալդիի ձեռքերը կապեցին իր մէջքին, նրստեցրին ձիի վրայ, ոտքերը կապված համետին և այդ կերպով հանեցին Միլանի առաջ:

— Ո՞վ տվեց քեզ փախչելու միջոցները, հարցրեց նրանից ամբարտաւան, բարկացայտ աչքերով:

— Ո՛չոք, պատասխանեց Գարիբալդի. իմ փախուստըն ինքս, մենակս, պատրաստեցի:

— Գու սո՛ւտ ես ասում, բացականչեց Միլան և մօտենալով կալանաւորին, ձեռքի բարակ գաւազանով մի հարուած տվեց նրա երեսին:

Գարիբալդի կաս կարմիր կտրեց, ճիգ արաւ կոտրատելու իրան կաշկանդող կապանքները, սակայն ոյժերը չը բաւեցին և նա թուլացած, ուժասպառ գետին ընկաւ, կքելով ինքն իր վրայ:

Միլան ժպտեց և մի քանի խօսք փսիսաց բանտապահի ականջին: Վերջինս՝ օգնութեամբ միւս քա-

ջերի՝ կապեց մէկ ուրիշ պարանի ծայրը Գարիբալդիի դաստակներին, իսկ միւս ծայրը անցնելով մի գերանի, բարձրացրեց նրան հինգ վեց ոտք գետնից վեր: Լսվեցաւ մի սոսկալի ճրճթոց՝ առաջացած ոսկրների իրանց տեղերից խախտվելուց:

— Այժմ վերջապէս պէտք է խօսես, հարցրեց նրանից Միլան:

Գարիբալդի չէր կարողանում պատասխանել, սակայն հաւաքելով ոյժերը, թքաւ կառավարչի երեսնի վեր:

— Թողէ՛ք այդպէս կախած մնայ, հրամայեց Միլան՝ կատաղութիւնից սպրտնած. այդպէս կը խելօքանայ և մեծասրտութիւնը կանցնէ:

Եւ ինքը հեռացաւ գնաց: Գարիբալդի կատարեալ տանջանքի մէջ էր: Նրա դաստակներից արիւնը հոսում էր. խայթող ճանճերը, որ այդ երկրում աւելի կատաղեւ են, քան մեր երկրում, այնպէս էին կրծոտում նրան, որ ամբողջ գէւքը մի վէրքի էր փոխված: Ծարաւը նրան տանջում էր և ջուրը, որ տալիս էին նրան պահապանները, հրատապ ստամոքսի մէջ այնպէս շուտ էր ցամաքում, որպէս թէ նետած լինէին մի հրաշէկ երկաթի վրայ: Անկարագրելի էր այն նախատինքը, որ հասցրին նրան...

Երկու ժամից յետոյ պահապանները, գուցէ մեռած կարծելով, նրան վայր իջեցրին: Եւ անշուշտ մեռած կը լինէր, եթէ վրայ չը հասնէր մի կնկայ սիրալիր հոգատարութիւնը, որ, ինչպէս լոյսի մի ճառագայթ, ներս թափանցեց Գարիբալդիի կեանքի այս սևաթոյր շրջանի մէջ. այդ կինն էր ոմն Ալէման:

Պառավարիչը տեսնելով, որ անօգուտ է այլ ևս որ և է փորձ նրան խօսեցնելու և չուզելով իր վրայ առնել նրա մահւան պատասխանատուութիւնը, ուղարկեց

նրան Բայադա գաւառի մայրաքաղաքը, ուր երկու ամիս բանտ նստելուց յետոյ՝ ազատ թողվեցաւ:

Բաւական ժամանակից յետոյ բաղդը Գարիբալդիի ձեռքը յանձնեց Գուալէգուայ գաւառի բոլոր զինուորական գլուխներին, և բոլորն էլ ազատ արձակվեցան՝ առանց ամենափոքր չարիք կրելու նրանից. դրանց մէջն էր նաև Միլան:

— Թողէք նրան ազատ, բացականչեց Գարիբալդի: ջեմ կամենում և ոչ իսկ տեսնել նրան: Վախենում եմ, որ մի գուցէ իր ներկայութիւնը յիշել տալով ինձ այն բոլոր տառապանքները, որ կրեցի, կատարել տայ ինձ մէկ այնպիսի գործ, որ պատիւ չը բերէ թէ իմ և թէ իտալական անուան:

VII

ԳՕՆՆԱ ՄԱՆՕԷԼԻՏԱ.

Որո Գուանդէն տօնի մէջ էր հերոսի ընդունելութեան համար: Բոլոր այն թշուառութիւնները, որոնց այնքան քաջութեամբ դիմադրեց, նոյնքան գրաւականներ էին յաղթութեան: Նրան յանձնվեցան ծովային փոքր ութերը, որ ունէր հանրապետութիւնը Լա Գոս Գոս պատու լճի վրայ (Բագերի լիճ): Գարիբալդին, միաժամանակ, պատերազմում էր ծովից և ցամաքից: Իր նաւերով յարձակվում էր թշնամու վրայ, տանելով նրանից բազմաթիւ գերիներ. յետոյ իր գնդով դուրս էր գալիս ափը և ձի հեծնելով արշաւում էր կայսերական բանակների դէմ, ահ ու սարսափ տարածելով չորս կողմ:

Իր արշաւանքներում սիրայօժար դադար էր տունում Հանրապետութեան նախագահի, Բէլիտո Գօնվա-

լէսի քրոջ, Գօննա Աննայի էստանչիայում կամ ագարակում: Գարիբալդիի կողմից յատկապէս դէպի այդ տունը ցոյց տրված նախապատրաստութեան շարժառիթն էր շնորհալի մէկ աղջիկ, նոյն Աննայի դուստրը, որ Մանօէլիտա անունն ունէր: Այդ աղջկայ հըրապոյրն այնքան մեծ էր որ — ասում էր Գարիբալդի շատ տարիներ յետոյ — «չը նայելով, որ զըրկված էր նրան ունենալու յոյսից, այնուամենայնիւ Հէրկարոյ այդ պատճառով նուազ սիրել նրան»: Արդարեւ, նա նշանված էր իր մօրեղբօր նախագահի որդու հետ: Տարագիրն իր ալէկոծված գոյութեան մէջ, երբ ամեն օր դիմագրաւում էր մահուան, պահում էր իր սրտում այն պատճենական սաստիկ սիրոյ և յարգանքի զգացումը, Տալօլա Ռօտօնդայի հերոսական բարեպաշտութեամբ:

Էստանչիան գտնվում էր Ամամամում: Մէկ օր Գարիբալդիին լուր հասցրին, թէ ագարակի շուրջը պտտում էր ոմն կապիտան Աբուին, որին իր խորամանկութեանը համար Մօռին գուէ, այսինքն կուզ մականունը տվել էին, 120 մարդով, որոնք բոլորն էլ աւատրիացի վարձկաններ էին: Բոլոր իտալացիներն ուրախ եղան, այն պատճառով, որ կարող պէտք է լինէին կուէլ իրանց հայրենիքի թշնամու դէմ: Գարիբալդի անմիջապէս Մօռինգուէի դէմ ուղարկում է իր մարդկանց: Սակայն սա ուրիշ ճանապարհով անսպասելի կերպով հասնում է էստանչիա, ուր գտնվում էր Գարիբալդի միայն տասն և մէկ հոգիով, բոլորն էլ իտալացի:

Հրամայում է իսկոյն փակվել թաքստոցում և առնելով այնտեղ գտնված հրացանները, սկսում են արձակել առանձին-առանձին, կարծել տալու համար, թէ բազմութիւն են: Թշնամիները շրջապատում են

տունը և բարձրանում են տանիքը, որպէսզի այնտեղից վառած խուրձեր նետեն նրանց թաքստեան վայրը. մերոնքը մարելով խուրձերը, առանց հանգիստ առնելու շարունակ պատասխանում են հրացանաձգութիւններին: Վերջապէս մի քանի ժամ կուլից յետոյ՝ տաան և մէկ իտալացիները վերաւորում են Մօռլինգուէն բազուկից, սպանում են մի քանի առևտրականների, իսկ մնացածներին փախցնում:

Նախագահն իր խնդակցութիւնը յայտնեց Գարիբալդիին իր այդ հրաշալի աջողութեան համար, իսկ սա պատասխանեց հին արժանապատուութեամբ.

— Մէկ ազատ մարդ արժէ տասը ստրուկներ:

Քիչ օրից յետոյ Գոննա Աննան պարահանդէսի տօն ունէր ի պատիւ հերոսին: Գեղեցիկ Մանօէլիտան տօնի թագուհին էր. և մայրը ասում էր Գարիբալդիին.

— Խեղճ երեխայ, երբ պատերազմի լուրն առաւ դժգունեցաւ և մտահոգութեամբ ուղեց իմանալ, թէ արդեօք զերծ էիք վտանգից...

Այս խօսքերի վրայ գունատվեցաւ. — Գարիբալդի տեսնում էր իր սիրոյ փոխադարձը, սակայն չէր կամենում երջանիկ լինել, դաւաճանելով մի բարեկամի:

Մի քանի ամսից յետոյ պատկանում է Անիտային:

Թէ ինչպէս հանդիպեցաւ նա իր փառքերի ու ձախորդութիւնների հաւատարիմ ընկերին, այդ կը տեսնենք յաջորդ գլխում:

VIII

ԱՆԻՏԱ.

Թուեք ծալած կրծքի վրայ, թիկունքը տված Խտապ առիկայի (մի գօլէտտա, որ պատառում էր

Սանտա Կատերինա Լճի ջրերը) մեծ կայմին, անշարժ կանգնած էր Գարիբալդին: Այդ վեճակի մէջ նա դիտում էր բանաստեղծական հայեացքով ալիքներն սև հրաշալի երկինքը, և ժամանակ-ժամանակ մի հառաչ ուռեցնում էր նրա յաղթ կուրծքը.

— Մենակ, մենակ աշխարհի վրայ, միմուռնում էր: Վեց բարեկամներ ունէի Խտալայից եկած ինձ հետ, վեցն էլ մեռան իմ կողքիս: Ո՛րը կայսերական երկաթի տակ ընկաւ, ո՛րը ալիքներում անհետ եղաւ վերջին ուրազանի միջոցին, որ խորտակեց մեր նաւերը և Ո՛վ կիանոսի վրայ ցանուցիր արաւ առաջնապահներին... Ո՛վ ուրեմն պէտք է լինի ինձ միսիթարիչ իմ վշտերիս մէջ. ո՛վ հաղորդ կը լինի իմ մտածմունքներին... Մի կին միայն կարող է անել այդ. նա է ապաւենը, միսիթարութիւնը, աստղը՝ փոթորկի ժամանակ:...

Այդ միջոցին նա աչքերը դարձրեց դէպի ծովեզրը, որ շատ հեռու չէր, և նաւի վրայից նշմարեց մի քանի երիտասարդ աղջիկներ, որոնք սպասում էին ընտանեկան ծառայութիւններին: Եւ այստեղ թողնում ենք որ ինքը խօսէ:

«Նրանցից մէկն աւելի դուր եկաւ ինձ. հրամայեցի ցամաք հանել ինձ և իսկոյն քայլերս ուղղեցի դէպի այն տունը, որի վրայ շատ ժամանակից յառած էր հայեացքս. կրճքիս տակ ուժգին բաբախում էր սիրտս, սակայն, որքան էլ որ յուզված լինէր նա այլ ներփակում էր մէկն այն որոշումներից, որոնք այլ ևս չէն թուլանում: Մի մարդ հրաւիրեց ինձ մօտելու. — ես կը մտնէի նոյն իսկ եթէ արգիլէր նա ինձ: Տեսայ երիտասարդուհիին և ուղիղ դիմացը երթալով ասացի նրան.

«— Հրեշտակ, դու իմը պէտք է լինես:»

«Այս պարզ խօսքերով ստեղծել էի մի կապ, ո-

ըը միայն մահը պէտք է լուծէր:“

Գարիբալդի դարձաւ Իտալական, հետն ունենալով Բառուէ գիւղին շնորհալի և ուժեղ երիտասարդուհիին, Անիտա հերոսուհուն:

Վիչ օրից յետոյ հանրապետականներն ու կայսերականները գտնվում էին շարված ճակատ առ ճակատ: Թշնամու զօրութիւնը մեծ էր, հետեւաբար և առանց ուշանալու՝ սկսաւ ռմբակոծել մերոնցը: — Գարիբալդի կամենում էր ցամաք տեղափոխել Անիտային:

— Ո՛չ, ո՛չ, պատասխանեց սա. կնոջ տեղը սիրած մարդու մօտն է:

Նոյն այդ վայրկեանին կայսերականները կրկնապատկեցին կրակը: Գարիբալդի ընթանում է սիրտ առ լու իրայիններին, որոնք կարծես թէ տատանվում էին և ուղղում էին զինաթափ լինել. Անիտան ինքն էլ սրլանում է նաւի միւս կողմը սուրը ձեռքին ոգի ներշնչելու թուլամիտներին: — Հասնում է ռումբը և գետին է տապալում նրան երկու նաւաստիների հետ միասին: Գարիբալդի թռչում է նրա մօտ, կարծելով արգէն, թէ նրան զիականցած կը գտնէ. սակայն նա բարձրանում է առողջ և գերծ. երկու նաւաստիները վերաւորված էին: Հրամանատարն աղերսում էր կրկին իջնել նաւի խորքը:

— Այո, իջնում եմ, պատասխանեց նա, միայն վեր բերելու այն վատասիրտներին, որոնք այնտեղ ծածկված են:

Եւ արդարեւ, քիչ յետոյ վերստին բարձրացաւ, առաջն ունենալով մի քանի նաւաստիներ ամօթահար եղած, տեսնելով իրանք նուազ արիասիրտ, քան մի կին:

Հինգ ժամ յամառ պատերազմից յետոյ, կայսերականների գլխաւոր հրամանատարը սպանվեցաւ, ըն-

դունելով մի շեշտակի հարուած, և իր նաւերը յետ քաշվեցան անկարգ ու անկանոն դրութեան մէջ:

Ուրիշ պատերազմների մէջ ևս Անիտան իր ամուսնու համար հանդիսացաւ նրա պաշտօնեաներից ամենահամարձակը և ամենահանձարեղը: Մէկ անգամ կայսերականները կամենալով յաղթահարել անպարտելի դարձած իտալացիին, ուղարկեցին նրա դէմ իրանց նաւատորմիղի ամբողջ ոյժը: Թշնամի նաւերը մէջ առին Գարիբալդիի նաւատորմիղը, որ բաղկացած էր փոքրիկ մակոյկներից. մեր հերոսը, ունենալով իր մօտ իր աներկիւղ կնոջը, պատասխանում էր նրանց կրակին իր աներկիւղ կնոջը, պատասխանում էր նրանց կրակին իր աներկիւղ կնոջը. յետոյ հասկանալով, որ քառանգ դադար առնելու. յետոյ հասկանալով, որ քառանգ դադար առնելու թիւր գերակշիռ պէտք է հանդիսանար, փոքր առ փոքր ցամաք ուղարկեց բոլոր իրայիններին և մնաց միայնակ Անիտայի հետ — տեսաւ, որ նրանք արդէն ապահովութեան մէջ էին. կրակ տուաւ վառօդներին և սոսկալի պայթումով օդը հանեց թշնամի նաւերը. իսկ ինքը հաւատարիմ օդը հանեց թշնամի նաւերը. իսկ ինքը հաւատարիմ ընկերոջ հետ լողում էր ալիքների մէջ և անցնելով ընդհանուր աւերածի միջից, ապահով հասնում է ծովագլուխը: Այս հրաշալի դէպքը մեզ պատմեց իր մտերիմ բարեկամը, Վուլեօ:

Այն ժամանակ սկսան տեղի ունենալ պատերազմները ցամաքի վրայ: Սանտա Վիտտօռիայում իտալացիների լէգէօնը, որ հետզհետէ կազմված էր Գարիբալդիի շուրջը, կարկաւ Ակուննա գումարտակի զօրապետին՝ այնպէս ուժգին, որ թշնամու բանակն ամբողջապէս ոչնչացաւ: Անիտան նստած ձիու վրայ գնդակաւոր կարկուտի տեղատարափի մէջ, երևում էր ամեն տեղ, ուր կռիւր մղվում էր աւելի կատաղաբար, ատրճանակը ձեռքը բռնած՝ երբեմն դատարկում էր կայսերականների դէմ, երբեմն իջնում էր վերաւորեալ-

IX

ՅՈՒԼԱՎԱՃԱՌ ԵՒ ՌԵՍՈՒՑԻՉ.

Արագընթաց ձիու վրայ սլանում էր մի մարդ, ինչպէս նեւ, արեւելեան ընդարձակ, անհուն մարգագետինների միջով: Այն ընդարձակ ամայութիւնները բընակված են ցուլերով, որոնք ապրում են այնտեղերը վայրենի ազատութեան մէջ: Չիաւորը նետում է պարանը, անգամալուծում է հուժկու կենդանու շարժումները, դարձնելով նրան դիւրաթեք և ընտանի:

Այդ ձիաւորը Գարիբալդին էր: Այնքան պատերազմներ մղելուց, այնքան տանջանքներով տառապելուց, Ռիօ Գուանդէի Հանրապետութեան համար հինգ տարի շարունակ հարիւր անգամներ կեանքը վտանգի տակ զննելուց յետոյ, Գարիբալդի մեկնում էր այնքան աղքատ, որ ճանապարհորդութեան միջոցին թէ՛ իրան և թէ՛ իր փոքրիկ ընտանիքը պահպանելու համար պատաւորվեցաւ ցուլերի մի երամակ ժողովել, որպէսզի ընտանեցնէ նրանց և ճանապարհին ծախէ: Բայց զիւրին չէր քշել տանել այդ կենդանիներին, որոնք զուրկ էին որ և է կարգապահութիւնից, և Ռիօ Նեգուօ-ից անցնելիս՝ քիչ էր մնացել որ գետը քշէր տանէր նրանց: Ի՞նչ արաւ նա յուսահատութեան մէջ. բոլորն էլ մորթեց և կաշիները ծախելով, հարիւր սկուդ¹⁾ ձեռք բերաւ, որոնցով հաստատվեցաւ Մօնտեվիդէօյի մէջ:

Փողերը շատ շուտ են վերջանում. և այն ժամանակ հրամանատարը փոխվեցաւ թուաբանութեան ու-

սուցի: Վարում էր ամենամեծուկ կեանք, սակայն սիրտը միշտ Գարիբալդիի սիրտն էր:

Մէկ օր հանդիպում է իր մի հին զինւորին տեսնում է նրան նիհարացած և ամբողջ ցնցոտիներում:

— Գոնէ եթէ կարող լինէիք տալ ինձ մի շապիկ՝ կատարեալ ծառայութիւն արած կը լինէիք ինձ, աւում էր նրան զինւորը:

— Ի՞նչպէս... Շապիկ չունեմ, հարցրեց Գարիբալդի: Ե՛կ ինձ հետ:

Տանում է նրան մօտիկ անտառակը և առանց ուշացնելու, վրայից հանելով իր սեփական շապիկը, տալիս է նրան: Տուն հասնելուն՝ Անիտան հարցնում է նրանից.

— Ո՞ւր է շապիկդ:

— Թշուառ մէկ արարածի տվի, որին հանդիպեցայ փողոցում, պատառնում է Գարիբալդի:

— Ո՛հ, թշուառներս... բայց գիտե՞մ, որ էլ ուրիշ ոչ մի հատ չունես:

— Իսկ այսպէս, պատասխանեց փիլիսօփայօրէն Գարիբալդի, կոճկելով հագուստը մինչև ծնօտի տակ. մարդ առանց նրան էլ լաւ է ապրում:

Բայց կարող էր արդեօք երկար ժամանակ շարունակել իր խաղաղ ուսմունքները:

Ի՞ր շուրջը բորբոքվում էր կոխը, և լօգարիթմայի տախտակները, թէօրեմաները պէտք է մի կողմ դրվէին, երբ լավում էր նոր պատերազմների ժխորը:

1) Մէկ սկուդը արժէ հինգ ֆուանտ:

X

ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՊԱՏԻԷ ՄՕՆՏՎԻԴԻՅՈՅՈՒՄ.

Տասր մեծ նաւ շրջապատում են երեք փոքրիկ նաւերի: Պանամայի ջրերումն ենք. տասր նաւերը պատկանում են Բուէնոս-Այրէս-ի վայրենի դիկտատոր Ռօզասին. երեք նաւերը Մօնտէվիդէյի Հանրապետութեան: Առաջինները դրված են այլ և այլ յաղթութիւններով նշանաւոր Հանդիսացած անգլիացի ծովապետ՝ Բուօուէի հրամանատարութեան տակ. միւսները Գարիբալդիի հրամաններով են շարժվում, որ ղեկնեն լով Մօնտէվիդէիանների թախանձանքներին, հրաժեշտ տվեց իր դպրոցին և թուաբանական պարապմունքներին, փրկելու համար տատանվող ազատութիւնը:

Երեք օր շարունակ կրակ է, որ տեղացնում են ուրմբաձիգները և մերոնց ռազմավթերքները պակասում են:

— Սոսորեցէք խորիսիւների շղթաները և գործածացէք նրանց որպէս միտրայլ, որոտում է Գարիբալդիի ձայնը: Բուօուէ դադարեցնում է կրակը: «Անձնատուր եղէք», աղաղակում է նա Գարիբալդիին ձայնատարի միջոցով:

— «Նախ և առաջ մահ՛ը, պատասխանում է հերոսը: Եւ կրակն առաջնայից աւելի ու աւելի կատաղութեամբ շարունակում է: Աւայ է հասնում գիշերը. երրորդ գիշերն էր այդ, որ Գարիբալդի չէր քնել: Շղթաներն էլ արձակվեցան թշնամիների դէմ. Գարիբալդի մտաբերում է այն բոլորը, որ նա արաւ լազուէնայում, և մտածում է նոյնը կրկնել և այս անգամ: Մէկը միւսի ետեւից ծով է իջնում մակոյկները, նրանց մէջ փոխադրում է իր մարդկանց և անց է կա-

ցնում թշնամի նաւերի միջով: «Ամենից առաջ վերաւորվածները», հրամայում է նա ցած ձայնով: Մի քանի ժամայ մէջ բոլորն էլ եղբրք ելան: Ինքը և Անիտան ամենից յետոյ թողնում են նաւը: Այն ինչ իջնում էին իրանց մակոյկը, երբ յանկարծ թնդում է մի սարսափելի պայթիւն: Մօնտէվիդէյի երեք նաւերն ամբողջ մի բոց են կաղմում. իսկ թշնամիները կատաղութեամբ և նախատված անձնասիրութեամբ դիտում են իրանց ձեռքերի մէջ ապահով կարծված որսի փախուստը:

Ծովեղբուն կանգնած են առջէնտինեան ղինւորները և Գարիբալդիի համախմբում է իրայիններին և սուրբերով ու սուհիներով (ռազմավթերք այլ ևս չունէին) յարձակվելով թշնամիների ստուար բազմութեան վրայ, սարսափ ու շփոթութիւն են ձգում նրանց մէջ և ճանապարհ բաց անելով իրանց համար, ողջ և առողջ հասնում Մօնտէվիդէօ, որ ընդունում է նրանց յափշտակված ցնծութեամբ ու ծափահարութեամբ:

Այս ղինւորները վագրեր են, ասում էին առջէնտինեան թշնամիների զօրապետին:

— Որոնց հրամայում է մէկ առիւծ, պատասխանեց նա: Անցնում են մի քանի օրեր: Բուէնոս Այրէսի նաւատորմիղը մօտենում է Մօնտէվիդէյին և սաստիկ նեղը դնում նրան: Քարափը ծածկված էր խիտ մառախուղի մէջ: Գարիբալդի տասներկու անյողդողդ մարդիկ ներ վերցնելով իր հետ, նետվում է մի մակոյկի մէջ և անցնում թշնամիների ջրերը, որպէսզի քննէ և իմանայ նրանց զօրութեան չափը: Աեց-թնդանութեան մի գօլէտ (խոշոր արագաստանաւ) նկատում է նրան և հետեւում. սակայն հերոսը խոյս տալով, ձգում է իրան մի եղբաներով ծածկված խորշի մէջ: Զուրը ծանծաղ լինելով գօլէտան չէ կարողանում հետեւել նրան, բայց շեղ

գիրք բռնելով խափանում է խորշի ելքը: Գիշերը Գարիբալդիի ասում է իրայիններին:—

—Ամենք էլ ծովը և լողացէք առանց աղմուկի: Սրերն ատամների մէջ սեղմած՝ մօտենում են նաւին, առանց նկատվելու թշնամիից. գօլէտի կողերից մազլցելով բարձրանում են վեր և յանկարծակի ցատկելով տախտակամածի վրայ, սպանում են պահապաններին: Պահապան զօրքը զարթնում է սարսափահար. Գարիբալդիի հրամայում է նրանց զէնքերը վայր գնել և անձնատուր լինել: Մի քանի վայրկեանում նաւը նուաճված էր. Գարիբալդիի անմիջապէս պարզում է հանրապետական դրօշը, թնդանօթների բերանը դարձնում թշնամու միւս նաւերին և կայծակներ թափում նրանց վրայ՝ կշտերից. ի վերջոյ, խարխիսները վերցրած՝ առաջնորդում է Մօնտէֆիդէօ այն նաւը, որը նուաճել էր այնքան յանդգնութեամբ:

—Գարիբալդիի թալիսման ունի, ասում էին Ամերիկայի ժողովրդները, ինչպէս յետոյ նոյնն ասում էին իտալացիները: Նրան ոչ մի զէնք չի դպչիլ: Նա իր ձեռքով բռնում հեռացնում է գնդակները, ինչպէս մէկ ուրիշը՝ ճանձները:

Մօնտէֆիդէօյում գտնվում էր Ֆրանսիական մի լեգէոն, որ փառաւոր քաջութեամբ կռուում էր Հանրապետութեան համար: Շատերն ասում էին. «Գարիբալդին կտրիճ է, սակայն միւս իտալացիները երկջու են և վախենում են պատերազմների կրակի առաջ երևալու: Այս վատութիւնն է պատճառ, որ նրանք ստրուկ են իրանց հայրենիքում:»

Այդ մեղադրանքը լսում է Գարիբալդիի: Իսկոյն և եթ գնում է և բաղնում այն բոլոր իտալացիներին աները, որոնք գտնվում էին Մօնտէֆիդէօյում, և մի քանի օրում կազմում է մի լեգէոն՝ վառված պատերազմելու տենչով:

—Երկու բան, ասում էր նա նորակազմ զինւորներին, պէտք է ցոյց տանք մերք. որ իտալացիները գիտեն կռուել և որ յօժարակամ զոհ կը բերեն իրանց կեանքն ազատութեան դատի համար:

Գրեթէ հազար մարդերից բաղկացած լեգէոնին մի դրօշակ տվեց: Դրօշակը սև մետաքսից էր, մէջտեղը նկարված ղեզուվը, Իտալիայի և յեղափոխութիւնների խորհրդանշանը, որ կարմրերանգ բոցափայլում էին կենտրոնում, որպէս կիզիչ լավա: Դրօշակը վստահացան յանձնել դեռատի երիտասարդ Սակկին, այսօր իտալական զօրապետ, որ այս օրերս Հռօմում լավ յիշեց վաղեմի պետին (duce) և փառաւոր նշանը: Լեգէոնի վարիչն էր գնդապետ Անձանի դի Ալձատէ:

Այս զինւորների հետ շատ յաղթանակներ վաստակեցան և այն կողմերում շատ պատուաւոր հանդիսացրեց իտալական անունը, մասնաւորապէս 2 հռոմի, Տրէս Վոուչէս-ի և դէ լա Բայադա-ի երեք դէպքերը մեծապէս նպաստեցին իտալական անուան փառքին: Մի քանի կռիւներում իրան ընկերացան մի քանի նեգրներ, որոնք շատ քաջ հանդիսացան և մեծ սիրով կապված էին Գարիբալդիի հետ. նրանցից մին, մաւր Անգիաու, նրան ընկերացաւ նոյն իսկ մինչև Իտալիա:

Ամենանշանաւոր իրողութիւնը, որ կատարեցին իտալացիները, դա՛ Սանտ Անտօնիօյի դէպքն էր, Սալտոյում: Գարիբալդիին յանձնված էր պաշտօն 148 հետևակներով և 20 հեծեալներով զբաղեցնելու 1500 զինւորներից բաղկացած թշնամուն, որպէսզի Մօնտէֆիդէօյիները կարողանային յետ նահանջել:

—Խօթնի դէմ մէկ ենք, աղաղակում է Գարիբալդի իրայիններին. աւելի լաւ, որքան նուազ լինենք, այնքան աւելի մեծ կը լինի փառքը: Խնայեցէք վառօդը, գործածեցէք միայն սուլիները:

Խրանց գտնված տեղից ոչ հեռու բարձրանում էր մի տապէռա, այն է մի տնակ՝ հաստատված չորս գերանների վրայ և ծածկված փախածով. այնտեղ հաւաքվեցան մերո՞քը: Երեք հարիւր թշնամիներ առաջանում էին արագընթաց. երբ բաւական մօտեցան՝ ողջունվեցան հրացանների մի պայթիւնով և անմիջապէս յետոյ՝ սուին ի ձեռին յարձակումով: Հետեւակների կարգերը խառնվեցան: Առաջանում է հեծելազօրը, հանդիպում է սուինների պարսպի: Թշնամիները վայր են իջնում ձիերից և հետիոտն կռոււմ, սակայն մերո՞քը և ոչ մի ոտք յետ չեն նահանջում: Աղաւթը վել էին սրանց շուրջը դիակների ու վիրաւորների շեղջակոյտեր, որոնք ծառայում էին որպէս մարտկոցներ: Ամենմի հրացանաձգութեան հետեւում էին մերոնց կողմից խտալական հայրենասիրական երգեր: Թշնամիները մնացել էին զարմացած և ոչինչ չէին հասկանում:

— Աղաւթը վերջանում են, աղաղակում է սարսափով մի լէգէօնաւ:

— Մեռածների մօտ փնտռեցէք, պատասխանում է Գարիբալդի:

Եւ մինչ ոմանք պատասխանում են թշնամու հառաւաններին, ուրիշները խուզարկում են ընկածներին և հաւաքում փամփուշտներ: Հերոսական կռիւներ, մենամարտութիւններ էին դրանք, արժանի Արիօստի երգերին:

1846 թւականի փետրվարի 8-ին էր, որ տեղի ունեցաւ այդ ընդհարումը: Առիւը կէս օրից սկսելով, շարունակվեցաւ մինչև կէս գիշեր մեծ սաստկութեամբ: Երկու կողմից էլ ծարաւից կոտորվում էին: Մերոնցից միայն հարիւր հոգի էին մնացել կանգուն, բոլորն էլ համարեա՞ վիրաւոր ու ջախջախված. թշնամու կորուստը, մեռած ու վիրաւոր, 500 էր: Վերջ ի վերջոյ, առջէն-

տինեանները յոգնած, յուսահատված ու նուաստացած՝ պարտութիւն խոստովանեցան. իսկ Գարիբալդի բոլոր իր վիրաւորների հետ մտնում էր Սանտ Լիստօնիօ, անցնելով սրանչացած ժողովրդի ցնծական աղաղակների միջով: Հանրապետութեան կառավարութիւնը երբ իմացաւ այդ դղրեցուցիչ իրողութիւնը, Գարիբալդիին իմացաւ այդ դղրեցուցիչ իրողութիւնը, Գարիբալդիին բարձրացրեց գնդապետից (colonel) զօրապետի աստիճանին, նրան յանձնեց Մօնտեվիդէոյի հրամանատարութիւնը, հրովարտակով յայտարարեց, որ իտալական լէգէօնը բանակի բոլոր հանդէսների մէջ պատւի տեղն ունենայ, իսկ զրօշակի վրայ ոսկեղէն տառերով գրվեցաւ. Նշան 1846 փետրվար 8-ի իտալական լէգէօնին՝ Գարիբալդիի հրամանատարութեան ներքոյ: Բացի սրանից, իւրաքանչիւր լէգէօն ունի մի-մի ժապաւէն արվեց թւի վրայ կապելու՝ հետեւալ գրութեամբ. Անպարտելիներ. կռեցան 8 փետրվար 1846: Գարիբալդի բացականչում էր իր յափշտակութեան մէջ:

— Խտալական լէգէօնաւի անունս չէի՝ փոխարինել մի ոսկեայ երկրագնդի հետ:

XI

ՆԱԽՆԻ ԱՆՇԱՀԱՆԻԳԻՈՒԹԻՒՆԸ.

— Օրավարը, ո՞ւր է զօրավարը. կարելի՞ բան է, որ Գալիբարդիին տեսնելու համար հարկ լինի անպատճառ, որ մարդ իր գլուխը ջարդէ:

Այդ կերպով կանչող և մոմուացող լէգէօնի ծովապետն էր, որ երեկոյեան ուշ ժամանակ մտնելով Մօնտեվիդէօ զօրավարի տունը, չէր իմանում որ կողմից գընար, այնքան մութ էր ներսը:

—Անիտա, կանչեց Գարիբալդի մօտիկ սենեակից, նա-
խասենեակում մարդ կայ, ճրագ վառիր:

—Ճրագ վառել, պատասխանում է Անիտա. լաւ գի-
տես, որ և ոչ իսկ մէկ սօլդի (5 սանտիմ) ունենք մի
մօմ գնելու:

—Ղճմարիտ է, բացականչեց Գարիբալդի, և անցաւ
նախասենեակը, որպէսզի այցելուին ներս առաջնորդէ, որ
յայտնել էր իր անունը:

—Ներեցէք, ծովապետ, ասաց Գալիբարդի. բայց
Հանրապետութեան հետ կռած դաշինքին մէջ մոռացել
եմ մտցնելու մի մօմի իրաւունքը: Սակայն և այնպէս
դուք պէտք է եկած լինէք ինձ հետ խօսելու և ոչ
թէ ինձ տեսնելու, հետեւաբար կարող եմ մօլթի մէջ մնալ:

Այո, Գարիբալդին, այն յաղթական զօրապետը,
Մօնտեփիդէօյում ապրում էր զինուորի բաժինով, որ հա-
ւասարապէս ստանում էր ամեն-մի լէգէօնաւ:

Հետեւեալ օրն իմանալով այդ, պատերազմական
միւնիստրը, Պաքէկօ ի Օբէս, անմիջապէս ուղարկեց 500
Ֆրանկ: Գարիբալդի չուղեց վերաւորել բարեկամին, մեր-
ժելով այդ գումարը. սակայն փութաց բաժանել այն՝
Սանտ Անտօնիօյում ընկած իր ընկերների այրիներին: Ի-
րան համար պահեց մի Ֆրանկ, որը տվեց Անիտային:

—Ա, ասաց իրան խորհրդաւոր կերպով. գնիր
մօմ, միայն հաշուով գործածիր, որպէսզի ուրիշ անգամ,
երբ ծովապետը գայ ինձ տեսնելու, մեղ մթութեան
մէջ չը գտնէ:

Զր պէտք է սակայն մեղադիր լինել Հանրապետու-
թեան իբրեւ ապերախտի: Նա տվել էր Խտալական լէ-
գէօնին հողեր, ագարակներ ու հօտեր. սակայն Գարի-
բալդի պատասխանեց.

«Խտալացիները պատերազմում են ազատութեան սի-
րոյ համար, ոչ թէ շահի ցանկութեամբ:»

Եւ նուէրը մերժվեցաւ: Իր լէգէօնաւները վարժ-
ված էին զրկանքների, և մի արշաւանքում, երբ միսը
պակասեցաւ, իրանց ձիերը մորթեցին ու կերան: Յետոյ,
երբ թշնամու վրայ յարձակում գործեցին, նրանցից վեր-
ցրին ձիեր, որոնց պէտք ունէին, որպէսզի կերվածների տեղը
լրացվէր: Մէկ ուրիշ անգամ գերի է բռնում մի թշնամի
նաւ. աւարը բաժանում է բոլոր իրայինների մէջ, իսկ
իր բաժինն աւելացնում է ամենից աւելի պէտք ունե-
ցողների բաժնի վրայ, ասելով նրանց. «Առէք այս,
ձեր որդիների համար է:» Նաւի վրայ գտաւ փողի մէկ
ահագին գումար. առանց ձեռք դպցնելու՝ ուղարկեց
Մօնտեփիդէօյի գանձին: Իր բաժնի համար այս անգամ
մնաց միայն երեք սօլդի:

XII

1848-Ի ՀՐԱՅՈՒԽԷ.

—Անիտա, իմ Անիտա, աղաղակեց Գարիբալդի
մէկ օր, 1847 թ.: Հայրենիքս պէտք է տեսնեմ, նաեւ
մայրս: Կը տեսնես, թէ որքան գեղեցիկ է Խտալիան: Սիրտս
գուշակեց: Հրաբուխը, որ նկարել տվի մեր լէգէօնի
դրօշակի վրայ, թնդում է և պատրաստվում է բոցեր
ժայթքելու...

—Ի՞նչ է պատահել որ, խնդրեց նա:

—Պարզա՛, պատասխանեց Գարիբալդի, գնելով
նրա առաջ մի քանի լրագիրներ: Հոսմ երերման նը-
շան է տալիս: Տեղի է ունեցել մէկ անլուր իրողու-
թիւն: Ընտրված է մէկ ազատական, պատաւաւոր պապ.
ո՞վ կարող էր ենթադրել այդպիսի մի հրաշք:

Առանց ժամանակ կորցնելու, վազում է իր ա-
մենասիրելի բարեկամի, գնդապետ Անձանիի մօտ: Ու-

գեորված ճարտարախօսութեամբ հաղորդում է նրան իր յափշտակվելը և համոզում է նրան գրել իր հետ միասին մի նամակ քահանայապետական փոխանորդին (Nunzio), յայտնելու համար, թե իրանք նուիրում են իրանց բազմակները և սրտերը Պիոս Թ. -ին: Քահանայապետի նկատմամբ հայրենասիրական պատրանքի շնորհանի մեջ էին:

Եգէօնառները երբ լսում են այդ նորութիւնը, ուզում են հետևել իրանց պետին: Ուրիշ խաղացիներ ստորագրութիւն են բաց անում դէպի Խալիսա մէկ արշաւախումբ հանելու նպատակով: Մօնտէփիդէյի կառավարութիւնը խնդրում է Վարիբալդիին, որ մնայ, բայց ի զուր: Հերոսը պատասխանում է անհամբերութեամբ.

— Ձեմ կարող, թոյլ տվէք ինձ գնալ, ապա թե ոչ կուշանանք և կը հասնենք այն ժամանակ, երբ արդէն ամեն ինչ վերջացած կը լինի:

1848-ի յունիսի 24-ն էր. անձկութեամբ համակված մէկ ամբոխ խռնվում էր Նիցցայի նաւահանգստի վրայ: Խարսխի վրայ կանգնած նաւերի պարանների վրայ երևում էին թիապարտներ և պաշտօնականներ. բազմաթիւ նաւակներ գնում էին հեռու մինչև բաց ծովը: Հազարաւոր բերաններից կրկնված մէկ աղաղակ տարածվեցաւ ծովեզերքի վրայ:

— Ե՛հ նա, ահա՛ նա:

Եւ մի սպիտակ առագաստ նկարվեցաւ հեռուն, հօրիզոնի վրայ:

— Բացվեցէք, բացվեցէք. գալիս է սինես Ռօզա... գլխարկները վայր: Կեցցէ՛ Վարիբալդի մայրը:

Պատկառելի տիկինն առաջանում էր դանդաղաքայլ. նրա կողքերիցը գնում էր Ամերիկայի բարի և աշխոյժ աղջիկը, Անիտա Ռիվէռաս, իր Յովսէփի

հերոս ընկերուհին, որ մի քանի ամիս առաջ Մէնտտիի, Թիէչիօտտիի և ամենակայտառ Տէրէզիտայի հետ եկած էր աւետելու նրան Սալտոյի յաղթական դաւրուտը: Սինես Ռօզա (յիշում են դեռ ևս Նիցցացիները), բոլոր այն անորոշ տարիներին, երեկոները հաւաքում էր նաւահանգստի երեսաններին և ծնրադրել տալով, աղօթք էր ասել տալիս նրանց իր Յովսէփի համար...

— Ես պէ՛ռանց ա (յոյս). նաւը անուանվում էր Էսպէռանցա: Նայում է մարգարէական անուան, որի վրայ ծածանվում է եռագոյն դրօշակը:

Նաւը մօտենում է. Էգէօնառներն իջնում են նաւակները: Վարիբալդի ցատկում է քարափի վրայ եւ իրան գտնում սուրբ մօրը գրկում:

Սակայն շատ կարճատև եղան ընտանեկան գուրգուրանքին նուիրված վայրկեանները. նրան այրում էր ժամ առաջ հայրենիքի թշնամիների հետ չափվելու տենչը: Թռչում է Տօլինօ. սակայն նրան ընդունում են սառնութեամբ, որի մէջ երևում էին և կասկած, և նախանձ: Նրան խորհուրդ տվին գնալ Կառլօ Ալբէռտօ թագաւորին և նրա հետ խօսել: Վարիբալդի դիմեց թագաւորին և խօսեց ուղղակի:

— Պատերազմեցի, ասաց նա, օտար հողի վրայ, հիւրընկալ մի երկրի ազատութեան համար, բայց այն դեռ իմը չէ: Այժմ հասած եմ իմ հաւատարիմների խմբի հետ հայրենիքի պատերազմները մղելու համար:

Ի՞նչ պատասխանեց Կառլօ Ալբէռտօ այդ համարձակ լեզուին: Պատասխանեց, որ գովում է ազնիւ զգացումները, փափագում էր նրան գործի մէջ դնել, սակայն չէր կարող, չէր իմանում... վերջապէս աւելի լաւ կանէր, եթէ գնար Տօլինօ և մինիստրների հետ խօսէր:

էր նրան: Գնում է Կոմո. այնտեղ նրան հանդիպում է նոր հիւսիսային մասն. իր հինգ հազար զինւորներից մնացել էին միայն երկու հազար: Չախորդ գիպուածը ցիրուցան էր արել տարակուսողներին: Եւ այդ ժամանակ նա սկսաւ այն յուսահատ գնացքը, Կոմո-ից Վարէզէ, Լագո Մաջլիօնէ-ի վրայ և Լուինօյում (Բէկկաչ-չիայում), որի ընթացքում ծածանել տվեց եռագոյն դրօշակը, որ ցելսի մէջ էր թաթախված Միլանի խայտառակաբար անձնատուր լինելովը:

Չէնօլայի դուքսը մի ժանդարմ ուղարկեց Գարիբալդիին, հեռագրելով միւլինոյն ժամանակ, որ դառնայ և մտնի պիեմօնտական հողը և յարգէ Աւստրիայի հետ կապված դաշինքը:

— Չեմ ճանաչում ոչ մի զինադար, պատասխանեց Գարիբալդի: Իտալիայի զինւոր եմ և երգվել եմ կուել հայրենիքիս թշնամու հետ մինչև կողքիս մէկ հատիկ ընկեր մնալը: Պատասխանեցէք, որ ես պահում եմ տվածս երդումները:

Ասաց և շարունակեց գնացքն ու կուել: Օգոստոսի 26-ին նա Մոնացցօնէ-ումէն էր: Գրօշակը սուգի մէջ էր գրել: Այդտեղ իսկ տեղի ունեցաւ ամենաարիւնահեղ և փառաւոր պատերազմներից մէկը. ամբողջ ցերեկը և գիշերուայ մի մասը թշնամու առաւելակշիռ զօրութեան կատաղաբար դիմադրելուց յետոյ, առաւօտեան ժամը 3-ին, առանց դադարելու պատասխանելուց հարուածների մրկին, դուքս հանեց իր խրմ-

զամօ էր գնացել իր կողմից յարձակում գործելու թշնամիների վրայ, չէտ կանչվեցաւ օգնելու Միլանին, որ պաշարված էր թըն-նամիներից: Բայց մինչև նրա հասնելը թագաւորը շտապեց դաշինք կոել թշնամու չէտ և խաղաղութիւնը վերահաստատել: Թագաւորի այս քայլը ծանր տհաճութեան առիթ տվեց կրակված սըրտերին և ազատամիտ տարրի մէջ առաջ քերաւ դէպի նա տնտեսիւն և նոյն իսկ թշնամին, որից հազիւ արժաւ նրա ծ. թ.

բերն առանձին-առանձին այն երկամի ու կրակի շըրջանակից, որ բոլորած էին նրա շուրջն աւստրիացիները. և յաջորդ օրուայ ծագելուն, երբ թշնամիները երկու կողմերից մօտեցել էին, կարծելով, որ Գարիբալդին մէջտեղում էր, իրանք իրանց տեսան կանգնած միմեանց դէմ, իսկ անյաղթելի հերոսն արդէն անհետացած:

— Գարիբալդին սատանայի հետ է կապված, ասում էին խեղճ աւստրիացիներն իրանք իրանց մէջ: հագնում է իր կարմիր շապիկը և սատանան գիշերանց փախցնում է նրան օդի միջով:

Իսկ աւստրիացի զօրավար Գ'Ասպուէ, բիչ յետոյ, ասում էր պիեմօնտական զօրավարներին.

— Մի մարդ միայն կարող էր օգտակար լինել ձեր պատերազմին և այն դուք չը ճանաչեցիք. այդ մարդը Գարիբալդին էր:

Մինչ այս, մինչ այն, Գարիբալդի գտնվում էր Լուգանօ-յում 29 մարդերով և գնդի գրօշակով, որ ծակված էր թնդանօթի ումբից: Լուբարգիայի պատերազմը վերջացած էր:

XIII

ՀՌՕՄԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.

Այս դէպքերի վրայից սահած անցած էին հինգ ամիսներ և աւելի: Պիոս IX-ը փախած էր Բօնօնի հետ ¹⁾. Հռօմում, Սահմանագիր ժողովի դահլիճում միասին խմբված էին ժողովուրդի քառասուն երեսփոխան-

1) Գրիգոր Ժ.Ձ. պապի մահանից յետոյ, որ կառավարութիւնը մինչև վերջը կատաղի հակառակորդ հանդիսացաւ ամեն կարգի նորութիւններին, որոնց ներմուծումը ներկում ստիպողական

կացած 40,000 մարդերից և 10 նաւերից, որպէսզի պապը վերահաստատեն իր գահի վրայ:

Այստեղ սկսում է Գարիբալդիի բաժինը: Իր գալուց ի վեր, Լոմբարդիայի պատերազմից յետոյ, իրան նուիրել էր կրթելու և հրահանգելու այն բազմաթիւ կամաւորներին, որոնք վաղուց էին իր զրօշակի տակ:

Երբ իմացաւ օտարների գալու մասին, այն բոլորին, որոնք նկատողութիւն էին անում նրան, թէ ինքը միայն 500 հրացան և 1264 մարդ ունէր, ասում էր արհամարհող դէմքով.

— Ի՞նչ փոյթ, պատերազմը դանակներով և քարերով կանենք:

Մաճձինին, մարդիկների այն մեծ ճանաչողը, աւելացնում էր.

— Գարիբալդի այնպիսի հոգի ունի, որ ամեն դրժուարութիւն կը խորտակէ: Խօսում է և գործում միտքի այնպիսի յստակութեամբ, որի մէջ քիչերը կարող են նրան հաւատարել:

Այլին, սակայն, մի քանիսներ, որոնք չէին կարողանում վարժվել Գարիբալդիի նման մի զօրավարի: Գանդօ, որ նրա զինւորը եղաւ, գրում է, որ յիշ նահապետական պարզութեամբ նմանում է աւելի հնդկական ցեղի մի գլխաւորի: Ինքը և իր աւագ-սպայախումբը (état major) հագած են ծիրանի բլուզներ, ծածկում են ամեն ձեւի և տեսակի գլխարկներ, չուսնախով ոչ մի զինւորական զարդարանք:

Բացի սրանից, պաշտօնեաներն իջնում էին ձիից և տանում էին թամբերը վրանի տակ. ունէին օտարոտի կարգեր, բերված Մանտփիդեյից: Գարիբալդիի ետեւից աշտանակում էր թուգոտելով իր նիգր Մանգիաուր, վերոն գցած լայն վերարկուն, զինված երկար նիզակով, որի ծայրին ծածանում էր կարմիր զրօշակը: Սակայն

այս բոլորի հետ միասին՝ ամենախիստ բարոյականութիւնը թագաւորում էր լէգէօնի մէջ:

Չափաւորականները նրանից վախենում էին. ժողովուրդը և երիտասարդները նրան սիրում յափշտակութեամբ, և Խտալիայի ամեն կողմերից դիմում էին դէպի չռօմ նրա հետ միասին թշնամու դէմ պատերազմելու համար. սրանց մէջ Լուչիանօ Մանաուա, Միլանի հինգ Օրերի ¹⁾ գլխաւոր գործիչներից մին:

Ապրիլի 29-ին երեկոյեան, չռօմը ժխորի և սարսափի մէջ էր: Պատրաստվում էին ամբուլթիւններն ու պատնէշները. յուզումն ընդհանուր էր: Յանկարծ լըսվում է վաղող ձիերի դոփիւն. ժողովուրդը խնդոյն, մի կողմ թողած երկիւղը, խռովում է եկողների ճանապարհի վրայ ազազակելով. «կեցցէ Գարիբալդի»:

1) Խտալական ապստամբութեան յախաշաւիդ դէպքերից մէկն է եւ Միլանի չինգ Օրերը: 1848 թւականին Վիննայում պայթող յեղափոխութիւնից օգուտ քաղելով, վիննտիկ, Միլան եւ Լոմբարդական մի քանի ուրիշ քաղաքներ ապստամբեցան եւ իրանց մօտ գտնվող Աւստրիական պաշտպան զօրքերը ջարդելով, ազատութիւն ձեռք բերին: Այդ կռիւներից աւելի կարեւորը եւ փառաւորը Միլանում պատահածն է: Իսկ քաղաքապետութիւնը գլուխ էր այդ շարժման: Աւստրիական ֆէլդ-Մարշալ (գլխաւոր մարաշախտ) Ռադէցկի թոյլ տվեց իրան հրդեհալարակներում խոնկած եւ յուզման մէջ եղող ամբուլթի միջին երեք հարիւր հոգի ծնրակալել եւ բանտարկել: Այդ վարքից տեղի տվեց այնպիսի աստիճանականութեան, որ ժողովուրդը, առանց խտրութեան սեռի, հասակի, աստիճանի, զինվելով այն ամեն բանով, որով կարելի էր մահացնել օրտոքական հրացան, ատրճանակ, սուր, միզէններից դուրս բերած շնկէքներ, ծայրին բռնուց ցցած գաւազան եւ այլն, թափվեցաւ զօրքի վրայ, ամեն փողոցներում՝ պատնէշներ կանգնեցին, դիմելով միմեանց վրայ ամեն բան, ինչ որ ընկնում էր ձեռքի տակ, կռիւներ, պիստոններ, ծուխ կարասիներ, կոտորած փայտեր, կռիւներ, անկողիններ, անքնդատ ձայնիւ. եւ այդ վիճակը շարունակվեցաւ մինչեւ չինգ. օր նրանից յետոյ միայն Ռադէցկի խոյս տվեց քաղաքից: Միմեացիները չորս հարիւր տասնութէն զոհ տվին իրանց ազատութեանը, իսկ Աւստրիացիները յաղթական քաղաքում հազարներ թողին անշնչացած, առանց հաշուելու բազմաթիւ վիրավորներին եւ կալանաւորներին: Միլանում ամեն տարի տօնում են այդ յիշատակելի չինգ Օրերը:

Նոյն ինքն արդարեւ, փութոյ պնդութեամբ կանչը-
վեց պաշտպանելու Հոօմբ: Եւ ժամանակ կորցրած չէր:
Յաջորդ օրը Փրանսիացիները 7000 զօրքով սկսան յար-
ձակումը:

Յարձակման առաջին փորձը Պօռտա Կալալէջէն
կէտի վրայ կատարելուց յետոյ, որտեղեց նրանց յետ մը-
ղեցին արիաբար քաղաքական պահապան զօրքերը, թըշ-
նամիները խուժեցին դէպի Սան Պանկուացիօ ասված դու-
ռը, որի պաշտպանութեան արթնութեամբ հսկում էր
Գարիբալդի իր 300 մարդերով:

Այդ մի բռնուն կտրիճներով նա դէմ դրեց թըշ-
նամու գնդերի բաղխման և մի քանի վայրկեան ըս-
տիպեց նրանց ի փախուստ դառնալ: Այդ հսկայական
կռուում տեսաւ նա հազարապետ Մօնտալդիի դիտա-
պաստ ընկնիլն իր կողքին, դեռ ևս մատաղ հասակում,
որ և Ամերիկայից եկողներին էր. տեսաւ Հայր Բասսիի,
որ իր կողքին էր կանգնած, ձիու սպանված ընկնիլը մի
հարուածի տակ. իր սրի գօտին ցտված էր մօսկէտից (հրա-
ցան) արձակված գնդակից. երկու ուրիշ գնդակներ ծակած
էին նրա պօնկօն. 300-ներից շատերը վերաւորված էին
կրճքից և բազուկները յոգնած ջլատված՝ թշնամին գըն-
դակահարելուց... Այն ժամանակ Գարիբալդի կարգի
բերելով մնացածներին, յետ քաշվեց նրանց հետ և միա-
ցաւ պահեստի գումարտակին: Այնտեղ արագաբար վե-
րակազմեց, յարդարեց շփոթված շարքերը և միանալով
ուրիշ թարմ խմբերի հետ, որոնք տակաւին պատերազմ
չէին արած, ընկաւ սաստկաբար թշնամիների վրայ, ո-
րոնք արդէն առաջացել էին մինչև դռները. ընդհարու-
մը և կատաղութիւնն այնպէս ուժգին էին, որ Փրանսիա-
ցիները, կորցնելով ամեն կարգ ու կանոն, սկսան յետ
նահանջել և մերձակայ տներում ապաստան որոնել, որ
և աջողեցան, սակայն ոչ երկար ժամանակով: Գարի-

բալդի միայն երեք ընկերներով անձամբ առաջ նետվեցաւ
նրանց հեռացնելու այն տեղից, և պաշարումն այնքան
աաստկութեամբ տարաւ, որ երկար կռուելուց յետոյ՝ ստի-
պեց նրանց յետ քաշվել, դերի տանելով նրանցից շա-
տերին: Այդ փառաւոր կռիւը երկարացաւ մինչև երեկո-
յեան ժամը վեցը. Փրանսիացիները կռւի տեղը թողին 500
մեռած և մօտ 600 գերի:

Յաղթութիւնը պակաս չէր Ամերիկայում տարա-
ծից: Պատերազմը դադարելուն պէս մօտենում է Գա-
րիբալդի վերաւորներին և գրկելով նրանց, խանդա-
ղատանքով ասում.

— Արիացէք. դուք ընկնում էք Հոօմում Իտալիա-
յի ազատութեան ու պատւի համար:

XIV

ՀՌՕՄԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

— Իտալացիներն իտալացիներն դէմ. Թափել եղ-
բայրական արիւն: Ե՞րբ արդեօք պէտք է դադարէ Ի-
տալիայի այս ճակատագրական անէծքը:

Այսպէս էր բացականչում ինքն իրան Գարիբալ-
դի, գնալով յուզված քայլերով դէպի Վիլլա Բօնգէ-
զէ, որովհետեւ՝ վերև պատմված յաղթութիւնից քիչ
օրեր յետոյ՝ հրաման էր ստացել գնալու իր զինւոր-
ների հետ նապօլիտանների դէմ, որոնք իրանց թագա-
ւորի առաջնորդութեամբ մտել էին հոմէական տէ-
րութեան մէջ, որպէսզի պապը վերստին գահը բար-
ձրացնեն: Հերոսի վեհ հոգու համար դա մի շատ
ծանր զոհողութիւն էր. սակայն այս էլ պէտք է տանէր
նա հայրենիքի և ազատութեան սիրոյ համար: Իր զգա-
ցած վիշտն արտայայտելով իր զինւորներին, բացականչեց.

— Նապօլիի ամբարիշտ թագաւորը մեզ եղբայր-սպանութեան է դատապարտում:

1849 մայիս 8-ին յարձակվում է նապօլիտանների վրայ Պալէստինաում. հանրապետական պատիւը յաղթող է հանդիսանում, բայց քանի՜ քանի՜ կեանքերի գնով: Մայիսի 19-ին վերստին յարձակվում է նրանց վրայ Վալէստոնում. այստեղ իրայիններից մի քանիսներ փախուստ են տալիս. ինքը կանգնում է ճանապարհի մէջտեղը որպէսզի խափանէ նրանց փախուստը, սակայն վայր է գլորվում և թշնամու ձիերն անցնում են վերայից, կոնկրետելով ու ճմլելով նրա ծունկերն ու ուսերը: Բայց մէկ ակնթարթում ահա նա ոտքի վրայ է երեւում է զինւորներին իր սպիտակ թիկնոցով (puncho), խրախուսում է նրանց և Մանառայի լոմբառգական բէռ-սայլիսների¹⁾ հետ միասին մղում է թշնամիներին մինչև քաղաքի պատերի տակը: Սակայն Նապօլիի թագաւորը միջոց գտնելով, աջողում է փախչել իր գնդերի հետ: Ոմնք ասում են, որ Գարիբալդի իր անհամբերութեամբ պատերազմն աւելի շուտ սկսելով, արգելք եղաւ հանրապետականներին շրջապատելու թշնամուն և խափանելու նրա նահանջումը. ուրիշները՝ թէ զօրավար Ռօսէլլի, որ Հռոմի զինւորական իշխանութեան ներկայացուցիչն էր, չօգնեց նրան, ինչպէս պարտաւոր էր, բռնութիւնները հալածելու միջոցին: Այսպէս, թէ այնպէս, Գարիբալդի գնում էր Նապօլիտանի վրայ, ազդարարելով բնակիչներին, թէ նա գալիս էր «կանգնելու հասարակաց հայրենիքի դրօշակը»:

Մինչ այս, մինչ այն, մեծանում էր եւրօպական մեծագործութեան արբիկը Հանրապետութեան դէմ: Աւստրիացիներն առաջանում էին դէպի Բօլօնեա. Սպանի-

ացիները ցամաք էին դուրս գալիս Ֆիումիչինօում, իսկ Ֆրանսիացիները վերսկսում էին թշնամութիւնները: Այն ժամանակ Գարիբալդի յետ կանչվեցաւ ածապարանքով Հռոմի պաշտպանութեան համար. և հազիւ հազ ժամանակին կարողացաւ հասնել:

Յունիս 2-ի գիշերն իջել էր արդէն: Վիլլա Պամֆիլի-ի վրայ հսկող պահապանները տեսնում են, որ մի դրօշակ է բարձրանում այն կողմը: Իսկոյն ձայն են տալիս. «Ո՞վ է այն»:

— Հռոմէական Հանրապետութիւն, լինում է պատասխան:

Սակայն մի րոպէում դրօշակն արդէն պահանորդի ուսին է. նրան հետևում են գնդերը: Գրանք վեց հազար Ֆրանսիացի են, որոնք խաբէութեամբ տիրում են այն կէտին: Աղաղակը և աղմուկը բերանից բերան անցնում են. Գարիբալդի դօկտօր Ռիպաուիի հետ էր, որ Նրա հին վերքերն էր բժշկում. անմիջապէս իրայինների հետ, որոնք զարթնած էին աղմուկից, վազում է դէպի Սան Պանկուցիո:

Ֆրանսիացիներն արդէն գրաւել էին բացի Վիլլա Պամֆիլիից, նաև Վիլլա Վալէստինի և Վիլլա դէի Կուատոնօ Վէնտի: Գարիբալդի նրանց յետ է մղում սուրիներով: Երկու կողմերից էլ վրայ են հասնում նոր խմբեր. կռիւը հսկայական կերպարանք է առնում:

— Առաջ, միշտ առաջ, աղաղակում էր Գարիբալդի: Թշնամին դուրս նետեցէք իր բռնից. այս պատերի մէջ է Հռոմի պաշտպանութիւնը, զէնքերի պատիւը և ամենքի փրկութիւնը:

Մէդիչի զօրավարը նշանաւոր եղաւ Վասչէլլօ աս-ված կազինօյի պաշտպանութեան մէջ, որի շուրջը կատարվեցաւ ամենակատաղի մարտը, որ տաւն և եօթ ժամ տևելուց յետոյ միայն դադար առաւ: Ֆրանսիա-

1) իտալական առաջին կարգի զօրքն է:

ցիները չորս անգամ աւելի կորուստ ունեցան:

Յուսահատ կռիւը նորոգւում էր ամեն օր: Այն չուսում էինք, ուր սուսերամարտիչը (gladiateur) մահացու կերպով վիրաւորված՝ ծածկում էր ցաւը և պատրաստւում էր պատւաւորապէս մեռնելու: Քառասուն հազար մարդ 36 թնդանօթներով պաշարած էին քաղաքը, և սա կարող էր պատերազմել մինչև վերջին կէտը, բայց ոչ յուսով ազատութեան:

Յունիսի 12-ին Ուզինս զօրավարը հրաւեր կարգաց քաղաքին անձնատուր լինել: «Հռոմն անձնատուր չի լինիլ», պատասխանում է Եռապետութիւնը¹⁾: Եւ իսկոյն վերսկսում է կռիւն ամեն ժամանակից աւելի կատաղաբար: Գարիբալդի գրում էր կառավարութեան այդ կռիւ մասին «մերոնց կատաղութիւնը հասած էր իր լրման. ռազմավթերքները պակաս գալով, կտրիճները քարեր ժողովեցին և նրանցով հարուածեցին թըշնամիներին, նրանց հրացաններից խլելով սուլիները, գործածեցին որպէս մահացու զէնք»:

Յերեկ ու գիշեր ուժեղ ծովեցաւ իտալացիների, ինչեւ մասում, աշխարհի սրբազան քաղաքը, ուր հաւաքված են երկու մեծ, այն է գասական (classique) և վերածնութեան ժամանակների յիշատակարանները, և ուսմբերի ու գնդակների սոսկալի տարափն աւերում էր յիշատակարանները և սպանում կիներ ու մանուկներ:

Մասէլլօյում, Մէդիչին 22 օր դիմադրեց դժնդակ մենամարտութեան մէջ: «Միայն այս պաշարումը (գրեց

1) Եռապետութիւնը կազմող անձինքն էին հետեւեալները, Յովէչի Մաձձինի, Աուէլիօ Մաֆֆի եւ Կառլօ Ամէլլինի: Համրապետական ժողովն այն տագնապալի օրերում Հանրապետութեան պաշտպանութեան համար կազմել էր այդ Եռապետութիւնը, տալով նրան անսահման իշխանութիւն:

Գարիբալդի) կարժէր պատմութեան մի հատոր կաղմելու:» Ամեն մի ամբողթիւն պաշտպանվում էր թիզ առ թիզ. երեսանները մինչև իսկ մտնում էին դիմադրողների շարքերը, փափագող լինելով պատւելու իրանց արիւնով մեծ անկումը: Լօբաւորական գունդը քաջութեան հրաշալիքներ գործեց. սրանց մէջ անուանի էր Ջէռօլամօ Ինգուէնօ նկարիչը, որ 27 սուլիի հարուածներով հիւանդանոց տարվեցաւ: Բէռտանի նրան աղատեց, նրան բժշկեց և այս տարւայ յունիսի 4-ին նա լալիս էր իր Գարիբալդին՝ այն հանդիսաւոր արարողութեան մէջ, որ կատարվեցաւ Միլանում:

Յունիսի 29-ի երեկոյեան, սուրբ Պետրոսի տօնի օրը, Հռոմը լուսաւորվեցաւ, ինչպէս ամեն տարի. հին ստոյիկութիւն: Նոյն այդ միջոցին բարձրացաւ մի սարսափելի մրրիկ, կայծակն ընկաւ քաղաքի մի քանի տեղերում, իսկ փայլակը խառնվում էր ռումբերի կրակի հետ: Ֆրանսիացիներն օգտվելով մրրկից, փորձեցին մի ծայրահեղ ձիգ: Գարիբալդի, իր հետեւորդները և լօբաւորական գունդը դիմադրում էին Սպադա վիլլայից: Ռումբերը խրամատներ էին բաց աւնում. սակայն դրանց առաջ երևում էին պաշտպանողները և գնդակն ու վառօդը պակաս գալով, վերաւորում և սպանում էին սուլիներով, սուրերով ու նիզակներով: Անպատճառ մեռեալների կամ վիրաւորների վրայ պէտք էր կոխել, այնքան գետինը ծածկւած էր ընկածներով: Այն գիշերը սոսկալի էր նախէլ Գարիբալդիի վրայ. «Նրա սուրը փայլակն էր, նրանից զարնվողը մեռած էր: Նոր թշնամու արիւնը սրբում լուսնում էր ընկածի արիւնը: Կարծես ինքը Լէօնիդասն էր թէրմօպիլէի կիրճում, Ֆէռուչչիօն Գավինանա-յում: Ամեն վայրկեան երկիւղի մէջ էի, թէ ահա նա կընկնէ, բայց ոչ, նա մնաց միշտ ոտքի վրայ

անսասան որպէս ճակատագիրը՝ (վէկկի)։

Նրա ոտքերի տակ ընկնում էր Մօռօղնի երիտասարդը, քիչ այն կողմ իր հաւատարիմ մաւր Անգիառը շանթահար էր ընկնում գլխից ընդունած ոռւմբի հարուածի տակ. Լուչիանօ Մանառա, տեսնելով այդ կոտորածը, յուսահատված Հոօմի ազատութեան վրայ, աղաղակում էր. «Ուրեմն ինձ համար ձուլված չէ՞ մի գնդակ։» Նոյն վայրկեանին փափագած գնդակը զարկաւ նրան կրծքից։ Մինչ նա ընկնում էր, Հոօմեական ժողովում որոշում էին ոչ թէ անձնատուր լինել, այլ դադարել այսպիսի պաշտպանութիւնից, որ այլ ևս անհնարին էր. բողբոլում էին դրա դէմ Մաձձինի և Գարիբալդի։

XV

ԱՆԻՏԱՅԻ ՄԱՀԸ.

Անիտան անցնելով թշնամու շարքերի միջից, հասել էր իր Յովսէփի մօտ։ Երկու ամսից յետոյ պէտք է մայր լինէր։

— Եթէր ինձ, Անիտա, ասում էր նրան Գարիբալդի. Ամերիկայի քո ընդարձակ դաշտավայրերումը չենք։ Պաշարումն օրից օր աւելի և աւելի սեղմում է մեզ մօտից. չը կայ այլ ևս ոչ մի ելք. դու կը մնաս մէկ անգամ էլ ինձ հայր անելու համար. պահիր քեզ մեր զաւակի համար։

— Ղու չես ուզում, որ ես մօտդ լինեմ, պատասխանում էր թախիծով Անիտան. պատրուակներ ես հիւսում, որպէսզի ինձ հեռացնես։ Ո՛հ, լաւ եմ հասկանում ես այդ. դու տարակուսում ես իմ քաջութեան վրայ, բայց արդեօք հարիւրաւոր փորձեր ցոյց

չը տվի. արդեօք ղինւորի կեանքը, ձիի վրայ արշաւելու կեանքն ինձ սիրելի չեն։ Իմ ինչ փոյթս են յոգնութիւններն ու զրկանքները, եթէ այդ յոգնութիւններով ու զրկանքներով ես ապրում եմ սրտի գոհութեամբ և աւելի կորովի։

Պրանսիացիները պատրաստվում էին Հոօմ մտնել, երբ Գարիբալդի հաւաքելով իր ղինւորներին Սան Պիէտոյի հրապարակում, ուղղեց նրանց սպարտական պարզութեան ու մեծութեան դրօշմ ունեցող այս խօսքերը.

— Օ ղինւորներ, այն ամենքին, որոնք կամենում են ինձ հետեւել, ահա իմ նուէրը. քաղց, ցուրտ, արև։ Ո՛չ վճար, ոչ զօրանոցներ, ոչ մի թերք. այլ մշտական կռիւ, տաժանելի չու և՛ սուլինն ուսի վրայ՝ պահանջանորդութիւն։ — Ո՞վ սիրում է հայրենիքը և փառքը, թող հետեւէ ինձ։

— Մենք, մենք, լավեցան հազարաւոր ձայներ։

Եւ մօտ 4500 հոգի հետեւեցան նրան։ Նրա հետ գնացին, բացի Անիտայից, նաև Չիչեօփակիւի և Ուդո Բասսի սուրբ քահանան։ Գարիբալդի փող չուներ. իր ղինւորների համար նա ղինւորական արկղից վերցրեց մի գումար. իսկ իր և իր կողակցի համար նա ծախեց սեփական ժամացոյցը։

Արագաբար կազմված բանակի ետևից ընկան բռնաւորներն այնպիսի եռանդով, որ կարծես վայրի դաշտներ հալածելիս լինէին, բայց Գարիբալդի իր արագաշարժութեամբ և սուր հեռատեսութեամբ ազատվեցաւ ամեն փտանդից։ Աշխատում է ոտքի հանել Տոսկանան. սակայն գտնում է ամեն տեղ վհատութիւն և երկիւղ։ Աղաղակում է իրայիններին.

— Մեզ մնում է Վենետիկը մեռնելու համար։

Սակայն չարաչար յոգնութիւնները փոքրիկ բանակի թիւը հասցրել էին 1500-ի և չը կարողանա-

լով մի կերպ հասնել Սան Մարկո-ի եզերքը, տարաւ էրայիններին Սան Մարկոս-ի Հանրապետութիւնը, ուր պալմաններ կապեց իր ընկերների համար, որպէսզի սրանք վերադառնային իրանց երկիրները: Իրան համար արհամարհեց որ և է դաշինք աւստրիացիի հետ: Հարիւրի չափ մարդիկ միայն յօժարեցան հետեւել նրան, յանձն առնելով ամեն բան: Սրանց հետ միասին փորձում է փախչել ծովով, սակայն թշնամի նաւերը վրայ են հասնում և գերի են տանում նրանց: Ինքը և կինը փախչում են, սակայն ոչ Ուգո Բասսին. նա ընկնում է աւստրիացիների ձեռքը, որոնք տանում են նրան Բօլժեսեա, ուր զինւորական ու եկեղեցական նենգաւոր ատեանների առաջ դատելուց յետոյ՝ սպանում են նրան անարգար կերպով:

Օգոստոսի չորսն էր: Այն միջոցին, երբ արեւը մայր էր մտնում, մի երկանիւ միալուծ կառք՝ բարձրանում էր համրընթաց այն ճանապարհով, որ տանում էր ծովեզրից դէպի Ռավէնայի անտառները: Կառքի վրայ ձգված էր մի յարգալիր անկողին, իսկ անկողնի վրայ տարածված էր մի գեռատի կին՝ ջերմով փայլատակող աչքերով:

— Բաջութիւն, Անիտա, մըմնջում է նրան Գարիբալդի, որ գիւղացու զգեստներ հագած, հովանոցը ձեռքին, պաշտպանում է նրան արևի ճառագայթներից: Քաջութիւն, ո՞վ իմ կտրիճ ընկերուհի... այն տներում ապաստան կը խնդրենք:

— Օ՛րջէ, ես մեռնում եմ, մըմնջում է կինը, դառնալով միւս կողմը:

Եւ սպիտակ փրփուրը ծածկում է նրա հրատապ շրթները: Գարիբալդի սրբում է նրա բերանը մետաքսեայ թաշկինակով: Երկու ընկերներ (մէկը գնդապետ Լէջլէու-ն էր), որոնք վարում էին կառքը, երբեմն-

երբեմն յետ էին դարձնում իրանց գրուխները. անբաղդի արձակած ողբերը խոցոտում էին նրանց սրտերը: Գարիբալդի դուրս էր հանել կնոջն այն նաւակներից, որոնց ետեւից էին ընկել աւստրիացիները, և ուսերի վրայ բարձած անցել էր բաւական տարածութիւն ծովի մէջ, մինչև կուրծքը ընկղմված ջրում: Մի բարեկամ նրան տվել էր այն երկանիւ, որի վրայ յոյս ունէր ապահովութեան մէջ դնել իր պաշտելի Անիտային:

Մի գիւղացի կանգ առնելով, սկսում է դիտել տարօրինակ ուղղեկցութիւնը:

— Յանուն մարդկութեան, ասում է նրան Գարիբալդի, աղատեցէք այս կնկան: Ինձ համար ոչինչ չեմ խնդրում, ամեն ինչ նրա համար: Ծարաւից մեռնում է. տվէք գոնէ մէկ ունկ ջուր և թոյլ տվէք մեզ հանգստանալ մի քանի վայրկեան:

— Այն անակի տանտէրը ես չեմ, պատասխանեց գիւղացին, բայց կը կանչեմ Ռավայիւն:

Պուրս է գալիս ագարակից մի կին, որ տեսնելով Անիտային այդ դրութեան մէջ, կարեկցում է նրան:

— Խեղճ կին, բացականչում է, ճանապարհ գնալ այդ դրութեան մէջ: Բայց դա մահ է կատարեալ: Ի՞նչ բարեբաղդութիւն, որ այստեղ է բժիշկը, որը կանչված է տանտէրուհու համար: Իսկոյն և եթ կը կանչեմ նրան:

Արդարեւ, այնտեղ էր գտնվում Կաննինի դի Սանտ'Ալբէուսո բժիշկը, որ եղել էր խնամելու ագարակատէրի կնոջը: Բժիշկը նայում է դժբաղդին և՝

— Այս կինը մեռնում է, բացականչում է:

Յետոյ դառնալով Գարիբալդիին:

— Իսկ դուք, այդ գէմքով... այդ մօրուքով... դուք Գար...

— Լուութիւն, ի սէր այդ կնոջ, ասաց Գարիբալդի:

Գիտէք, որ փնտռում են ինձ մեռցնելու և պատժի տակ են նրանք, որոնք կօգնեն ինձ: Իմ մօսին — գաղտնապահութիւն:

Մըայ է հասնում ագարակատէրը, Յովսէփ Ռափայլիա, և սրա հետ ուզում են տեղափոխել Անիտային վերնայարկի սենեակներից մեկում, առանձնացած անկողին: Բժիշկը Գարիբալդիի տված անձկալի հարցումներին պատասխանում էր, թէ ամենածանր, վտանգաւոր ջերմը մաշում էր այն թշուառ կնկան:

Ամենամեծ զգուշութեամբ փախտականը բարձրացրեց հոգեւարքին իր խշտեակի հետ. Ռափայլիան օգնում էր նրան, բռնելով ոտքերից: Սկսան բարձրանալ սանդուղտները կամաց-կամաց. սակայն մի քանի աստիճաններ առնելուց յետոյ՝ Անիտան ցնցվեցաւ ջրղաձգութեամբ.

— Յովսէփ, աղաղակեց, զաւակները...

Իւ կարծես ջրղաձգութիւնը վճռական հարուածը տված լինէր այդ կեանքին. ընկաւ իր ծանրութեամբ խշտեակի վրայ: Մեռած էր:

— Ո՛չ, ո՛չ, մեռած չէ, աղաղակում էր Գարիբալդի: Տանենք նրան վեր: Ուշաթափ եղաւ... շատ տառապեցաւ, խեղճ Անիտա: Նորից ուշքի կը գայ. ուժով է... Մեռած չէ, ասում եմ ձեզ... անկարելի է... եթէ ճիշդ լինէր, ինքս էլ կը մեռնէի, որովհետեւ մեր կեանքը մէկ է: Ինձ նայիր, Անիտա... շարժիր բիբդ, խօսիր... ձայն հանիր...

Գարիբալդի յուսահատութեան բանդագուշանքի էր հասնում: Ուժով յետ խլեցին նրան դիակից, որը ծածկում էր համբոյրներով, և խնդրեցին, որ փախուստ տայ:

— Քո զաւակները՝ համար, Իտալիայի համար, ասաց նրան ցած ձայնով գնդապետ Լէօլէոն:

Բարձրացաւ գետնից, ուր ընկած էր ծնկաչոք:

— Խեղդվում եմ, ասաց նա, ձեռքը տանելով կողորդին: Մի բաժակ ջուր տվէք ինձ: Խմեց բարձրացրեց աչքերը դէպի երկինք, խոնարհեցրեց նրանց Անիտայի վրայ և փախաւ սրտամաշ և հեղձամղձուկ հեծանքների մէջ:

Պաւան հասնելով, յետ դարձաւ: Միայն մի մատանի ունէր, Անիտայից ստացածը, և այն նուիրեց բարի Ռափայլիային իբրեւ յիշատակ: «Ո՛չ, ասաց աղին գիւղացին. պահեցէք, սուրբ է այն ձեզ համար:»

.....
Օգոստոսի 11-ն էր:

Ան տիրական շունը թափառելով, երեւան էր հանում մի դիակ թաղված փոքրիկ խորութեան մէջ Մառինայի աւազում, Մանդուիլի եկեղեցապատկան հողի վրայ: Վազեցին քահանայապետական իշխանութիւնները. մարմինը դուրս հանվեցաւ այնտեղից, և կանչվեցան փորձառու բժիշկները: Յայտնվեցաւ որ յղի կնկայ մի դիակ էր այն. մազերը կտրված ունէր alla puritana, հագած էր շապիկը, շրջադեպտը և մի burnus: Մերկացրին դիակն իր ղգեսաներից, ի ցոյց դրին նրան, որպէսզի իմացվէ թէ ո՞վ էր, և խեղճ Անիտան վերստին գերեզման դրվեցաւ, մերկ: Իր ոսկրներն ուրիշներից որոշելու համար անկվեցաւ այնտեղ մի բարձր խաչ: Յետոյ ճշմարտութիւնը յայտնվեցաւ. և Ռափայլիան մի քանի ժամանակ բանտարկվեց և մինչև իսկ կասկածի տակ ընկաւ, թէ նա խեղդած և կողոպտած լինէր դժբաղդին:

Եւդ կերպով էր պապական կառավարութիւնը պատժում նրան, որ կատարել էր իր մարդկային կոչումը:

Եւսօր Անիտան հանգստանում է խաղաղութեամբ պատկառելի շիրմի մէջ, Գարիբալդիի մօր մօտ:

XVI

ՄԻԶԻՆՔ. ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԸՆՏԱՆՈՒՄ.

Մանդուխտի աղիողորմ դէպքից քիչ օրեր յետոյ՝ մի մարդ, յաղթակազմ, սակայն վերին աստիճանի տեղոյն ու տիրադէմ, դուրս էր գալիս Մօղիյիւնա փոքրիկ գիւղից։ Ճանապարհը, որով նա գնում էր, ամալի էր. բայց շուտով երեւեցաւ զինուորների մի խումբ, որ աւստրո-գօտեան հայհոյանքներ էր տեղացնում։ Աւստրիացիները խումբ-խումբ բաժանված էին ամեն տեղ Գարիբալդիի հետքերը գտնելու։ Մարդը քիչ հեռուն աննշան մի պանդոկ է տեսնում գիւղական, և իսկոյն մտնում է այնտեղ, որպէսզի խոյս տայ Իտալիայի կորստի համար դաշնակցած երկու ժառանգուտ իշխանութիւններին պատկանող կտրիճներից։

Հազիւ նստած էր մի սեղանի առաջ, երբ մի քանի խռուատներ մտնում են նոյնպէս այնտեղ։

— Յայտնվեցայ, ասաց մարդը իւրովի, և արդէն պատրաստվում էր պաշտպանվելու։

Օ՜ ինուորները, կէս հարբած, նստան մօտիկ, մի սեղանի առաջ. և մինչ ագահաբար կոնծում էին գինին, որը դողդողալով պանդոկապետը դնում էր նրանց առաջ, աղաղակում էին.

— Ա՛հ, Գարիբալդա, ա՛հ, ա՛հ, ծուղակն ընկած ես... մենք քեզ կը գտնենք...

Գարիբալդի վեր կացաւ կամաց-կամաց և դռնից դուրս սահեցաւ։ Քիչ յետոյ արդէն հեռուն էր, արագընթաց քայլում էր դաշտերի միջով։

Ղշմարիտ չէ, որ Գարիբալդի երբ և է ծպտված լինի իբրեւ քահանայ, ինչպէս ասացին ոմանք։ Մօղիյիւնա-

յի բարի քահանան, Գօն Զիօվաննի Վէռիտա, որ նրան պահեց իր տան մէջ, հերքում է այդ բարբառը։

Գարիբալդին և հարիւրապետ Լէջլէոն թշնամիների միջից անցան իրանց զգեստներով, անտեսանելի եղած Իտալիայի բարի ոգուց։ Փախստի մէջ նրանց օգնեցին արիաքրտ հայրենասէրներ, արհամարհող անձնական վտանգների. և շնորհիւ նրանց անձուրացում թեան, Գարիբալդի կարողացաւ վերջապէս հասնել Պօռտօ Վէնէտէի եղբրքները և գնալ Վիափաուի։

Ճողովուրդն ուրախացած խուռներամ հետևում էր նրա քայլերին. սակայն Գի Կօստիլա գաւառապետը Սարդինեայի Թագաւորի անունով ձերբակալել տվեց նրան և կառաքինիէնների ուղեկցութեամբ ուղարկեց Ջէնօվա։ Պիէմօնտական նախարարութեան երախտագիտական ողջոյնն էր այդ՝ փոխարէն Իտալիայի սիրոյ համար կրած տառապանքներին։

Բայց այդ անարժան ընդունելութիւնը վիրաւորեց թէ՛ ժողովուրդին և թէ՛ Պաուլմենտը. և սեպտեմբերի 10-ի նիստում երեսփոխաններն ազդու կերպով յանդիմանելուց յետոյ Պիուլլի մինիստրին պատահած անախորժ դէպքի համար, քուէարկեցին մէկ օրակարգ, որի մէջ յայտարարվում էր, որ «Գարիբալդի զօրապետի ձերբակալումը և նրան Պիէմօնտէից դուրս հանելու իրաւունքը խախտում էին Սահմանադրութեամբ նուիրագործված իրաւունքները և զիպշում ազգայնութեան զգացման և իտալական փառքին։»

Այնուամենայնիւ նրան դեռ ազատ չը թողին։ Հատերն այցելութեան էին գնում նրան բանտում. և նրա շրթներից ոչ մի բարկութեան խօսք չէր դուրս գալիս իր բանտարկողների դէմ։ Կարծես թէ անմենեւնի չէր նկատում, թէ կալանաւոր լինէր. ամենքի

հետ խօսում էր Խտալիայի ապագայի մասին, և՛

— չաւատ ունեցէք, ասում էր, պատրաստվեցէք, մի սիրտ, մի հոգի, ազգային պատերազմի համար. այդ պատերազմը հեռու չէ, ոչ էլ կորած...

Մինիստրութիւնը, հակառակ պառլամենտական քուէին, ուզում էր վտարել նրան հեռու. սակայն գընալուց առաջ նա ցանկութիւն յայտնեց կրկին տեսնելու մօրը և զաւակներին: Ոստիկանական մի գործակալ առաջնորդեց Հոսմի պաշտպանութեան հերոսին պատկառելի Սինեա Ռօզայի բնակարանը:

Բարի կիներ այն ժամանակ 74 տարեկան էր արգէն. Գարիբալդիի հետ լացեց Անիտայի կորստի վրայ և խոստացաւ հսկել փոքրիկներին վրայ, որոնց նա յանձնում էր նրա սիրոյն:

— Եթէ այլ ևս չը կարողանա՞ք տեսնել միմեանց, միմեանց մայրը վերջին հրաժեշտի գրկախառնութեան միջոցին. եթէ երբ և է վերադառնաս քո այս բնակարանը և ինձ գտնես պառկած այնտեղ, գերեզմանում, յիշէր գոնէ իմ մասին, որ այնքան սիրեցի քեզ:

Եւ նա երբէք չը մոռացաւ նրան: Կապուէռայում, այն սենեակում, ուր նա աւանդեց իր մեծ հոգին, տեսնվում է մի ծերունու կենդանագիր, որ փափկութեամբ ժպտում է. Սենիա Ռօզան է այն:

Մի նաւ տարաւ Գարիբալդիին Թունիզ. սակայն բէյը, վախենալով որ և է բարդութիւնից, արգելեց նրան բնակվել քաղաքում: Տարագիրը թափառեց Մագդալէնայից Ջիբրալտար, Ջիբրալտարից՝ Տանջէռի, և վերջապէս մէկ օր խարխալ վերցրեց դէպի Նիւ-Եօրկ: Մեծ մայրաքաղաքի ոչ շատ բազմաբնակ փողոցներից մէկում բարձրանում էին մէկը միւսին կից երկու հաստատութիւններ. մէկը՝ ճրագուի մօմի գործարան, միւսը ծխախոտի մի մեծ խանութ: Գործարանում աշխատում

էր Գարիբալդին, խանութում սիգարներ էր բաժանում զօրապետ Ավէձձանան: Մի ծովային պաշտօնեայ առաջինի բարեկամը, Նիւ-Եօրկից անցնելով, ուզեց հերոսին այցելութեան ելնել: Վերջինս, թեկերը վեր քաշած, պատրաստվում էր պատրոյգներն ընկղմելու մի մեծ կաթսայի մէջ, ուր եռում էր ճրագուն, երբ պաշտօնեան երևեցաւ:

— Oh bravissimo, աղաղակեց, գալ ինձ տեսնելու. ամենայն սիրով կուզէի գրկել քեզ, սակայն այս աղտոյութիւնն արգելում է ինձ: Բայց, ճիշդն ասած, զգվեցայ այս արհեստից. օդի, շարժման, նա մանաւանդ ծովի պէտք ունեմ. շուտով կը տեսնվե՞նք ջրի վրայ:

Արդարեւ, դրանից քիչ յետոյ թողնում է մօմի գործարանը և ընդունում է առևտրական նաւերի հըրամանատարութեան պաշտօն. վաճառականութիւն է անում Լիմայի և Չինի հետ. և վերջապէս ապահովութիւն աննելով, որ կարող է հայրենիք մտնել առանց ուրիշ ձանձրութիւն կրելու իշխանութեան երեսից, դառնում է Նիցցա:

Բայց աւաղ, հայրենական տան դռան չէմքին չէ տեսնում այլ ևս մօրն ալեոր գլուխը, որ հեռուից բարի գալստի ողջոյնն ուրախութեամբ յայտնէր իրան. նա մեռած էր 1858 մարտ 19-ին, օրհնելով իր շատ սիրեցեալ Յովսէփին, որի անուան տարեգարձն էր ընկնում այն օրը: Այդ ժամանակից սկսած՝ մարտի 19-ը Գարիբալդիի համար միշտ ինքն իր մէջ ամփոփվելու և տխրութեան օր եղաւ և իր անուան օրը ստացած հաղարաւոր հեռագիրներն ու նամակները, որոնք բարեմաղթութիւններ էին պարունակում իրան համար, կրկնապատկում էին իր թախծութիւնները, արթնացնելով իր մէջ տխուր յիշատակը:

Հայրենական տնակում գտաւ եղբայրներին ու զաւակներին: Գարիբալդի եղբայրները չորս էին. Անջելօ, իրանից մեծը, վաճառականական ասպարէզը մտաւ, հարստութիւն ձեռք բերաւ և մեռաւ իբրեւ Սարգիսեայի հիւպատոս Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում: Միկէլէ, որ Գարիբալդիից փոքր էր, նաւապետ եղաւ. մեռաւ 1866 յուլիս 22-ին: Ֆէլիչէ, կրտսերը, վաճառականութիւն արեց, պճնասէր մարդու (Zerbino) համբաւ ունեցաւ. մեռաւ Գարիբալդիի բազուկների վրայ 1855-ի նոյեմբերին: Սենեա Ռօզան մի փոքրիկ աղջիկ էլ ունեցած էր. բայց սա դեռ մանուկ հասակի մէջ, աղէտալի դիպուածի հանդիպելով, քրտմանքի մահով մեռաւ, բոցերի մէջ այրվելով:

Ֆէլիչէ եղբայրը թողեց հերոսին մի փոքրիկ ժառանգութիւն. շնորհով դրան, սա կարողացաւ գնել Կապուէռա կղզեակի մի մասը, որի վրայ տարիներից ի վեր փափագով նայում էր իբրեւ խաղաղ պատսպարան կեանքի աղէտներից:

Գարիբալդիի կեանքի այս շրջանում ներս է մտնում մի կին: Լօնդօնում պատահեց մի շատ գեղեցիկ այրի կնիկայ, ազնւական, հարուստ ու հանճարեղ. սիրահարվեցաւ նրան և առաջարկեց ամուսնանալ իրան հետ: Կինն ուրախութեամբ համաձայնվեց և գրեց նրա հետ խտալիա: Երկու տարի նշանված մնացին. նրանց մէջ մի բան կար, որ երկուսին էլ անյարմար և ամթալի դիրքի մէջ էր դնում միմեանց հետ անքակտելի կապ հաստատելու: Կինն ապրում էր, այսպէս ասած, պերճ ընկերութեան մէջ, որի օրէնքներն ու սովորութիւնները գիտէր. իսկ Գարիբալդի խոյս էր տալիս մեծարողական (ceremonieux) շրջաններից և գերազասում էր ժողովրդական զուարճութիւնները: Երբ 1856-ին նա գնաց Լօնդօն հարսանիքը

կատարելու, Նշանածի տնից դուրս փախաւ սարսափահար:

— Պերճութեանը չափ չը կայ, ասում էր: Մի ծառայ հետեւում է ինձ ամեն մի քայլիս. երեք ժամ սեղանի վրայ է անցնում և անկողին մտնելու ամենեւին ժամանակ չը կայ... մէկ ամիս այդ կերպով ապրելն ինձ համար մահ կը լինէր:

Հարսանիքն օգը ցնդեցաւ: Գարիբալդի, բացի դրանից, վախենում էր, թէ մի գուցէ ազնւական ամուսնութիւնն արգելք լինէր իրան ամբողջապէս նուիրվելու ժողովրդին: Եւ այժմարդէն զգում էր, որ շատ մօտ էր կռւի ըրպէն:

XVII

ԱԼՊԵԱՆ ՈՐՍՈՐԳԻՆԵՐԸ.

Գարիբալդի իր ամենամեծ գործնական հասկացողութեամբ ուզում էր, որ Խտալիայի առաջին շարժումը մէկ օգտակար արգիւնքի յանգէր: Այդ պատճառով էլ գրում էր տիկին Եասսիէ Ռալյա Մառիօ-ին, 1850-ի փետրվարի 3-ին, այս խօսքերը, որոնք տալիս են իր ապագայ ընթացքի բանալին.

„Պիէմօնտէյում 40,000 մարդկանց մի բանակ և մի փառասէր թագաւոր կայ. դրանք տարրեր են ըսկզբնաւորութեան ու աջողութեան, որին հաւատում է այսօր խտալացիների մեծամասնութիւնը:“

Այս զգացումներից ոգևորված՝ յօժարութեամբ մտաւ Խտալական ազգային ընկերութեան մէջ, որին նախագահում էր Ջիօնջիօ Պալլավինչիօ և որ ունէր այս ծրագիրը: Խտալիայի անկախութեան և միութեան մեծ սկզբունքը նախագասել որ և է քաղաքա-

կան ձևի առաւելութիւնից. լինել Վիկտոր Էմանուէլ¹⁾ չհետ, քանի որ սա Խաչիկայի չհետ է, խոհմուծեան սահմանների մէջ:“

Մըրիկն Աւստրիայի դէմ գնալով՝ մեծանում էր: Հասաւ 1859 թւականը. Վիկտոր Էմանուէլն իր մօտ կանչեց Գարիբալդիին յունվար ամսին. և հերոսն այդ խստակցութիւնից դուրս գալուց յետոյ՝ կատարեալ խընդութեան մէջ ասաց Բէռտանին.

—Այս անգամ իրապէս լինում է. ասա՛ բարեկամներս, որ ամենքն էլ պատրաստ լինեն: Պէտք է, որ ամենքս միացած լինենք, եթէ ուզում ենք Խաչիկան մի անել: Յոյս եմ դնում ձեր և բոլոր բարեկամների վրայ:

—Խակ Ֆրանսիացիները, հարցրեց Բէռտանի, սեղմելով նրա ձեռքը և ակնարկելով Հռոմի պաշարումը:

—Որքան աւելի լինե՛ք մե՛ք, այնքան քիչ պէտք կունենանք, պատասխանեց Գարիբալդի:

Յետոյ Խաչիկայի փրկութեան գաղափարով հետըզհետէ բորբոքվելով, նկարագրում էր Բէռտանին իր յոյսերը որպէս իրողութիւններ:

1) Վիկտոր Էմանուէլ Կառլո Ալբրետո-ի որդին էր: Նօվադայի պատերազմից յետոյ, որ իտալացիների համար շատ անաջող ելք ունեցաւ, Կառլո Ալբրետո հրաժարվեց Պիէմօնտական գահից, իրան յաջորդ նշանակելով երիտասարդ գահաժառանգ՝ Վիկտոր Էմանուէլին այն ժամանակ Սափօյայի դուքս: Երիտասարդ թագաւորը գահը բարձրանալուն պէս՝ իր առաջին գործն արեց՝ վերականգնել Պիէմօնտէի նւ ամբողջ իտալիայի առաջ Սափօյայի տան ընկած վարկը նւ գրաւել ժողովրդի սէրը, որ վերջին ծախսող ռէալքերից ի վեր գգալի կերպով նուազել էր: Սրա համար նա լայն գործադրութիւն տվեց Սահմանադրութեան, ինքն էլ ննթարկվելով նրա տրամադրութիւններին: Իր ժամանակը Պիէմօնտէն դարձել էր իտալիայի ամեն կողմերից նախընտրած փախստական յնդափոխականների ապաստանարան: Բայց Վիկտոր Էմանուէլ իր ժողովրդականութիւնը ծեղք բերաւ մանաւանդ այն շերտից մասնակցութեամբ, որն ունեցաւ իտալիայի անկախութեան գործին, գրաւելով այդ կողմից նոյն իսկ Հանրապետական Գարիբալդիի համակրութիւնը: Ժ. Թ.

—Որ տեսնես, եղբակացնում էր, քաղաքացիների գնդեր, որոնք անդիմադրելի սաստկութեամբ պէտք է ընթանան աւստրիացու դէմ. կը տեսնես Խաչիկան աղատված մեր ձեռքով: Սակայն պէտք է ամենքս միացած և զինված լինենք, եթէ ուզում ենք, որ մենք ինքներս անենք:

Նապօլէօն III և Ղամառմօռա դէմ էին կամաւորների բանակի կազմվելուն, այնպիսի պատճառներով, որ դիւրին է հասկանալ: Սակայն Կալվուռ խելացի գրտնըվեցաւ չը զիջանելու: 1850-ի մարտի 17-ի հրովարտակով Գարիբալդի պաշտօն էր ստանձնում կազմակերպելու կամաւորներին Ալպեան որսորդների անունով. և նա իսկոյն կանչում է իր մօտ Կօզէնց, Մէդիչի, Առօդինօ, Նինօ Բիքսիօ, Սակկի և դօկտօր Բէռտանի-ին, յանձնելով այս վերջինին բանակի հիւանդանոցների հօգսը:

Նպատակն եղաւ այն ոգևորութիւնը, որ առաջ բերաւ Գարիբալդիի անունը: Խուռներամ ընթանում էին զինւորագրվելու իր դրօշակի տակ. ազնւական ու ռամիկ, ճարտարապետ, երկրաչափ, փաստաբան, նըկարիչ, որոնք ամենքն էլ թողնում էին իրանց ետեւը պատւաւոր ասպարէզ և անցնում պատերազմի դաշտ. կային նրանց մէջ և աղքատ ժողովրդականներ, որոնք միայն իրանց կեանքն էին կարողանում տալ հայրենիքին: Գեռատի անմօրուս պատանիներ պաղատում էին ընդունել իրանց, և Գարիբալդի խորհուրդ էր տալիս գրել նրանց իր շարքերում, որովհետեւ Հռօմում տեսած էր երեխաներ, որոնք իրանց հասակից բարձր գործեր էին անում:

Համազգեստը: Սակայն Գարիբալդի ամեն ինչ պատ-
րաստել էր նրանց ղեկավարելու համար, ստանալով
նաև կտրիճ քաղաքացիների օգնութիւնը: Հարկւոյաւետ
դէ Կոնստոնթինոպոլիս աւստրիական առաջապահը ցիրու-
ցան անելուց յետոյ արագաբար յետ է քաշվում: Այ-
պեան ուրիշ որսորդներ թշնամուն սպառնում էին մի
պատենէշի ետևը՝ Վառնդէ-ից Կոստանոլ ճանապար-
հի վրայ: Թողնում են, որ աւստրիացիներն առաջնան,
որոնք կարծում էին, թէ պատենէշն առանց պաշտպանի
կը լինէր, և ապա նրանց ընդունում են գնդակների
հոծ տարափով: Նոյն միջոցին Գարիբալդի ամենայան-
դուգն մարտիկների սակաւամիւս խմբերի ընկերակցու-
թեամբ դուրս է գալիս քաղաքից աննկատելի կերպով
և մի կարճ կոր գծելուց յետոյ՝ շեշտակի ընկնում է
աւստրիացիների կուշտի վրայ, որոնք կատարելապէս
խորտակված փախչում են, թողնելով կուռի վայրում
զէնքեր, ռազմամթերքներ, բազմամիւս մեռեալներ ու
վերաւորներ: Մեր կողմից երեք հոգի մեռան, որոնցից
մէկն էր Էռնէստօ Կալուօրի: Այս պատահեցաւ մայիսի
25-ին:

Իււրբան փախչում է դէպի Կոստ, կատաղութիւնից
ձեռքերը խածոտելով: Աւագակը ջախջախեց նրան:
Երգումը, որ արել էր Զիւլէյին, այլ ևս դժուար էր
թուում իրան կատարել: Գարիբալդին էլ իր կողմից հան-
գիստ չէ թողնում նրան: Այն ինչ իմանում է, թէ
ձր է քաշված, շարժվում է դէպի Կոստ: Ռազմագի-
տական յարմար վայր էր Սան Ֆէոմօ, մի բարձր
գագաթ, որ տիրապետում էր դէպի Կոստ տանող բո-
լոր ճանապարհներին. Գարիբալդի քայլերն ուղղեց դէ-
պի այնտեղ: Աւստրիացիները սպառնում էին նրան:
Այն ինչ մեր լրտեսները Կալաբրիական հասած, հրա-
ցանները պայթեցան նրանց վրայ:

Դէ Կոնստոնթինոպոլիս հարկւոյաւետի առաջնորդութեան
տակ գտնվող խումբը յարձակում գործեց թշնամու
վրայ ճակատից. երկու ուրիշ խմբերի կուշտից վրայ
ընկան:

Ջրացանձգութիւնը գնալով սաստկանում է... և
այլ ևս մէկ ահարկու, անվերջանալի թնդիւն է, որ
լսվում է: Դէ Կոնստոնթինոպոլիս փայլահնացայտ աչքերով
իրայններին է նայում շեշտակի և նշանացի սրովը
ցոյց է տալիս ճանապարհը. — Կեցցէ Գարիբալդի, ի վաճ,
բացականչում է և իր ետևից արշաւում են պաշտօն-
եաներն ու զինւորներն ահեղագոչ ուռույցով... կտրիճ-
ների խումբն ընդունվում է հրացանների մի տարա-
փով. ընկնում են պաշտօնեաներ ու զինւորներ:

— Կտրիճների պէս առաջ, քաջութիւն, ի վաճ:
Եւ ճանապարհը կարեցին անցան և բանակատեղին վա-
տակեցան: Սան Ֆէոմօ մերն է, սակայն այն ձեռք
բերվեցաւ քաջ Դէ Կոնստոնթինոպոլի, Պէդօտտիի, Կառ-
տէլլիէօի, Բատայլիայի և այլ կտրիճների կեանքով:
Գարիբալդի ընկնում է աւստրիացիների ետևից, կա-
մաւորները կեցցէ-ներ են աղաղակում նրա համար ի-
րանց արշաւանքում: Այդ անունը զինւորներին սնա-
պաշտական սարսափ էր ազդում: Գարիբալդեանները 3
հազար են, աւստրիացիները՝ 8 հազար, բայց որոնք
յաղթահարված, կործանված շուտափոյթ փախստի ճա-
նապարհն են բռնում: Մայիսի 27-ին տեղի ունեցաւ
Սան Ֆէոմօյի այդ փառաւոր պատերազմը:

Բէռտանին մատակարարեց իր բժշկական խնամք-
ները վիրաւորներին Կալաբրիական: Թշուառն Կառ-
տէլլիէօի թախանձագին խնդրում էր — իսկ Գարիբալ-
դի ո՞ր է: — Կոստ-յում, պատասխանեց նրան Բէռտա-
նի: Այն ժամանակ համբուրում է սուրը և աղաղա-
կելով՝ «կեցցէ Գարիբալդի», աւանդում հոգին:

Չօրապետը փորձ է փորձում գիշերով յանկար-
ծակի բերել Լավենոյի պահապան զօրքը Մաջլիսի
ընդ վրայ, սակայն չէ աջողում. ապա նորից վերա-
դառնում է Վառէզէ: Յունիսի առաջին օրը նա կանչ-
վում է մի շատ գեղեցիկ երիտասարդուհու կողմից, որ
աներկիւղ և անփնաս անցնելով աւստրիական զինւոր-
ների միջից, գալիս էր նրա մօտ դեսպանաբար: Այդ
երիտասարդուհին կոչվում էր մարկիզուհի Ռայիմօնդի:

— Եկէք Կօմօ, հասէք մեզ օգնութեան, այսպէս
էր նա խնդրում զօրապետից. աւստրիացիները սպառ-
նում են քաղաքին: Ազատեցէք մեզ բարբարոսների
վրէժխնդրութիւնից:

Գարիբալդիին դուր եկաւ այդ կնոջ համարձա-
կութիւնը և հաստատակամութիւնը, որ երևան էր գա-
լիս նրա ամեն-մի գործերից: Գուցէ իր մտքի մէջ նրան
համեմատեց իր հերոսուհի Անիտայի հետ, երբ վեր-
ջինս նրա ընկերուհին էր պատերազմների և յաղթու-
թիւնների մէջ:

— Ասացէք Կօմօցիներին, որ ամուր կենան և դի-
մադրեն մինչև վաղը: Իմ Որսորդների հետ միասին ինձ
կը տեսնէք Կօմօյում:

Եւ իրօք, յաջորդ օրը կատարելով մի չու, որի
համար ռազմագետները վկայում են, որ ամենայնդու-
գըն չուերից մէկը եղած լինի, որը կարելի լինի ե-
րեակայել, հասաւ թշնամիների վրայ, սպառնալով նը-
րանց ամեն-մի կէտից, անդամալուծեց նրանց բոլոր
շարժումները և համարեա նրանց աչքի առաջ մտաւ
Կօմօ, տիրանալով բոլոր մուտքերին:

Ապա թուռում է դէպի Լէկկօ, այնտեղից անա-
կրնկալ կերպով՝ Բէռգամօ և գտնելով հեռագրա-
կան պաշտօնէութիւնն իր պաշտօնի մէջ, ստիպում է
նրան Վէռօնայից 1500 զինւոր խնդրել՝ աւստրիա-

ցիներին անուշով: Վէռօնայի հրամանատարը ծուղակն է
ընկնում և Գարիբալդի սպասում է զինւորներին կա-
յարանում. բայց Բէռգամօյի մօտերը տեղեկանալով
կատարված խաղին, յետ են դառնում: Մի քանի վա-
գօններ սակայն զատված լինելով, գերի են բռնվում
մեր զինւորների հետ: Նոյն միջոցին հարիւրապետ Նառ-
չիգօ Բոնօնօնէտի հարիւրից պակաս մարդերով յար-
ձակվում է Սէռիատէի մօտ հազարից բաղկացած թըշ-
նամու զօրաւոր մի բանակի վրայ, ցրվում է նրան եւ
մի քանիսներ գերի վարում: Գարիբալդի նրան ա-
նուանեց Դաշնի քաջը:

Աւստրիացիները Տրէնտինօն վտանգի մէջ տեսնե-
լով, ուղարկում են այնտեղ շտապով բազմաթիւ
գնդեր, բայց Գարիբալդի, ընդհակառակը, գնում է
մինչև Բուշլիա, ուր նրան սպասում են քաղաքացի-
ները ոտքի կանգնելու համար: Հասնում է այնտեղ
յուլիս 11-ին: Երեք օր յետոյ զեկուցում է ստա-
նում, որպէսզի թագաւորի ցանկութեան համեմատ իր
բանակը տանէր Լօնատօ-ի վրայ, ուր նրան նեցուկ
պէտք է լինէր հեծելազօրը:

Լուբան բաւական մեծ ոյժ էր համախմբել Կաս-
տէնէզօլօյի բարձրութիւնների վրայ և այնտեղից կայ-
ծակներ էր թափում մերոնց գլխին, որոնք ճակատել
էին տասնապատիկ մեծազօր թշնամու դիմաց: Ի զուր
քաջարի կամաւորները հրացան ի ձեռին յարձակվում
են թշնամիների վրայ, մագլցելով բլուրներից դէպի
վեր: Բոնօնէտտի ընկնում է մահացու վէրքի տակ, մի
գնդակ ծակում անցնում է Տիւռն-ի ձախ թեւը, տե-
ղակալ Ֆռադէնիգօ սպանվում է կոկորդից ստացած մի
գնդակից: Սակայն և այնպէս թէ վերաւորները և թէ
անփնաս միացողներն աղաղակում էին միակերպ. Դաշն,
միշտ առաջ, յանուն Գարիբալդիի:

Բէտտօյէտտօ-յում զօրապետն աւստրիացիներէց կործանված մի կամուրջ շինել տվեց. և վերջապէս հասաւ իրան խոստացված օգնութիւնը, որովհետեւ թագաւորն ինքն այդ մասին ջերմապէս թախանձեց Ձիւլլինի-ին: Կամաւորները, հակառակ աւստրիացիների առաւելագոյն թուին, պահեցին իրանց դիրքերը: Գլխաւոր թագ Բոնապարտէս աւանդեց իր հոգին Բուէշիայում, 17-ին:

Լօմբարդիայում տարածված մի լուրին նայելով, աւստրիացիների մի բանակ կամենում էր իջնել Տոէնտինօ-ի և Վալտէլլինա-յի վրայով՝ հարուածելու համար դաշնակիցներին կուշտից: Գարիբալդի մինչև Սալօ առաջանալուց յետոյ, ուր, 18-ին, Գառդայի լճի վրայ ընկղմեց մէկ աւստրիական պատերազմանաւ, միացնում է իր ոյժերը Վալկամօնիկայ-ում և յետ է մղում աւստրիացիներին, որոնք յուլիսի 5-ին փորձեցին անցնել Բոնապարտէս: Այդ միջոցներում նա մտածում էր ուրիշ նոր յաղթանակների մասին, որոնք ուրիշ եղբայրների շղթաներն էլ պէտք է կոտորատէին, երբ նրան շանթի պէս հարուածեց Վիլհաֆուանկայի տարաբաղդ խաղաղութեան լուրը:

Վենետիկը խաբված էր:

XIX

ՎԵՏԻ ԳԼՈՒԽԸ.

— Տէր, ասում էր Գարիբալդի Վիկտօր Էմանուէլին. Վիլհաֆուանկայից յետոյ ես և իմ բանակի բոլոր պաշտօնեաները տալիս ենք մեր հրաժարականները: Ի՞նչ պատասխանեց նրան թագաւորն — այդ գաղտնիք է: Անշուշտ յուսատու խօսքերով հանգստացրած

պէտք է լինէր նրան, որովհետեւ այն մանիֆէստներում, որոնք նա գրեց յետոյ, չէ երևում, որ դեռ հաւատքը կորցրած լինէր: Բայց այդ միջոցին բացվում են Յիւրիսի կօնֆերէնցիաները, և Գարիբալդի դող է ելնում նոր, մեծանձն անհամբերութիւնից:

— Խնդրում եմ անսահման հրաժեշտ, գրում է նախարարութեան:

Սախ և առաջ մերժում են նրան տալ այդ, յետոյ զիջանելով նրա յաճախակի թախանձանքներին, շնորհում են նրան և յայտնում, որ պի է մօն տական կառավարութեան անձանթ պատճառներով՝ Գարիբալդի թողնում է իր կողմած բանակը և մեկնում Տօկանա: Այնտեղից նա անցաւ Ռօմանիա (Romagne) և օգնեց Ֆանտի-ին կենտրոնական Իտալիայի բանակի յարդարման գործում:

Եւ այստեղ նոր անհնարին ցաւեր բարդվելով մէկը միւսի վրայ, խոցոտում էին մեծ մարդու սիրտը: Յիշում էք այն կնոջ պատկերը, որ երևեցաւ նրան Վառեզեում, ուր նրան կանչում էր Կօմոյի օգնութեան: Գարիբալդի կարծեց գտնել այն կնոջ մէջ նոր ընկերուհի, իր կեանքի զօրավիգը: Եւ ամուսնացաւ նրա հետ: Հատ ուշ իմացաւ, որ նա արժանի չէր իրան. և կարեվեր սրտով, հարսանիքի նոյն իսկ օրը, յանձնելով աղջկը մարկիզուհի Ռայիմօնդիյին՝ մեկնեցաւ Կապուէռա Մէնօտտիի և Բասսօ բարեկամի հետ:

Արտմտած այն ընդունելութիւնից, որը ցոյց տվին իտալացիները կատարված դէպքերի նկատմամբ, հրաժարվեց Ազգային ընկերութեան նախագահութիւնից և հիմեց մի նոր ընկերութիւն՝ Զինաւորված Ազգ (Nazione Armata) անունով, զիւանագիտական արուեստի տեղ ժողովրդի զօրեղ մի ձայն դնելու համար: Նոյն այդ ժամանակ լուծում են հին ազգային ժողովը (Cham-

bre), և նա՝ բազմաթիւ ընտրական շրջանակների քուէնե-
րով մտնում է պառլամէնտը: Այլաֆրանկայի խաղաղու-
թիւնը խլում էր նրանից իր ծննդավայր սիրած քաղաքը,
իր սիրած Նիցցան: Եւ այն ժամանակ Գարիբալդի, վի-
րաւորված սրտի պերճախօսութեամբ խօսեց անարդար
խաղաղութեան դէմ և ժողովում խնդիր բարձրացրեց
միևնորոշութիւնն ամբաստանութեան վիճակի ենթարկե-
լու մասին... Խնդիրը լսելի չեղաւ...

Նրանից կորզեցին այն հողը, ուր հանգստանում
էին մօրը ոսկորները, որպէս թէ Իտալիայի համար օտար
լինէր այն երկիրը, ուր նա լոյս տեսաւ, իսկ ինքը,
միշտ մեծանձն, օտարականի առաջ նուաստացած Իտա-
լիայի համար պատրաստում էր միութիւնը և փառքը
— պատրաստում էր Մառսալայի արշաւանքը:

XX

ՄԱՌՍԱԼԱՅԻ ՀԱԶԱՐԸ.

Թեւերը խաչաձև կրծքի վրայ ծալած, աչքերը գե-
տին յառած, Գարիբալդի մտածում էր: Նրա առաջ
լուռ և յարգանքով կանգնած էին դօկտօր Բէռտանի,
մի նաւաստի և մի քանի երիտասարդներ:

Լսվում էր նրա մրմնջելը.

— Իսկ Կապիթան, իսկ Նապօլէօն...

Յետոյ յանկարծ դառնալով նաւաստիին. «Դու ինձ
ապահովացնում ես սակայն, հարցրեց նրանից, որ ա-
պստամբութիւնը Սիկիլիայում բորբոքվում է:»

— Վատարեւապէս, զօրապետ, պատասխանեց նա-
ւաստին: Այնտեղից եմ գալիս, և Ռօզալինօ Պիրօ և
Կօռնաօ, որոնք ես ինքս ցամաք հանեցի, դիմում են
ուղիղ Պալէռմօյի վրայ, որ ապստամբութեան մէջ է,

տարածելով գրգռումը բոլոր իրանց անցած ճանապար-
հի վրայ: Սակայն նրանք զոհ կը գնան, եթէ նրանց
օգնութեան չը հասնեցէք ձեր անունն ու ձեր բազուկը:

— Ա՛յ, բացականչեց Գարիբալդի, և դառնալով
միւսներին. «Դուք էլ գալիս էք:»

— Յայտնի բան է, գալիս ենք ամէնքս էլ և մեր
բարեկամներն էլ մեզ հետ միասին:

— Հազար հոգի բաւական է ինձ. աւելի չեմ ու-
զում... Եւ հիմա բաւական է որքան շատախօսեցինք:

Այս կերպով ահա Այլա Վէկկիա ա Կուաուտօ-
յում, Զէնօվայի մօտ, ուր գտնվում էր Գարիբալդի
1860 թ. ապրիլին, վճռվեց Հազար-ի արշաւանքը: Եւ
ժամանակն էր, որ եղբայրներն օգնէին եղբայրներին:
Պալէռմիտանները (Պալէռմօ քաղաքի բնակիչ) ոտքի
էին ելած արդէն սկսած ապրիլի 4-ից և Գանչիայի
վանքում, ուր փախած ապաւիտած էին ապստամբները,
տեղի ունեցած աւերն ու կոտորածը և մահուան դա-
տապարտութիւնները նուազեցրին քաղաքացիների սերը
դէպի ազատութիւնը: Կառինի-յում միւսնոյն ամսի 18-
ին, կատարվեցան սոսկալի ու զաղեր եղեռնագործու-
թիւններ. ազատականները ստիպված էին ապաւեն փրն-
տըռել լեռների վրայ, որտեղից շարունակում էին կեն-
դանի պահել ապստամբութիւնը:

Մայիսի 4-ի երեկոյեան մի քանի մարդ մտնում
էին Զէնօվայի նաւահանգստում ընկած մի հին, խար-
խուլ, կմալք դարձած նաւ, որ կոչվում էր Նա-
վէ Ժօզէֆ: Գրան շատ մօտիկ գտնվում էին Պիէ-
մօնտէ և Լօմբարդօ Ռուբատտինօ ընկերութեան
երկու շոգենաւերը: Աերջինս ասել էր. «Առէք իմ
շոգենաւերը, սակայն այնպէս ձեւացրէք՝ որպէս թէ
ուժով էք տիրանում նրանց, որպէսզի կառավարու-
թեան հետ գլխի ցաւ չունենանք:»

Այն վճռական մարդկանց մէջ, որոնք 4-ի երեկոյեան ձեռնամուխ եղան շոգենաւերի գրաւման գործին, գտնվում էր Նինօ Բիքսիօ, որ գրպանեցը գնդապետի մի գլխարկ հանելով, դրաւ գլուխը և բացականչեց յատուկ մի ձեռով.

— Այս վայրկեանից սկսած ես եմ հրամայում: Ուշագրութիւն իմ հրամաններին:

Մէկ անկթարթում ցատկեցին երկու շոգենաւերի վրայ և վառել տվին կրակները մեկնման համար: Պատրաստութիւնը տեւեց համարեա ամբողջ գիշերը. մայիսի 5-ի արշալոյսը ծագում էր արդէն, երբ երկու շոգենաւերն ուղղվեցան դէպի Կուաուտօ, ցամաքը դուրս գալու ժամադրաւորը:

Գարիբալդի ծովափումն էր, հագած իր կարմիր շապիկը, վրան առած puncho-ն և կշտից կախ արած սուրը: Հանդարտ էր և պայծառ. այն համարձակ ձեռնարկութիւնն իրան համար մի պարտականութեան լըրացումն էր: Նրա ետեւը կանգնած էին երիտասարդները, որոնց գաղտնաբար իմաց էր տրված մեկնման մասին. ամենքն էլ փորձառու մարդիկ, Ամերիկայի լէգէօնաւորներ, Հոսթի և Վենետիկի պաշտպաններ, Ալպեան վաղեմի Որսորդներ և ուրիշ նորեկներ՝ պատերազմների մէջ նետվելու եռանդով լցված, ծաղիկ երիտասարդութիւնը հայրենիքին նուէր բերելու տենչով սողորված: Ամբողջ Իտալիան ներկայացված էր այնտեղ: Աչքի էին ընկնում Սիւսոնի, լուրջ ու վճռական, Կաիռօլիները, Գոլիձիօտտի, Պէրդուկա և Պալիացի Բասսինի, Միսսօնի, Մայօկկի, միլանցի Կիէզա, վենետիկցի Մառինի, տօսկանցի Բանդի, Աչէսթի և մանուփացի Իպպօլիտօ Նիէվօն, բէռգամօցի Նուլլօն, հոօմայեցի Բոուցցեզի, Կանցիօ և երկու Մօստօները, Սալի, Բուռլանտօ, Զէնօվացի Ստալլօ, Կոխպի և իր ա-

ռաջին ընկերուհին (խմբի մէջ միակ կինը), Լա Մադա, Կաստիլիա, Կառլինի, Կալվինօ, սիկիլիացի Պալեցցօն, Մառուօն և Կալաբրօացի Միչէլի-ն, ինչպէս և Ստօկօ, Անֆօսսի, Ռիպառի, Բօլդոնի, Ջիուլինի... և միւս հազարը: Խարխալ վերցնելու ըոպէին պակասում են այն հրացանների ամբողջութիւնը, որոնք ձեռք էին բերված հայրենիքի ազատութեան համար մէկ միլիօն հրացան անունով բացված ժողովրդական ըստորագրութեան արդիւնքով:

— Տոգ չէ, բացականչեց Գարիբալդի, կը մեկնենք առանց զրան էլ:

Լա երկու շոգենաւերը սուլելով, ճանապարհ են ընկնում դէպի լայն ծովը: Տալամօնէ-ում գրաւում են զէնքեր ու ռազմամթերքներ: Այդտեղ իսկ հազարը բաժանվում է եօթ մասերի, որոնց ամեն-մէկի հրամանատարութիւնը յանձնվում է Բիքսիօ-ին, Օտսինի-ին Ստօկօ-ին, Լա Մադա-ին, Անֆօսսի-ին, Կառլինի-ին և Բէնէդէտտօ Կաիռօլի-ին. Մօստօ-ին տրվեցան Ջէնօվայի կառաքինիէտները. Սիւսոնի-ին՝ Սպայապետութիւնը (Etat Major). Տիւռօ-ը նշանակվեց որպէս բանակի առաջին օգնական, Աչէսթի՝ տեսուչ, իսկ Ռիպառօ՝ առողջապահական ծառայութեան պետ: Յետոյ կազմեցին մէկ ութերորդ յաւելուած, Պալիացի Բասսինի Անջէլօ-ի հրամանատարութեան ներքեւ, բաղկացած համարեա բացառապէս կտրիճ բէռգամօցիներից: Այնտեղից մի նամակ ուղարկեց Վիկտօր Էմանուէլին:

«Տէր, այն տառապանքների ձայնը, որ Սիկիլիայից հասաւ ինձ, շարժեց իմ և իմ հարիւրաւոր զինակից ընկերների սրտերը... Լաւ գիտեմ, որ ձեռնարկում եմ վտանգալից գործի, սակայն յանձնապաստան եմ լինում Աստուծոյ և իմ ընկերների քաջութեան ու անձնուիրութեան:»

Եւ զորակացնում էր ասելով, որ պատերազմի աղա-
ղակը պէտք է լինէր »Խտալիա և Վիկտոր Էմանուէլ»:

Միւսինս ժամանակ գրում էր Բէռտանի-ին բարձ-
րացնելու յեղափոխութիւնը Կենտրոնական Խտալիայում
և գրգռելու իտալացիների աղգային զգացումը՝ հայ-
րենիքը կանգնելու համար...

Նաւերը ճեղքում անցնում էին ծովը: Պիէմօնտէ-ն,
որի վրայ գտնվում էր Գարիբալդի, սլանում էր Լօմ-
բարդօ-ից երկու մղոնով աւելի առաջ. 10-ի գի-
շերն աչքից անհետ եղան: Գարիբալդի որ և է թիւ-
րիմացութեան առաջն առնելու համար՝ մտածեց սպա-
սել Լօմբարդօ-ին, բայց և մարել տվեց կրակնե-
րը, որպէսզի թշնամի նաւերի մէջ կասկած չարթնա-
ցնէ:

Բիբբիօ, որ իր կողմից միւսնոյն արել էր իր շո-
գենաւի վրայ, տեսնում է մի սև կոյտ՝ անշարժ կանգ-
նած ծովի մէջտեղ. իսկոյն մտածեց, թէ գուցէ իրան
գերի վարելու համար դարանի կանգնած լինէր
այնտեղ: Մի գողումով արթնացնում է կամաւորներին,
տալիս է հրամաններ և գրգռում է դէպի մարտ: Բայց
նոյն այդ միջոցին մի ձայն հնչում է մթութեան մէջ.

— Օհէ, կապիտան Բիբբիօ:

— Գարիբալդի, պատասխանում է սաստիկ զարմա-
ցած:

Քիչ էր մնում որ Հաղար-ները միմեանց զարնէին:

11-ի արշալոյսին, ազատութեան արգոնորդները
տեսան Սիկիլայի կանանչաղարդ և ուրախ ափերը: Օրն
ուրբաթ էր: Գարիբալդի որոշում է ցամաք դուրս գալ
Մառսալայի նաւահանգստից: Երկու Բուռբօնեան Փռէ-
գասներ, Կապուի, Ակտօն-ի հրամանատարութեան տակ
և Տանկուգի, Կառաչչիօ-ի հրամանատարութեան
տակ, հետևում էին նրանց: Սակայն զօրապետն առանց

չփոթվելու հրամայում է ցամաք ելնել: Իջեցնում է կա-
մաւորներին նաւահանգստում գտնվող մակոյկների մէջ
և ուղարկում ցամաք: Մի վայրկեանից միւսը սպա-
սում էին, որ բուռբօնական ուժերն ահա կը պայթէ-
ին և ծովի յատակը կիջեցնէին մակոյկները. սակայն
Ինտոէպիդ (Intrepid) և Արգուս (Argus) անգլիական
նաւերը, որոնք նաւահանգստում կանգնած էին, ազ-
դարարեցին բուռբօնեաներին չարձակել ուժերը, մի-
շն իրանց պաշտօնեաների դուրս գալը և վտանգից
զերծ լինելը. բացի դրանից զգուշացրին չը վնասել
նաւահանգստի վրայ գտնվող անգլիական տներին: Այդ-
եղաւ մի փրկարար յապաղում: Երբ թագաւորական
նաւերից կրակը սկսաւ տեղալ, մերոնք արդէն ամենքն
էլ ցամաքի վրայ էին: Հաղարի մէջ կար և Պէնտա-
սույիա՝ անունով մէկը, Պիէմօնտէ-ում մի ժամանակ
հեռագիրների տեսուչ, որ իր հետ ունէր հեռագրա-
կան գործիքներ: Առաջններից մէկը եղաւ իր երկու-
երեք բարեկամների հետ, որ նետվեցան մի մակոյկի
մէջ, դուրս եկան ափը և վազեցին հեռագրատուն:
Պաշտօնեաները վեր են ցատկում սարսափած:

— Թող ոչ ոք չը շարժվէ իր տեղից, աղաղակում
է Պէնտասույիա: Մօտենում է գործիքին և տեսնում
է, որ դէպի Տուպանի հեռագրված վերջին խօսքերն էին
սրանք. հեռաժամանում նաւեր:

Տուպանիի պաշտօնատունը տեսնելով դադարումը,
խիում է և հեռագրում.

— Ինչո՞ւ էր լուում: Ի՞նչ կայ նոր: Իսկ նաւերը:

— Ի՞նչ նաւեր, պատասխանում է հեռագրով Պէն-
տասույիա:

— Այն նաւերը, որոնց վրայ զինված մարդիկ կա-
յին (պատասխանում է Տուպանի): Պալէուօ-ից տեղե-
կութիւններ են ուղում ստիպողբար:

— Եւաւերը (հեռագրում է այն ժամանակ Պոնտա-սուլիս) ցամաք հանեցին մի քանի հազար մարդիկ և բազմաթիւ թնդանօթներ:

Տռապանիի պաշտօնեան երկիւղեց վեր է ցատկում, մարդ է ուղարկում տեղեկացնելու հրամանատարին: Արդէն Տռապանի-ից մի գումարտակ շարժվել էր դէպի առաջ յարձակվելու յոգնած զարիբալդեանների վրայ, բայց այդ տեղեկութեան վրայ ղինւորները սարսափահար կանգ են առնում և փակվում զօրանոցների մէջ:

Մինչ ռումբերն ընկնում էին Մառասալայի վրայ, առանց մեծ փնտս պատճառելու, չորս բուռբօնեան զօրախմբեր փախուստ էին տալիս շտապով, սարսափի մէջ ընկած միմիայն այն յայտնութեան վրայ, թէ գա-րիբալդեանները ցամաք էին դուրս եկել: Մինչ այս, մինչ այն, Գարիբալդի հաստատում է մի ժամանակաւոր կառավարութիւն և ուղղում է սիկիլիացիներին իր հա-կիրճ և ազդու մանիֆէստներեց մին.

„Սիկիլիացիներ, ես ձեզ համար առաջնորդելով բե-րի կտրիձների մի խումբ, որոնք վազեցին եկան Սի-կիլիայի հերոսական ձայնին: Մենք ձեզ հետ ենք — ուրիշ բան չենք կամենում, բայց եթէ մեր երկրի ա-զատութիւնը: — Գործը հեշտ և կարճ պէտք է լինի, եթէ ամենքս միացած լինենք: — Ով չէ վերցնում զէնք, նա վատ է կամ հայրենիքի դաւաճան...“

XXI

ՀԵՐՈՄՆԵՐԻ ԶՈՒՆ.

11-ին ցամաք ելան — 12-ին Սալէմի հասան —
15-ին ճանապարհ ընկան դէպի Կալատաֆիմի: Հաստ

սիկիլիացիներ ոգևորութեամբ միանում էին մեծ մարդ-կանց բանակին:

— Յոյս ունեմ, որ մեծ բազմութիւն կը լինենք, ասում էր Գարիբալդի, ժպտելով: Ճանապարհին մի ֆրանչիսկեան եղբայր ընթանում է զօրապետի ձիու առաջ:

— Ողջոյն, ով Գարիբալդի, բացականչում է: Քո գալուստը լրացնում է ստրկութեան մարգարէների խօս-քը: Գու ազատութեան ճշմարիտ Մեսիան ես: Թոյլ տուր, որ հետեւեմ ձեր յաղթական քայլերին: Խա-չը մի ձեռքիս, սուրը միւս ձեռքիս, ոտքի կը բար-ձրացնեմ ամբօթները յանուն հայրենիքի սուրբ ան-ուան:

Գարիբալդի մի վայրկեան մնաց վարանված ու անորոշ վիճակում. յետոյ՝ մեկնելով ձեռքը դէպի եղ-բայրը.

— Ուգօ Բասսի, ասաց, մեռած չէ: Քո մէջ վե-րստին գտնում եմ նրա ոգին: Հետեւիր ինձ:

Այն եղբայրն անուանվում էր Զիօվաննի Պանտա-լէօ: Իր անշահախնդիր անձնուիրութիւնը դէպի Խա-լիայի դատը կամաւորների համար ոչ նուազ արգա-սաւոր եղաւ:

Լանդի զօրապետը հրամայում էր 3,500 բուռ-բօնների, որոնք ունէին իրանց հետ 4 թնդանօթներ. հաստատվել էր նա Պիանտօ դէի Ռօման ասված բը-լուրի վրայ, Կալատաֆիմի-ում: Մերոնքը, ընդամենը 1,200 հոգի, կամենում էին ուժով գրաւել այն տե-ղը, որպէսզի ընթանային ուղիղ Պալէւմօ-ի վրայ: Զէ-նօվացի կառաքինիէսներն ու առաջնորդները շարվում են պատերազմի և չեն շարժվում. բուռբօնները ցած իջնելով բլրակից, կանգնում են նրանց դէմ, սակայն արանք, մնում են լուռ. կրակ արին — դարձեալ լը-

ուութիւն: Երբ մօտենում են, այն ժամանակ մերոնք աշխուժով յարձակվում են թագաւորականների վրայ և նրանց կարգերը շփոթում: Սակայն թշնամիների թընդանօթները կասեցնում են Հաղարին. վրայ են հասնում ուրիշ աւելի թարմերը և կրկնում յարձակումը, սակայն երկրորդ յարձակումն էլ խափանվում է միտրայլից: Սկիաֆֆինօ, որ կրում էր մի եռագոյն դրօշակ, ընկնում է ոգեսպառ: Գրօշակի վրայ ծագում է մասնակի կռիւ. բուռքօնները պինդ պահում են նրան, սակայն մերոնցից մին ի բաց պատառում է ամբողջ կտաւը: Գարիբալդի հրամայում է երրորդ յարձակում: Թագաւորականներն արդէն երերվում էին, երբ նրանց թնդանօթները միտրայլ ժայթքելով, կոտորած են ձգում կամաւորների մէջ: Մենք էլ սակայն ունենք թընդանօթի նման բաներ, որոնք ուղղվում են թշնամու դէմ: Կրկնվում է մի չորրորդ յարձակում անդիմադրելի սաստկութեամբ, որն առաջնորդում է նոյն իսկ ինքը Գարիբալդի, և թագաւորականները, ցրված և կարգերը քակված, մեծ շտապով փախուստ են տալիս: Կռիւը պատահեցաւ մայիսի 15-ին և տեւեց առաւօտայ ժամը 10-ից սկսած մինչև երեկոյեան 6-ը:

Կայտառֆիմիւն առնվեցաւ. մնում է Պալէոմօն: Այնտեղ կան 24,000 մարդ, այնտեղ են ռմբաձիգ զօրքը և ամրութիւնները, այնտեղ՝ հռչակաւոր զօրապետ Բօսկօ: Ինչ կերպով կարելի կը լինի յաղթել արդեօք:

Գարիբալդի իսկոյն յղանում է պատերազմի մի յատակագիծ, որի մէջ ցոլանում է իր հանձարը: Մարդ է ուղարկում Ռօզալինօ Պիլօ-ին, որ լերան վրայ բանակած էր, իմացնելու, որ Պալէոմօն չըջապատող բլրակների վրայ մեծ կրակներ վառէ և աշխատե տկարացնել առաջացող պահակներին: Յետոյ ուղարկում է Ղա Սաղան իր փոքրիկներին հետ (Սիկիլիան-

ցի երիտասարդներ, որոնք ընթացած էին եռագոյն դրօշակի տակ) Ջիբիլըօսսա-ի բարձրութիւնների վրայ, ուր նրանք տեսնվում էին վերուվայր վազելիս, ահագնադորդ փողեր փչելով: Այսպէս նա ձևացնում էր իբրև թէ կամենում էր յարձակել Մօնուէյլէ-ի վրայ: Զօրապետ Բօսկօ դիմում է այնտեղ 8 հազար զօրքով, յետոյ, տեսնելով փոքրիկներին տարածված բլուրների վրայ նուրբ շղթաներ կաղմած և միւս կողմից տեսնելով իրան ենթակայ եղած Ռօզալինօ-ի յարձակման, ուղարկում է բերելու այլ ևս 8 հազար զօրքեր, որոնք Պալէոմօնում էին:

Ռօզալինօ Պիլօ, որ ճիգ էր թափում միանալու Գարիբալդիին, խառնուրդի մէջ մի գնդակ ընդունելով ճակատին, դիտապաստ ընկնում է նոյն իսկ յաղթանակի վարկեանին: Նախորդների ընդհանուր ճակատագիր:

Այն ժամանակ Գարիբալդի հրամայում է փոքրիկներին քաշվել դէպի Պաուսինիկօ: Բօսկօ կարծելով որ նրանք փախչում են, հետևում է նրանց: Ռազմագիտական հնարագիտութիւնն աջողել էր: Մինչդեռ բուռքօնեան զօրապետը կարծում է, թէ Գարիբալդին իր աջ կողմն է ընկել, սա 23-ին իրայինների հետ միասին գտնվում է նրա ձախ կողմը: Այնտեղ գնացել էր նա մի փոթորկալի գիշերով, անցնելով լեռնային կոկորդը, գժւարին ճանապարհներով: Բայց Բօսկօ մարդ է ուղարկում Պալէոմօ նոր գունդերի ետևից, կարծելով, որ կաջողէ իր առաւելակշիռ թուով խաղառ խորտակել Գալիբալդիին: Ինչ է անում այն ժամանակ մեր պետը: Հրամայում է գնդապետ Օուսինի-ին ձևացնելու մի նահանջ դէպի Կօուէօնէ և սրփռել տարածել ճանապարհի երկարութեամբ կօշիկներ, պարկեր, զգեստներ, կարծել տալու համար, թէ բանակի մէջ արհաւիրք (panique) է տարածված: Կրկին

Բօսկօ ընկնում է ծուղակը և սկսում է հայածել նրան, կարծելով, թէ Գարիբալդին է հարուածում:

Խակ սա անցնելով անտառներ, լեռներ ու ձորեր, առանց Բօսկօ-ից տեսնվելու, հասնում է Մառինէօ. այնտեղ մի քանի վայրկեան իրայիններին հանգիստ տալուց յետոյ՝ ճանապարհ է ընկնում դէպի Միաիլ-մէռի: Այնտեղ խնդրում է իմանալ իր հարիւրապետների կարծիքը, մի բան, որ սովորական չէր իր համար: Բայց ամենի համար էլ կեանքի և մահուան խնդիր էր: Պատերազմական խորհուրդը տեղի ունեցաւ սաղարթած խիտ մի ծառի տակ: Գարիբալդի խօսում է կարճ ու որոշ կերպով.

— Մեր առաջ երկու ճանապարհ ունենք. կամ յարձակում տալ Պալէոմօ-ին, կամ քաշվել կղզու ներսերը: Ո՞րն էք նախագասում:

— Յարձակում տալ Պալէոմօ-ին, պատասխանեցին միաբերան:

— Ի՛նչ, այն ժամանակ պատրաստ եղէք վաղան:

Գարիբալդիի ղորքը 4500 էր, որի մեծ մասը բռն լորովին նոր էր զէնք բռնելու համար: Եւ, ցաւալի՜ բան, անփորձութեան վնասները երևեցան: Գարիբալդիի հրամայել էր գնալ Պալէոմօ-ի վրայ լուծութամբ, առաջին կայանները սուկններով գրաւել յարձակումով և յանկարծակի մտնել Պալէոմօ:

27-ին արշալոյսին հասնում են քաղաքի արուարձանները. սակայն փոքրիկները մի քանի հրաձանաձգութիւնից զարհուրելով, սկսում են գոռում գոչում փախուստ տալ: Ի զուր Պանտալէօ եղբայրն աշխատում է նրանց պահել. նոյն ինքն Բիքսիօ յետ է դառնում, տեսնելով փախչողներին: Այս կերպով թագաւորները հասկանում են գաղտնի դիտաւորութիւնը. յանկարծակի բերելն ի դերեւ ելաւ:

Սիւսոռի հրամայում է յարձակվել սուկններով և մղվում է դէպի առաջ. մի քանիսներ հետևում են նրան. հասնում են Տուկէռի-ի առաջագահը և քաջարին հուլո, որ այն ամենայանդուգն յարձակման մէջ առաջինը եղաւ, Ամիւռայիւսո-ի կամուրջից այն կողմն է անցնում: Մի գնդակ խրվում է Բիքսիօի կրծքում, բայց նա հաստատուն ձեռքով դուրս քաշեց փամփուշտը մտերի միջից և շարունակեց պատերազմը:

Պատերազմը ստանում է ընդհանուր կերպարանք: Գարիբալդի ուղարկում է օգնութեան գնդերն էլ, և ամենքը միասին իրանց ոյժերը թափում են պատնէշների վրայ, բռնադատում են դուռը և մտնում քաղաքը: Այդ միջոցին՝ Վիչէնցօ Ֆուքսա, որ ուղարկված էր Գարիբալդիի կողմից Պօլտա Ռէպլէ (Թագաւորական դուռ), նա էլ մտնում է այնտեղ իր սիկիլիացիների հետ... և Պալէոմօ-ն առնված է:

Հնչում են զանգակներն աղմկալի կերպով. բացվում են տները և քաղաքացիներն ազատված՝ վազում են քաջերի գիրկը:

XXII

ԳԱՐԻԲԱԼԴԻՆ ԴԻԻԱՆԱԳԷՏ.

Բուռքօնեան պաշտօնաւորները, որոնք ամեն անգամ փառաւորապէս ծեծվում էին Գարիբալդիից և կարմիր շապիկների առաջ սարսափահար փախչում, ամենամեծ արհամարհանք էին տաճում դէպի մեր ղորապետը: Սակայն լանձա, Թագաւորականների գերագոյն պաշտօնեան, ղինագադարի պէտք ունէր մեռեալները թաղելու և վերաւորները մէկ ապահով տեղ փոխադրելու համար: Ո՞վ պէտք է երթայ Գարիբալդիի մօտ:

իր պաշտօնաւորները մերժեցին գնալ, այն ժամանակ լանձա մտածեց ուղարկել այնտեղ մի գարիբալդեան, որ գերի էր ընկած իր ձեռքը: Կանչել տվեց նրան իր մօտ և՝

— Այլ կամենայիր, հարցրեց նրանից, գնալ Գարիբալդիի մօտ՝ խնդրելու մի քանի ժամայ զինադադար, և եթէ յանձն ես առնում գնալ, խոստանում ես, որ կը վերադառնաս:

— Յանձն եմ առնում գնալ, պատասխանեց կալանաւորը, և կը վերադառնամ:

— Ինչ գրաւական, պնդեց լանձա, ունե՞ս տալու վերադառնալուդ համար:

— Պատուի խօսք, պատասխանեց նա, մէկ իտալացու, որ իր կեանքը նուէր է բերել հայրենիքին:

Եւ գնաց Գարիբալդիի մօտ: Նրան յայտնեց թըշնամու զօրապետի ցանկութիւնը. ապա ողջունելով նրան, կրկին ճանապարհ ընկաւ դէպի բուռքօնեան բանակը: «Գնա՛, զաւակս, ասաց նրան ողջունելիս Գարիբալդին. քո առաքինութեամբ բարձր պահիր Խտալիայի պատիւը:» Գարիբալդեանի վերադարձը սաստիկ զարմացրեց զօրապետ լանձային և բոլոր նրա պաշտօնեաներին. նրանք աւելի ուրախ եղան, իմանալով, որ համաձայն վում էր բանակցելու: Ցաւում եմ, որ մոռացել եմ այն Գարիբալդեանի, Ատալիո Ռէգօլօ-ի պատուի ժառանգորդի, անունը. յիշում եմ միայն, որ նա վնէտիկցի էր:

Առաջին բանակցութիւնները յանգեցան միայն քրտան և չորս ժամայ մի զինադադարի: «Ուզում էին, ասաց Գարիբալդի Պալէոմօ-ի ժողովրդին, որ ես ընդունէի անպատուաբեր պայմաններ և վերադարձը դէպի հին ճորտութիւնը, որոնք ես մերժեցի ձեր անունով:»

— Այցեցէ՛ Գարիբալդի, պատասխանեցին պալէոմիտանները: Լաւագոյն է մահը, քան բուռքօնը:

Շուտով ձեռնարկում են պաշտպանութեան միջոցների և պատնէշների հաստատութեան: Բայց նոյն այդ միջոցներին զօրապետ Բօսկօ խուժում է դէպի Պօտտա Տերմինի: Զօրապետ Սիւսոնի-ն (այն ժամանակ գնդապետ) ուղղվում էր այն կողմը, երբ տեսնում է ժողովրդի մի խումբն բազմութիւն խառնաշփոթ ու աղմկալից յետ քաշվելիս, իսկ նրանց ետևից, նաև փախըստական, Լա Մազայի փոքրիկների խմբերը, որոնք աղաղակում էին ահաբեկ. յիշագաւորականները, թաղաղակում էին ահաբեկ. յիշագաւորականները: Սիւսոնի մերկացնում է սուրը և վազաւորականները: Սիւսոնի մերկացնում է սուրը և վազելով փախտականների ետևից, կանգնեցնում է նրանցից շատերին սրի տափակ հարուածներով: Ինչ էք անում, գոռում է: Ձէք ամաչում վատութիւնից: Թըշնամին ձեր ետևն է. դարձրէ՛ք ձեր ճակատը նրա դէմ, կուեցէ՛ք, ի սէր Աստուծոյ: Եւ իր օրինակով իրախուսելով, հանեց նրանց թշնամու դէմ: Եւ կատարելով աջողութիւն եղաւ այդ, որովհետև այդ կերպով եղաւ բուռքօններին 48 ժամայ զինադադարի համար լինելիք զինաթափութեան միջոցին՝ յարմարաւոր դիրքերը գրաւելու:

Աւելի յետոյ, զինադադարը երկարեցաւ մինչև երեք օր. և վերջի վերջոյ խօսվեցաւ հաշտութեան մասին: Եւ այստեղ, ասում էր Սիւսոնի, Գարիբալդի երևան հանեց դիւանագիտական այնպիսի ճարտարութիւն, որ կարող էր յաղթել ամենաեփիված պետական անձին: Խօսելով թշնամի զօրապետների հետ, ասում էր նրանց.

— Ես հիացած եմ ձեր քաջութեան վրայ: Երբ ձեր զինւորներն արիաբար պատերազմում էին մերոնց դէմ, ասում էի իւրովի հառաչելով. «Երկու բանակների իտալացիներ, ինչու փոխանակ միմեանց խողովելու, չը կարողանային միասին պատերազմել հայրենի»:

քի անուշով օտարականի դէմ: Այն զինւորների առաջնորդների ոգին, որոնք այսօր մեր թշնամիներն են, վաղը կարող էր տանել մեզ շատ աւելի փառաւոր պատերազմների:

— Սակայն, զորապետ, ընդհատում էր Բօսկօ, հաւատարմութիւնը, որ ունեւմ դէպի մեր օրինաւոր թագաւորը, թող չէ տալիս ինձ հետեւել ձեզ այդ գաղափարներով...

— Քա՛ւ լիցի, քա՛ւ լիցի, վրայ էր բերում Գարիբալդի, բայց նոյն իսկ այդ հաւատարմութեան համար ձեզ վայել չէ աւելի ևս մնալ Պալէստինում: Այստեղ մնալով, դուք աւելի էք մնասում քաղաքին, խաղաղ քաղաքացիներին, քան պատերազմող հակառակորդներին. ընդհակառակը, տեղափոխելով պատերազմը բաց դաշտի մէջ, այնտեղ ձեր առաջ կունենաք միմիայն զինված մարդիկ: Դուք ինքներդ շատ լաւ պէտք է հասկանաք մեր դրութիւնը: Մենք պէտք ունենք տարածվելու, ապա թէ ոչ զուր է մեր գործը. և եթէ յեղափոխութիւնը Սիկիլիայից տարածվէ մայրցամաքի վրայ, այն ժամանակ դուք մեր համաքաղաքացիների աչքին կերևաք որպէս գարշելի և եղբայրասպան մարդիկ: Պատերազմական դափնիները չեն հրապուրում մեզ. ես չեմ եկած այստեղ պատերազմ բերելու, այլ իրապէս, ազատութիւն ու եղբայրութիւն...

Այսպէս փոփոխաբար գովեստներ, ռազմագիտական նկատողութիւններ յայտնելով, հայրենիքի սէր արծարծելով նրանց մէջ, Գարիբալդի աշխատում էր սիրաշահել Բօսկօ և Կօլօննա զօրավարների հոգին, որոնք եկել էին ժողովին: Եւ եթէ այն իմաստուն խօսքերին աւելացնենք ձևերի ազնւութիւնը և ձայնի հմայքը, աւելի լաւ կը հասկանանք նրա առաջ բերած հրապոյրը:

Գարիբալդիի խօսքերը տարածվում էին երկու բանակների մէջ և եթէ բոլորովին չէին խոնարհեցնում զօրապետներին, բայց և այնպէս խրամատներ էին բաց անում բուռբօնական զինւորների սրտերում: Եւ ահա նրանք թողնում են թշնամի բանակը, նախ առանձին առանձին, իսկ յետոյ՝ խմբովին, և մտնում այն բանակը, ուր ծածանվում էր եռագոյնը:

Յունիսի 5-ին բուռբօնները հեռացան Պալէստինից: Յաղթութիւնը կատարեալ էր: Գարիբալդի գտնվում էր իր կեանքի ամենաուրախ վայրկեաններից մէկում: «Ամեն բան ժպտում էր նրան (գրում է մի տիկնոջ): «Եթէ մենք արեգակը և գեղեցիկ պալէստինա նահանգները:» Կանայք Գարիբալդիի մէջ տեսնում էին զեղեցկութեան ու քաջութեան իդէալը: Մինչև իսկ միանձնողները սիրահարված էին և ուղարկում էին զօրապետին, որ Սիկիլիայի Գիկտատոր էր հռչակված, կարկանդակներ ու քաղցրաւենիներ: Վանքերից մէկի կոյսերն աւելացնում էին և այս. «Քեզ, Յոփէսի, հերոս և ասպետ՝ նման սուրբն Գրիգորի, գեղեցիկ ու քաղցր՝ նման մի սերովբէի: Թող սրբուհի Ռօզալիան քեզ պահէ երանութեան մէջ թէ քնոյ և թէ արթնութեան մէջ...» Մէկ ուրիշ մենաստանում, ուր հրաւիրվեցաւ Գարիբալդի, կոյսերը նրա առաջ կանգնում էին ապշուածեան մէջ: «Ի՜նչպէս նմանում է մեր Տիրոջ», սկսաւ մէկը: Իսկ մէկ ուրիշը մօտեցաւ նրան, որպէսզի ձեռքը համբուրէ. նա իսկոյն յետ քաշեց աջը. մէկ ուրիշը, շատ երիտասարդուհի, յանդգնաբար համբուրեց նրան այտերից: Եւ ամենքն էլ, մէկը միւսի ետեւից, ուղեցին համբուրել զօրապետին, մինչև իսկ արասուհին, աւաղ, պառաւ ու տգեղ:

Ժողովուրդը կամենում էր, որ նա տաճարը գնայ ընդունելու խունկը, որ եպիսկոպոսները միապետներին

էին հարկում. և Գալլուբառդօն ամենքի բերանումն էր, ամենքի սրտերումն էր:

XXIII

ՄԻԼԼ220-ԻՑ՝ ՓԵՌՕ.

Գարիբալդի իր Հազար-ի մէջ յիշատակում է Միլաձձօ-ի պատերազմը (20 յուլիս 1860) որպէս մէկն այն ամենանշանաւոր պատերազմներից, որոնց ինքը մասնակցել է: Բօսկօ կամենում էր կտրել Բառչէլլօնայի ճանապարհը նրա առաջ, իսկ Գարիբալդի՝ արգելել Մէսսինայի ճանապարհը Բօսկօ-ի առաջ: Բայց թագաւորականներն ամենալաւ դիրքեր ունէին, որտեղներից կարող էին ծեծել մերոնցը, մնալով իրանք ծածկված. Գարիբալդեանները շրջապատված էին անտառակներով, որոնք խանգարում էին նրանց տեսնել թշնամուն, լինելով իրանք ենթակայ վերջինիս արձակած շանթերին: Գարիբալդի կառավարում էր պատերազմը մի խրճիթի տանիքից, որտեղից նա կարող էր նեցուկ լինել զինւորների շարժումներին: Երկու կտրիճներ, Մալէնկինի և Մէյլիափակա, իրանց գնդերով դիմադրում էին թըշնամու առաջին բաղխման: Զօրապետն ուղարկում է նրանց օգնութեան Կօզէնց-ին և Մէդիչի-ին: Յետոյ ինքն էլ մտնում է տաք խառնուրդի մէջ: Ճանապարհի վրայ բուրբոնների երկու թնդանօթներ կոտորածներ էին անում մերոնց շարքերից: Գարիբալդի բացականչում է.

— Վսան մարդ ինձ հետ, և խլենք այն թնդանօթները:

Թնդանօթները միտուայլ են դուրս ժայթքում: Հէնց որ պայթումը տեղի ունեցաւ՝ Գարիբալդի և իր քսանները կայծակի նման ընկնում են թնդանօթների վը-

րայ և սպանում ռմբաձիգներին: Յաղթութեան վայրկեանին դուրս է գալիս մի կողմից թագաւորական հեծեալների մի վաշտ. Գարիբալդեանները քաշվում են յետ, մնում են մէջտեղը Գարիբալդի և Միսսօնի: Բուրբոնեան սպայն խոյանում է Գարիբալդիի վրայ. սա իր սրով կտրում է նրա կոկորդը: Տասնապետը և ուրիշ հինգ կամ վեց հոգի շրջապատում են նրան. սակայն այդ միջոցին Միսսօնի իր ռէվօլվերով սպանում է նրանցից երկուսին, և պատերազմելով զօրապետի հետ միասին, փախցնում են միւսներին:

Նույն մէջ, եղբրքին մօտիկ, խարխալ ձգած կանգնած է Տուկէռի Փռէգատը: Գարիբալդի գնալով այնտեղ, թնդանօթի է բռնում բուրբոնեան հեծելազօրին, որ պաշտպանվում էր թիկունք տված բերդին, յետոյ իջնելով եղբրք, յարձակվում է բուրբոնի աջ թևի վրայ, մինչդեռ Մէդիչի հարուածում է ձախը և շփոթութեան մէջ գցելով թշնամուն, փախցնում է նրան մինչև Միլաձձօ-ի ներսը: Միլանցի Միլիափակկան, որ թագաւորականների ետևից ընկած հալածում էր, յաղթութեան վայրկեանին ընկնում է ամրոցների միտուայլ տակ:

Բայց միջնաբերդը նուաճված էր, և յունիսի 24-ին բուրբոնները դուրս էին գալիս նուաստացած:

Բօսկօ-ի յանդգնութիւնը կտրված էր: յոստանում եմ ձեզ, ո՛վ տէր, Գարիբալդիի գլո՛ւխը⁴, այսպէս գրեց նա իր թագաւորին, Ֆռանչիսկոս II-ին: Իսկ Մէսսինացիներին ասել էր. յիսօք եմ տալիս ձեզ, որ Մէսսինա պիտի մտնեմ նստած Մէդիչի-ի, Միլաձձօ-ի տակ հրամայողի, ձիու վրայ:

Գարիբալդի իմացաւ այդ լիրբ խօսքերը և ուղեց պատժել նրան: Միլաձձօ-ում, երբ Բօսկօն ստիպվեցաւ անձնատուր լինել, Գարիբալդի բոլոր սպանների ձիերն

իրանց թողեց, միայն պահանջեց Բօսֆօ-ի ձին: որը և նուիրեց Մէդիշի-ին:

Օգոստոսի 8-ի երեկոյեան, այն ծովում, որ Սի-կիլիան և Նապօլէտանօն բաժանում է միմեանցից, ճօճում էին ալիքների վրայ՝ միմեանց բաղկելով՝ եօթանասուն երկու շաւակներ: Գարիբալդի, ծովեզրում յոտնկայս, խօսում էր իր ամենահաւատարիմ հետեորդ-ների մի խմբի հետ:

— Ձեզ է ընկնում, ասում էր, ինձ կանխելու պատիւը: Չեռնարկութիւնը յանդուգն է, սակայն ձեր վրայ հաւատ ունեմ: Փորձով ճանաչում եմ ձեզ... Ցտեսութիւն կարճ ժամանակի համար:

Երեկոյեան տասներորդ ժամն էր լսիում: Ամեն մի նաւակի մէջ մօտն երեքական մարդ և թիափար-ները շարժվեցան: Աստեղազարդ մի գիշեր էր, առանց հողմի: Ո՛չ ամէնքը գիտէին արշաւախմբի նպատակը: Պէ՛տք պէտք է անենք, հարցրին մի քանի հոգի:

— Պէտք է դուրս գանք Նապօլէտանական հողի վրայ և յանկարծակի առնենք Ալտա Ֆիումանա-ի բեր-դը՝ ապահովելու համար մեր բանակի անվտանգ ցա-մաք դուրս գալը:

Անցքը կատարվեցաւ լուելեայն: Վերջապէս հասան ափը: Ենթատեղակալ Էռչիստօ Բէձձի-ն, տրէնտինացի և Ալբեռտօ Մառիօ մէկ ոստումով ամենից առաջ կո-խեցին Վալբառիայի գետինը: Անմիջապէս յետոյ հե-տևում էին Միսսօնի, Ռօսսի, Ստռադիվառի և միւսները:

Սակայն յանկարծակի բերելու նախագիծը ջլւրն ընկաւ: Բուռբօններն իմացան փորձը և յետ մղեցին. եր-կու հարիւր կտրիճները քաշվեցան դէպի Ասպոօմօնտէ այնտեղից տարածելու համար ապստամբութիւնը Վա-լբառիայում:

XXIV

ՆԱՊՈԼԻՑ ՎՈԼՏՈՒՌՆՕ.

«Վաւր գիտէք, որ ես հաւանութիւն չը տվի ձեր արշաւանքին... և կարծում եմ, որ ամենախելացի բան կը լինէր յետ կենալ որ և է վերջին փորձից Նապօլի-ի թագաւորութեան դէմ:» Այսպէս էր գրում Վիկ-տօր Էմանուէլ Գարիբալդիին, որ պատրաստվում էր անցնելու ներքուցը. և սա պատասխանեց նրան.

«Վանչված լինելով ժողովրդների կողմից, եթէ յապաղէի, պարտաւորութիւններիս մէջ թերացած կը լի-նէի և վտանգի ենթարկած, Խտալիայի սուրբ դատը: Հետեւաբար, թոյլ տվէք, տէր, որ այս անգամ ան-հնազանդ գտնվեմ դէպի ձեզ...»

Երկու հարիւրներն արդէն գնացել էին. օգոստո-սի 8-ի երեկոյեան իր ոյժերը փոխադրեց նապօլէտա-նական հողերի վրայ, Ֆուանկլին և Տօռինօ նա-ւերով:

Այստեղ սկսում է մէկ արագ, հրաշալի գնացք: Օգոստոսի 20-ին գնում է Ռէջջիօ-ի վրայ, 21-ին Բիբ-սիօն մտնում է քաղաքը. երեկոյեան բերդը հաշտու-թեան պայմաններ կ'ընեց իր հրացաններով, թնդանթ-ներով ու ձիերով: Վոզէնց-ը ցամաք է դուրս գալիս Բանեառաւում, և այնտեղ սպանվում է քաջ Նա Ֆը-լօտտէ, Փրանսիացի ռամկավարականը, որ եկած էր մեզ օգնելու պատերազմի մէջ:

Այս ժամանակ Գարիբալդի գնում է Մէլէնդէզի բուռբօն զօրապետի դէմ, և տարածում է իր կարմիր շապիկները թագաւորականների շուրջը, որպէս երկաթ-եայ մի շղթայ: Արգելում է իրայիններին կրակ անել.

ընդհակառակը, թողնում է, որ բուռբոններն արձակեն, յետոյ մարդ է ուղարկում հրակիրելու անձնատուր լինել, եթէ չեն ուղղում, որ արիւնահեղութիւն լինի: Զինւորները, յուզված մեր պետի վեհանձնութեան առաջ և հաւաստի ահներե կոտորածին, զէնքերը ձգում են մի կողմ և անձնատուր լինում: Այսպէս 9 հազար զօրք, Սան Զիովաննի-ում, և 11 հազար Գիօ-ի բաժանումից՝ Սովէռիա-ում, տեղի տվին հերոսի առաջ: Յաղթելու համար բաւական էր այլ ևս, որ նա երևէր: Բուռբոնեաններն ու կամաւորները միանում էին այս աղաղակով. «Կեցցէ Գարիբալդի»:

— Տանձը հասած է, ասում էր զօրապետը, կեցցէ Իտալիան:

Իր յաղթական ընթացքի մէջ առաջ գնալով ամեն վտանգ միշտ արհամարհող Գարիբալդին, միայն տասն ընկերներ ունենալով հետը, սեպտեմբերի 7-ին մտնում է Նապօլի, ուր կար 14 հազար պահապան զօրք: Նկարագրել նապօլեականների տօնախմբութիւնը, ոգևորութիւնը, զառանցանքը՝ կարելիութեան սահմանից դուրս է: Այնպիսի մի տեսարան պատահեցաւ, որ երբէք երկրորդ անգամ չը պիտի կրկնվէ: Ժողովուրդին յագենալ չը կար անմենեկն նրան տեսնելուց, նրան լսելուց, և Անգուի-ի պալատի լուսամուտների տակ նրան դուրս էր կանչում անզուսպ ուրախութեան արտայայտութեամբ:

— Շատ իրաւունք ունէք (ասում էր Գարիբալդի իր շրթունքներից հիացումով կախ ընկած ամբօխին) ցընծութեան այս օրւան մէջ, երբ դադարում է ձեր վրայ ծանրացած բռնութիւնը: Այս օրից սկսում է ազատութեան նոր թուական:

Եւ կեցցէները վերսկսում էին այնպիսի թնդիւնով, ինչպիսին է որոտը: Երեկոյեան մօտ Գարիբալդի յոգնած էր այլ ևս և ուղղում էր հանգստանալ. այն ժա-

մանակ Պանտալէօ եղբայրը ելաւ պատշգամբ և ասաց.

— Դու թիւն պահեցէք. Oo padre dorme! (Հայրը քնած է):

— Oo padre dorme! կրկնեց մեղմօրէն ժողովուրդը. և իսկոյն դադարեցաւ ամեն աղմուկ, մօտակայ փողոցներում քաղաքացիները շրջում էին լուռ ու մունջ, որպէսզի չը խռովեն ազատարար հօր հանգիստը:

Յաղթութիւնների մէջտեղ տխրութիւն է ազդում սեպտեմբերի 21-ին տեղի ունեցած Վայաձձօ-ի չարաղէտ պատերազմը, որի մէջ մերոնցից շատերը կորան ապարդիւն կերպով:

Սակայն ամենակարեւոր պատերազմը եղաւ Վօլտուռնօ-ում, և կարելի է ասել, որ նա եղաւ գրեթէ մի կատարեալ պատերազմ, որ և վերջացաւ փայլուն յաղթութեամբ:

Բուռբոնեան Ֆրանչիսկոս Թագաւորի զօրապետներն ասում էին նրան: «4-ին, ձեր անուան օրը, ո՞վ վրսեմափայլ, ձեզ պէտք է առաջնորդենք Նապօլի յաղթական»:

Գարիբալդիի աչքից չը վրիպեցաւ ոյժերի համախմբումը և իսկոյն պէտք եղած միջոցները ձեռք առաւ: Բուռբոնեանների յատակագիծն էր միաժամանակ յարձակվել մեծաքանակ և առաւելակշիռ զօրութեամբ՝ գարիբալդեան զօրքերից գրաւված բոլոր դիրքերի վրայ: Յոյս ունէին յաղթելու, ցրվելու թշնամուն և յաղթական մտնելու Նապօլի, որովհետեւ 38 հազար զօրք ունէին, այսինքն Գարիբալդիի զօրքերի կրկնից աւելին: Սակայն սա նախատեսել էր գլխաւոր վտանգները և իր ոյժերը յարմարաւոր կերպով բաժանած, որով կարող պէտք է լինէր քանդելու Բուռբոնեան յատակագիծը:

Հոկտեմբերի 1-ն էր: Գարիբալդի իր բանակը կազ-

մեց, յարդարեց այսպէս. Միլբիցը՝ Սանտա Մարիա-
ում և Սան Տամմառո-ում. Կոռտէն՝ Ալվեսա-ում. Մէ-
դիչին՝ Սանտ Անջէլո-ում. Սակկի-ն՝ Սան Լէուչիո-ում,
Պիլարէ Բոօնձէտտի-ն՝ Կաստէլ Մօռօնէ-ում. Բիքսի-
օ-ն՝ Մարգարօնի-ում. Տիւռուր պահեստի դրաւ Կազէո-
տա-ում: Ընդամենը 18 հազար մարդիկ: Յարձակում
տեղի ունեցաւ նախ և առաջ Սան Տամմառո-ում. Գա-
րիբալդի այն տեղ հասցրեց մէկ օգնութիւն, յետոյ
ուղղվեցաւ դէպի Սանտ Անջէլո. գնալու ժամանակ ըս-
պանում են նրա ձին. այն ժամանակ նա, հետիոտն,
մերկացնում է սուրը և պատերազմ է սկսում թշնամու
հետ մարմին առ մարմին, ինչպէս մի հասարակ զին-
ւոր: Սակայն Սպանգառօ-ի և Կաստէլացցօ-ի գարիբալ-
դեանները պաշտպանում են նրան իբրեւ վահան և
պահպանում են նրան հրամանատարութեան: Գիկտա-
տօրը տեսնում և նախատեսնում է ամեն ինչ: Թշնա-
մի երը փորձ են փորձում շրջապատել նրան բարձրա-
նալով Սանտ Անջէլո-ի բլուրների վրայ, ինքն էլ ու-
ղարկում է Միլանցիներին մի գունդ՝ շրջապատելու թշնա-
միներին և նրանց կալանաւորելու: Մէդիչի թշնամուն
ցոյց է տալիս մէկ անընկճելի դիմադրութիւն. իր հետ
ունէր Սպանգառօ-ի և Սիմօնէտտա-ի ընտրեալ զինու-
որ: Չը նայելով այդ բանին, կէսօրից յետոյ ժամը 2-
ին, պատերազմը մեզ համար վատթարագոյն դարձուածք
էր ստանում:

Բայց ահա Գարիբալդի լեռների ճանապարհով հաս-
նում է Սանտա Մարիա, ուր առաջնորդում է Սիւռտօի
պահեստները. սրանց երեւոյն պէս՝ պայմանները փոխ-
վում են. կամաւորները սիրտ են առնում. յաղթութիւնը
նրանց ձեռքումն է: Ամենացաւալի կորստներից մին եղաւ
Բոօնձէտտի հերոսի մահը, որին յանձնված էր ընդի-
մադրել թշնամուն Կաստէլ Մօռօնէ-ում, և միայն 227

կտրիճներով դիմադրեց Պէռօնէ զօրապետին, այդ կեր-
պով միջոց տալով Բիքսիօ-ին յաղթութիւն վաստա-
կելու: 1-ին կատարված այդ պատերազմում մեռան 506
հոգի, վերաւորվեցան 1328.

Հետեւեալ օրը Կազէոտա-ում և նրա բարձրութիւն-
ների վրայ տարվեցաւ վերջնական յաղթութիւնը, ո-
րին մասնակցեց և իտալական բանակի բէռսայլիէսների
կէս գունդը, և այդ բաւական եղաւ, որ չափաւորական
մամուլն անմիջապէս հրատարակէր թէ Վօլտուռնօ-ի
յաղթութիւնը ձեռք բերողը կանոնաւոր բանակն էր եղած:

XXV

ԲԱՆՍԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԶՐԱՄՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Չարմանալի հերոսութեան ու զոհաբերութեան
հետ կից, պատմութեան մուսան, որ սիրում է հակապատ-
կենները հաւասարապէս, ինչպէս կատակերգութեան
մուսան, մեզ երևան է հանում նենգութիւնն ու ին-
տրիգները: Վիլլամարինա մարկիզը, որ Վիկտօր Էմանու-
էլ թագաւորի կողմից ուղարկված էր Նապօլի, գրում էր
յուլիսի 24-ին և հաստատում 30-ին. «Խիստ ցանկա-
լի է, որ Նապօլի-ի ազատումը չը կատարվէ Գարիբալդիի
գործով. ըստ որում, ուր որ այդ տեղի ունենայ,
այնտեղ յեղափոխական դրութիւնը պէտք է գրաւէ
միապետական-սահմանադրական կուսակցութեան բռնած
տեղը: Ուստի անհրաժեշտ է, որ Նապօլի-ում տեղի
ունենայ մէկ ազգային շարժում՝ նախ քան Գարիբալ-
դիի այնտեղ հասնելը:» Այս նպատակով է, պատմում
է Մարիօ-ն, որ Վիլլամարինա զինւորագրեց 200 գուէհիկ-
ներ, որոնց իւրաքանչիւրին վճարում էր մի-մի դա-
հեկան. սակայն այն օրը, երբ կամենում էին յանկար-

ծակիի բերել կաստել Սանտ' Էլմոն, համաձայնութեամբ մի քանի բուռնեան սպաների, դահեկաններ ստացող երկու հարիւրից միայն երկու հոգի ներկայացան:

Պարիբալդի, որ երեւակայութեամբ սլանում էր դէպի աւելի լայն իգէալներ, հառաչում էր Հռոմի համար: «Այնտեղ է քաղցկեղը (cancer), ասում էր, որ կրծում է Խտալիայի սիրտը և պէտք է յաղթենք նրան:» Մաձձինի թեւադրում էր նրան մէկ արշաւանք հանելու Գալմատիայում, բայց այս առաջարկութիւնը չէր հրապուրում նրան: Ընդհակառակը, լսվեցաւ, որ երբ կազմուտում էր գտնվում Բիբսո-ի և ուրիշ ներան շրջապատողների հետ, ասում էր.

—Եթէ բովանդակ Եւրոպան իմ դէմ կանգնէր, Հռոմ կերթայի. բայց սակայն այնտեղ են (և մատով ցոյց էր տալիս հռոմէական սահմանները) Խտալիայի եղբայրները:

Օտանը խնդիրը՝ թագաւորութեան հետ միացման խնդիրն էր: Պէտք էր անմիջապէս կատարել այն: Գարիբալդի ուզում էր սպասել, որովհետեւ ուզում էր նախ Հռոմ երթալ. իսկ կապուրեանները ստիպողականութիւն էին ցոյց տալիս և ուզում էին, առանց յապաղման, ժամ առաջ կատարել միացումը:

Արտոնաւոր բանակի գնդերը պատրաստվում էին մեկնելու Նապոլէտանական երկիրը. սինիօն Տոհպօտի-ն, դարիբալդեանների հրամանատարը սահմանադրւում, խնդրեց Բէռտանի-ից, դիկտատորի ընդհանուր քարտուղարից, իր անելիքի մասին: Սա պատասխանեց, որ «պէտք է Գարիբալդիից հրահանգներ խնդրել:» Եւ հրահանգներն իրօք հասան. դիկտատորը հեռագրում էր սեպտեմբերի 25-ին. «Եթէ պիտէմօնտէզները մտնեն մեր հողը (territoire), ընդունեցէք նրանց որպէս եղբայրների:»

Չափաւորականներն առաջին ու տպեցին այն օրերը, թէ Բէռտանի և Տրիպօտի կամենում էին «պիտէմօնտէզները հրացաններով» ընդունել. «այս», գրում էր Բէռտանի, «այնքան մեղադրանքներից, որոնցով ուղեցիւն ինձ հարուածել, ամենաանամօթն է:»

XXVI

ԹԱԳԱՒՈՐ ԵՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԻ.

Տէանօ-ի ճանապարհի վրայ, մի քանի աշնանահար, դեղնած կաղամախիների տակ, դադար էր առած հեծեալների մի խումբ: Հագած ունէին այնքան պարզ և այնքան փառահեղ կարմիր շապիկը, իսկ նրանց մէջտեղ՝ Գարիբալդին: Հոկտեմբերի 25-ի արշաւոյն էր: Անցնում էին իտալական կանոնաւոր բանակի սպաները, գնելով ձեռքերն իրանց գդակի վրայ. նրանցից կային, որ նայում էին նրան պատկառանքով, և կային, որ նայում էին ծայրագոյն հետաքրքրութեան դրօշմ ունեցող երեւոյթով: Յանկարծ լսվեցաւ Սալօյայի թագաւորական քայլերգի (marche) ձայնը. և ահա առաջնում է քառարշաւ, խաչերով և զարդարանքներով պըճնրված բաղմաթիւ զօրապետների և գնդապետների մէջտեղ, ունենալով առջևից կառաքինիէզների խումբը, Վիկտոր Էմանուէլը՝ զօրապետի զգեստներով: Գալիս էր ստանալու Նիցցաուդ-ից սրա ազատած թագաւորութիւնը:

Գարիբալդի հանեց իր բոլորակ գդակը. իսկ թագաւորը մեկնեց դէպի նա իր աջը.

—Օհ, բարեւում եմ ձեզ, իմ սիրելի Գարիբալդի. ինչպէս էր:

—Լաւ եմ, վսեմափայլ, իսկ ինքը (գուք), հարցրեց Գարիբալդի:

— Ը՛տ լաւ, պատասխանեց թագաւորը:

Այն ժամանակ Գարիբալդի դռնաւորով իր շրջապատողներին, աղաղակեց. «Վեցցէ Խտալիայի թագաւորը»:

Միւսները կրկնեցին աղաղակը և ճանապարհ ընկան: Երկու աւագ-սպայակոյտերը հետևում էին, դիտելով միմեանց, սակայն բաժանված երկու գծերի ամեն մէկն իր սպանների հետ: Ամբողջ ճանապարհի երկարութեամբ գիւղացիները խմբվում էին փառաւորելու հերոսը. և բոլոր անցքի վրայ աղաղակում էին, դիմելով դէպի հերոսը.

— Վեցցէ Վալլի բառ գ օ:

Գարիբալդի, միշտ համեստ, բայց աւելի ևս այդ պարագային հրաժարվում էր, յետ էր քաշվում և թագաւորին էր ցոյց տալիս՝ ասելով.

— Ահա՛ Վիկտոր Էմանուէլը, Խտալիայի թագաւորը, կեցցէ թագաւորը:

Սակայն գիւղացիները կրկնապատկում էին ծափերը: Այն ժամանակ թագաւորը ձիավարեց քառասմբակ: Երբ հասաւ Տէանօ-ի մօտ՝ Գարիբալդի գլխարկը շարժեց և բաժանվեցան իրարից, ամեն մէկն անցնելով, սեփական սպանների առաջը:

Գարիբալդի քիչ յետոյ գտնվում էր մէկ ախոռում, նստած մի նստարանի վրայ: Նախաճաշում էր կանգնած մի տակառի վրայ: Տեսնվում էր մի կտոր հաց՝ մի կտոր պանիր և մի շիշ ջուր: Նա ուտում էր սովորական ախորժակով. յետոյ մօտեցրեց շիշը շրթունքներին, բայց զրեթէ ամիջապէս բացականէց.

— Զոտած է, ջրհորում վաղուց ի վեր սատկած կենդանի ընկած պէտք է լինի:

Աւայդ մարդը, որ և ոչ իսկ մէկ ուժայ մաքուր ջուր ունէր խմելու, մի քանի վայրկեան առաջ Վիկտոր Էմանուէլին ձեռքի մէջ էր դրել մի թագաւորութիւն:

Վալլի-ում հաւաքվելու համար՝ իրայիններին պէտք եղած հրամանները տալուց, նրանց բոլր բոսնած պաշարը հայթայթելուց և ուրիշ կարգադրութիւններ տնկելուց յետոյ՝ երեկոյեան Գարիբալդի պառկեց մի խուրձ յարդի վրայ, մտուրի մէջ, Վալլի-ի եկեղեցու մօտ. ձիու թամբը նրան ծառայում էր բարձի տեղ, իսկ վերարկուն (puncho)՝ վերմակի:

Քիչ օրից յետոյ, մէկ անձրևային օր, թագաւորը և Գարիբալդի իջնում էին Նապօլի-ի կայարանը. այս անգամ թագաւորը նրան կանչել էլ տվել, որպէսզի միասին մտնեն քաղաքը: Ժողովուրդը նրանց ընդունեց յափշտակութեամբ. կեցցէներին վերջ չը կար: Հասան թագաւորական պալատը. թագաւորը բարձրացաւ այն դահլիճը, ուր գահն էր, և այնտեղ ընդունեց ամեն կարգի իշխանութիւնների մեծարանքը: Գահին մէկ անկիւնում կանգնած էր Գարիբալդի իր մի քանի հաւատարմների հետ: Այն փաղաքշողներից ոչ մէկը, որոնք մի քանի օր առաջ նրա նշմարներին էին սպասում և խղիւղահամ նրա առաջ, նկատում էր նրա ներկայութիւնը: Արեւածաղիկները շրջվում էին դէպի նոր աստղը:

Բայց Գարիբալդի, կարծես, և ոչ իսկ նկատում էր այդ: Գրպանից ակնոցները հանած մի նամակ էր կարդում: Երբ կարգաց վերջացրեց, ուղղվեցաւ դէպի գահը և՝

— Թագաւոր Վիկտոր, ասաց, ես գնում եմ. այստեղ այլ ևս ոչինչ չունեմ անելու:

— Գնացէք, ոչինչ, պատասխանեց թագաւորը, մի մոռանաք, որ այսօր ճաշի եմ սպասում ձեզ:

Գարիբալդի, սակայն, դուրս ելաւ պալատից և այլ ևս ոտք չը դրաւ այնտեղ: Գնաց բնակվելու հիւրանոցում: Երբ Դէլա Ռօկկան վճռեց ուժեղացնել կապուաւն,

զօրապետն իր վիշտը յայտնեց. «Երբ ռմբակոծում է մի քաղաք, բացականչեց, միմիայն թշնամի զօրքին չէ, որ փնտս է հասցվում, այլ և քաղաքացիների ընտանիքներին... Ես չէի կամենալ մի ռումբ ձգել իտալական քաղաքների մէջ...»

Մի քօղ ենք քաշում այն պատահածների վրայ, որոնք յետոյ տեղի ունեցան, մինչև որ Գարիբալդի ներկայացրեց իր հրաժարականը: Իբր վարձատրութիւն՝ թագաւորն ուղարկեց նրան կոյսի Աւետման մանեակը: Զօրապետը ձեռքն առաւ մանեակը, նայեց նրան, ինչպէս նայում են մէկ օտարոտի բանի, յետոյ վերադարձնելով՝ ասաց.

— Տարէք թագաւորին իր պարգևը և շնորհակալութիւն յայտնեցէք նրան. պղնձեղէններ չեմ կրում ես: Իր հետևորդները միևնոյն արժանապատուութիւնը չունեցան:

Նոյեմբերի 7-ին, կէս գիշերից յետոյ ժամը երկուսին, վարձը վճարված երեք կառքեր կանգ առին Բրիտանիա անուն հիւրանոցի դռան առաջ: Գալիս էին տանելու Գարիբալդին: Նրա հետ էին Մէնօտտի-ն Կացիօն, Բասսօն, Մարիօն, Միսսօնի-ն, Նոուլօն, Տրէկկի-ն և Չաղիօն: Ուրիշ բարեկամներ նրան սպասում էին ծովեզուում: Ո՛չ մի պաշտօնական կամ պալատական ներկայացուցչութիւն: Բարեւեց ամենքին՝ համբուրելով ամեն-մէկի ճակատից:

— Մնաք բարով, եղբայրներ, ասաց: Եթէ Խալիւան պէտք ունենայ ձեզ, թերի մի գտնվէք: Ես երբէք չը պիտի մոռանամ այն բոլորը, որ դուք արեք:

Բոլորեքեան յուզված էին: Բարձրացաւ Washington-ի վրայ. ինքն իսկ անցաւ դեկի գլուխը, վերցնել տվեց խարխալը և յստակ ու հնչիւն ձայնով հրամայեց:

— Վէպի Կապուէռա:

XXVII

ԿԱՊԻԵՌԱ.

Միջերկրական ծովում, տաան երկու կղզեակների խմբում, Կօստիկայի և Սաուդէնիայի մէջտեղ, բարձրանում է Կապուէռան: Նմանում է բարձր լեռնից գլորված և այնտեղ խառն, մէկը միւսի վրայ ընկած ժայռերի մի շեղջի: Նրա անունը գալիս է (իսկ և իսկ Գանտէի Կապուայան, Առնօ-ի գետաբերանից քիչ հեռու) այն բաղմամբիւ վայրենի այծերից, որոնք այնտեղ ազատօրէն թափառում էին: Այնտեղ Գիկտատօրը, այնքան վեհանձնութեամբ մի կողմ թողած գերագոյն իշխանութիւնը, որի և ոչ իսկ մի նշխարը պահեց իրան, գնաց որոնելու հանգիստ և նոր պատերազմների ներշնչում: Արուեստագետի խօսքերով նկարագրում է Գարիբալդին իր այս սիրեցեալ կղզեակը Ալեքիս վիպերգի մէջ:

«Խառական Արշիպեղագոսի մէջ, որ սկսում է հարաւակողմում Սիկիլիայով և վերջանում է արեւմտակողմում Կօստիկայով, գտնվում է գրեթէ ամայի մի կղզի: — Կազմված է մաքուր գոանիտից (հատաքար) — իր քաղցր ջրի աղբերակները սքանչելի են — թէև ամառը չեն առատաբուխ: — Կղզին հարուստ է բուսականութեամբ — ոչ բարձր թփերով — որին արգելք են լինում մորիկները, որոնք անխնայ կերպով խլում տանում են նրանց: Գրեթէ շարունակ և չափազանց ուժգին փչող քամիների պատճառած փնասը փոխարինվում է նրանով, որ հաստատվում է այնտեղ մէկ օրհնեալ, առողջարար օդ: — Ժայռերի մէջտեղերում բուսած դալարիքն անուշաբոյր են ամենքն էլ — և եթէ դու, հիւր այս հողի վրայ — կրակ վառես, — կը զգաս այրվող

ոստերի արձակած քաղըր բուրմունքը, որով լքցվում է օդը:

„Սակաւաթիւ արածող կենդանիները, որոնք թափառում են զառիւկներէնով, ցած են հասկով, սակայն շատ ուժեղ: — Այսպէս և իր սակաւ բնակիչները, որոնք չեն ապրում փառաւոր կեանքով — սակայն բարեկեցիկ առատութեան մէջ — ձկնորսութեան և որսորդութեան արգասիքներով — քիչ էլ երկրագործութեամբ — բայց առաւելապէս շնորհով բարեկամների առատասիրտ հոգատարութիւնների, որոնք մայր ցամաքից ուղարկում են անհրաժեշտ եղածը:“

„Բնակիչների սահմանափակ թիւն աւելորդ է դարձնում կառավարութիւնը և ոստիկանութիւնը: — Այնտեղ Աստուած պաշտովում է ինչպէս պէտք է, հոգութեամբ — առանց ցուցամոլութեան — բնութեան հոյակապ տաճարում, որի կամարը երկինքն է, իսկ ձրադռները՝ աստղերը:“

Նշրկար ժամանակ կղզին անբնակելի մնաց: Մէկ ու կէս դար կայ, որ Կոնստիկայից մէկը դուրս գալով իր կնոջ և զաւակների հետ միասին, այնտեղ պատսպարվեցաւ: Դրանք եղան առաջին բնակիչները, որոնք կղզիում ապրում էին, որպէս Ռօբինզօն, մոռացված ամենքից:

Վէպի 1830 թւականը սարգինական կառավարութիւնը ծախու գրաւ կղզին և մէկ անգլիացի միզանորայ, Ռիկաուդօ Կօլինս անունով, նրան գնեց այնտեղ բնակելու համար իր կնոջ հետ: Ահա սրանից Գարիբալդի իր եղբոր ժառանգութեան արդիւնքով ձեռք բերաւ կղզու մի մասը:

Այնտեղ հերոսն ինքն իրան երկրագործութեան տվեց: „Կուրի համար ծնած՝ (գրում է Մարկէզէն) ինչ որ եղաւ Մառսի դաշտերի վրայ, նոյնը եղաւ նաև Կէ-

ռէու-ի դաշտերի վրայ: Ինչպէս պատերազմեց և յաղթեց այս աշխարհի գերիշխան պետերին, այս և այն արշաւաւքներին, պատերազմեց և յաղթեց նաև բնութեան:“ Փոքր առ փոքր կղզու այն մասը, ուր հազիւ մի բուռն հող կար ժայռերի մէջտեղերը, իր աշխատութեամբ ծածկեց հասկերով ու խոտերով և եղաւ մայր դժգոյն ձիթենիների և ոսկեգոյն նարնջենիների: Տնկում էր ծառեր, ցանում էր ցորեն, դաշտերի մէջ թափում էր աղբն իր թագաբաշխ ձեռքերով: Գլխաւոր երկրագործագէտների հետ թղթակցութեան մէջ էր, և գեղեցիկ էր տեսնել այն յաղթական պատերազմողին, որ իր բոլոր գործունէութիւնը նուիրում էր մի տերևի փթթելուն և մի տունկի զարգանալուն: Մի բարեկամ նուիրեց նրան մի նոր բրիչ և փոխարէնը ստացաւ հինը նուէր՝ այս խօսքերով.

— Պահեցէք այն, իբրև պարզ գրաւական իմ հին և մշտական մտածման. այդ այն է, թէ աւելի խելացի մարդիկ պէտք է գործածէին այդ թանկագին մետաղը, որ է երկաթը, ո՛չ թէ միմեանց սպանելու, այլ մարդկային բնական իրի համար աւելի մեծ երջանկութիւն հայթայթելու:

Այսօր այդ բրիչը գտնվում է Կանալիդօյլիօ-ում, ուր գրաւ սինեօն Վէկկի-ն:

Ձեռքի աշխատութիւնը վերջացնելուց յետոյ՝ կարգում էր և գրում և երբեմն մինչև անգամ նկարում:

Պապուէռա-ից դուրս ելաւ 1861-ին երեսփոխանների ժողովը գնալու համար, Տօռինօ-ում: Հարցը գարիբալդեան բանակի՝ կանոնաւոր բանակի մէջ խառնելու մասին էր: Նա կամենում էր անցնել իր մի նախագիծը, որ էր ազգային զինւորութիւնը, դիտաւորութիւն ունենալով Իտալիայի կատարեալ ազատութիւնը: Ապրիլի 18-ին այդ նիստում Գարիբալդի դուրս թա-

փեց դառնութեամբ ուռած իր հոգին և յանդիմանեց նոմս Կալուրին այն բանի համար, որ նա դադարեցրեց յեղափոխութիւնն իր լաւագոյն յաղթութիւնների վայր-կեանին և գրգիւ տվեց իտալացիներին քաղաքացիական պատերազմին:

Այս խօսքերն առաջ բերին փոթորիկ և հարկ եղաւ դադարեցնել նիստը: Յաջորդ օրը փորձեցին հաշտեցնել նրան Կալուրի հետ, իսկ նա պատասխանեց. թող զինաւորէ ամբողջ ազգը և ես կը մոռանամ անցեալը: Չը լսեցին. և առաջնայից աւելի սրտաբեկ՝ հերոսը քաշվեց կրկին իր Կապուէռաւն:

Վերջ ի վերջոյ, չը կարողանալով այլ ևս մնալ Թորոնէ եղբայրների մասին ունեցած շարունակ տանջող մտածման մէջ, մի գեղեցիկ օր խարխսի վերցրեց Կապուէռաւից և մեկնեց դէպի մայր ցամաքը: Ուզում էր կրկին հարցնել, ուզում էր զգալ, թէ իտալացիների սիրտըն իրանին հետ միաձայն էր խփում, թէ քաղաքացիները պատրաստ էին պատերազմելու օտարականի և պապի բռնակալութեան դէմ:

1862-ի մարտի 5-ին նա քէնօվայում է և նախագահում է Ազատագրող Ընկերութեան (Società Emancipatrice) ժողովին, որի նպատակն էր երկրի ազատական ոյժերի բոլոր միութիւնը — այն միութիւնը, որ գեռ ախօր դէմօկրատիայի իղձն է: — Այնտեղ, կանխելով ժամանակները, քուէարկել է տալիս այս օրակարգը. «ժողովրդի ներկայացուցիչները պէտք է ընտրված լինեն ընդհանուր քուէարկութեամբ (suffrage universel)»:

Մարտի 21-ի երեկոյեան հասաւ Միլան, առաջ բերելով ցնորեցուցիչ յափշտակութիւն, և այնտեղ պաաուիրում է սովորել Նշանաուութիւնը (Tiro a segno):

Այն օրը, երբ ամեն-մէկ իտալացի կարող կը լինի գործածել մի կառարինա, այլ ևս պատերազմի

պէտք չենք ունենալ պահանջելու այն բանը, որ մերն է...

Այն ժամանակ ժողովուրդը երգում էր նապօլէտանական ստիլով մի երգ.

Գարիբալդին է մեր քաղաքացին,
իր սիրտը նուիրեց նա հայրենիքին....

Մօնձա-ում, Լօդի-ում, Պառմա-ում, Գարիբալդի կրկնում է միւսնոյն խրախոյսը դէպի նշանաուութիւնը, և ամենքն էլ, հմայված նրա ներկայութիւնից, երգվում էին նրա հետ լինել ամեն մի փորձի մէջ հայրենիքի համար:

XXVIII

ԱՍՊՈՒՕՄՕՆՏԷ-Ի ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ ՎՐԱՅ.

— Ղանդապետ Նուլլօն ձերբակալված:

Այսպէս էին ասում Գարիբալդիի ն Տրէսկօնէ-ում, մայիսի 15-ին և ըիչ յետոյ նրան հասնում էին ուրիշ տեղեկութիւններ:

— 16-ին Սառնիկօ-ում և Ալցանօ-ում կապված են հարիւր երիտասարդներ: Բանտերի մէջ պահված են իբրև չարագործներ:

Այդ երիտասարդներին մեղադրում էին այն բանի համար, որ նրանք կամեցել էին զինված բանակ կազմել՝ պատերազմ մղելու համար Աւստրիայի դէմ: Բայց աւելի վատը վերջինն էր: Նուլլօն տարած էին Բուէշիա-ի բանտը: Ժողովուրդը փորձեց ազատել նրան. զինւորների հրացանները մահ սփռեցին այն բոլորի մէջ, որոնք ամենից մօտ էին դռանը: Ապա զինւորները, թելադրված մինիստրների հրամաններից, հրացանաձգութեամբ հալածեցին փախչողներին: Անդէն քաղաքացի-

ներից երեքը մեռան, շատերն էլ վիրավորվեցան: Գարիբալդի, երբ լսեց այս անգութ արարքը, կարմրեց՝ ինչպէս խաբէութեամբ զարնված առիւծը:

— Խտալացի զինւորները քաղաքացիներին դէմ են յարձակում, աղաղակում էր նա անդադար: Բայց միթէ հնարաւոր բան է այդպիսի գարշելի եղբայրասպանութիւն: Մի յիշատակարան կանգնեմք, ո՛վ խտալացիներ, ռուս Պօպօվին, որ վարչաւայում կոտորեց սուրը, որպէսզի չը գործածէ նրան մի ճնշված ժողովուրդի վրայ: Թող գրաւական լինի այն յիշատակարանը նրա դէմ, որ կատարեց Բուէլիա-ի կոտորածը. թող այն խրատ և օրինակ լինի իտալական բանակին:

Ահա, այն եղբայրական զէնքերը կարճ ժամանակից յետոյ իր կրծքի դէմ պէտք է ուղղվէին:

Վրանից յետոյ զօրապետը վերստին քաշվում է կապուէռա և այնտեղից գրում է և պատերազմի գըրգռում պապի աշխարհական իշխանութեան դէմ:

Վրանից քիչ օր յետոյ Պալէոսո-ումն է, շրջապատված ժողովուրդից, որ ծափահարում է իր ազատչին: Իսկ ինքը միշտ առաջնորդված է լոկ փակ մտածումով:

— Մի նախատինք է, աղաղակում է, որ 25 միլիօն իտալացի լինենք և դեռ ստրուկ եղբայրներ գտնվեն... Այո, մի նախատինք է, սակայն այդ նրանց համար է, որոնք մինչև հիմա անգործ մնացին... Իսկ մենք... մենք կազատենք Հոօմը և Վենետիկը... Եւ թէ Ե ծերացած՝ յոյս ունեմ նաև օգնելու ուրիշ ճնշված ժողովուրդներին աղատութեան:

— Իւ մենք ձեզ հետ, ընդհատեց ժողովուրդը: Ձեզ հետ դէպի Հոօմ, Վենետիկ, աշխարհի ամեն կողմ:

Այնու ամենայնիւ իր զօրքերի շարքերը չէին ըստուարանում: Իտալիան ցնցվում էր, շարժվում էր, սակայն քիչ կամաւորներ էր տալիս մեծ գործին: Գա-

րիբալդի իտալացիների մէջ չը գտաւ այն արիութիւնը, որ համապատասխանէր իրանին: Անվերջ ցոյցեր ու ծափահարութիւններ ունեցաւ, սակայն քիչեր եղան վեհանք դէպի այն զոհաբերութիւնը, որով արտագեղվում էր իր հերոսական հոգին:

Պիկուցցա-ում ընդունեց կամաւորների լէգէօնին. չորս հազար հոգի էին: Համարձակներն աղաղակում էին պատմական դարձած նշանաբանը. կամենում ենք Հոօմը կամ մահը:

Պրանսիացիների կայսրուհին մտաւ Բօնապառտի ժողովները, պատմեց այդ աղաղակի մասին և աւելացրեց.

— Եւ, մահը կը ստանան, որովհետեւ Հոօմը չը պիտի ստանան:

Տօռինօ-ում, նապօլէօնեան ակնարկին հլու հնազանդ մինիստրները և Վիկտոր Էմանուէլ թագաւորը յայտարարում էին Գարիբալդին իբրև օրէնքի սահմանից դուրս եկած, և խեղճ խիստ հրամաններ հանեցին:

— Խտալական գնդերը մեզ հալածում են, աւսում էին հաւատարմները Գարիբալդիին:

Օրօպետը չը պատասխանեց: Սաստիկ տժգունեց և աչքերը լցվեցան: Տասը տարիով ծերացած էր երեւում: Խտալական զօրքերը նրա՝ դէմ, նրա՝ որ ուրիշ բան չէր կամենում, բայց միայն Խտալիայի պատիւը:

XXIX

ՉՈՀԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ.

Բանակում ծառայող երեսուց և եօթ կտրիճ սպաներ, որոնք կուլել էին հայրենիքի պատերազմներում հրաժարվեցան, բողոքելով այն բանի դէմ, որ երբեք յանձնառու չէին լինել կուլելու իրանց եղբայրների դէմ:

Օգոստոսի 24-ին, երկու առեւտրական նաւեր, Դիսպաչէիօ և Աբատուչէի, կամաւորներին Սիկի-լիայից փոխադրեցին Վալաբուիա: Մարիա Ադէլաի-դէ Ֆուէգատը և ուրիշ պատերազմական նաւեր ներ-կայ էին անցքին. ինչու այն ժամանակ չը կալանւորեցին գարիբալդեաններին: Վարող էին այդ անել առանց մի կաթիլ արիւն թափելու:

Սաննաձառու-ում զօրապետն իմանում է, որ Ռէջ-ջիօն գրաւված է Չիադինի-ի կողմից. նա երայրներին հետ ուղղվում է դէպի Ասպուսմոնտէ-ի գագաթը:

Նրանց թիւն իջած էր 1,200-ի:

Մի բանի Գարիբալդեաններ գերի բռնեցին հինգ կանոնաւոր զինւորների և նրանց տարին զօրապետին:

— Ահէք, զաւակներս, ասաց Գարիբալդի կալանաւոր-ներին, ես ձեր թշնամին չեմ: Մի է այն երկիրը, որ մեր ծնունդը տեսաւ, մեր մէջ միմիայն փոխանակու-թիւն պէտք է լինի: Իտալիայի թշնամիներն են Աւստրի-ան, Պապը և Նապոլէօն. նրանց պէտք է զարնէք, նրանց դէմ պէտք է ուղղէք ձեր զէնքերը, ով կտրիճներ և ոչ ինձ դէմ ...

Պառնալով ապա իր օգնականներին.

— Ուտելիք տվէք երիտասարդներին, ասաց, քիչ էլ փող: Եւ այժմ (շարունակեց խօսել կալանաւորներին) գնացէք կամ մնացէք. ազատ էք:

— Այցեք Իտալիա, ազադակեցին կամաւորները:

Սակայն կանոնաւոր բանակի զօրապետներն այդպի-սի վեհանձնութիւն չէին ճանաչում. նրանք առաջ մղեցին բէռսայլիէոները, որպէս զի յարձակվեն զօր-պետի վրայ: Սա, որեւէ ընդհարումից խուսափելու հա-մար, իր գարիբալդեաններին առաջնորդեց գահավեժ և դարաւանդ ճանապարհներով, անցնել տվեց գետե-րից քաղցած ջրատված վիճակի մէջ:

Շատերը և աւելի ուժասպառներն ընկնում էին ճանապարհի վրայ. նոյն իսկ Գարիբալդի կօշիկները պատառոտված էին և ոտքերն արիւնոտված: Իրան հետ մօտիկ գնացող, մի քանիսներին ասաց ժպտալով.

— Սիրելի երիտասարդներ, այսպէս են ծառայում հայրենիքին:

Ամենքն էլ խիստ անօթի էին: Այնտեղ ցանված կային գետնախնձորներ. Գարիբալդի իր ձեռքերով մի քանի հատ արմատախիլ արաւ, անցրեց նրանց հրացանի ձողիկի վրայ և մի քանի բռւռ չոր տերեւների վրայ խորովեց: Ուրիշները հետեւեցան նրան, և այդ եղաւ նը-րանց կերակուրը:

Բէռսայլիէոները մօտենում էին նրանց՝ նեղելու աստիճան: Գարիբալդի ցրվեց զօրքը և հրամայեց նրանց կրակ չանել:

Բէռսայլիէոները սկսում են վազել. նրանց ետեւից գալիս էր հետեւադօրը: Գարիբալդի, ոտքի վրայ ուղ-ղորդ կանգնած իր զօրքերի առաջ, վրան առած իր լայն, գորշ ու կարմրագոյն բանված վերարկուն, յաճախակի կրկնում էր հրամանը. «կրակ մի՛ անէք»: Եւ իր սպա-ներն իրանց կարգին հրամայում էին «կրակ մի՛ անէք»:

Բայց հրացանաձգութիւնը երթալով դառնում է աւելի հոժ: Գնդակները սուլում են Գարիբալդի չորս կողմը, ծեծում են մացառները շառաչումով կարծես մրտ-րակի հարուածների տակ, խրվում բեռների նման մերձա-կայ ծառերի մէջ: Երիտասարդներից ոմանք, որոնց մէջ և Մէնսուտի, չը կարողանալով համբերել, պատասխանում են: Սակայն անմիջապէս փչում են փողերը, որպէսզի դադարեցնեն կրակը. գարիբալդեանները հնազանդում են. բէռսայլիէոները շարունակում են արձակել:

Գարիբալդի, հանդիսաւոր ու արձանացած, կանգ-նած էր միշտ բլրակի վրայ, ի տես ամենքին: Վրակն

ուղիղ (յատուկ հրաման կար) նրա դէմ էր կատա-
ղում: Իտալացիներ էին դրանք, որոնք նշանի էին բըռ-
նում նուիրական գլուխը:

Երկու գնդակ հարուածում են նրան. մէկը թու-
լացած ձախ աղբրին, միւսը, բոլոր զորութեամբ, աջ
ոտքի կոճին: Հերոսը չընկաւ — ուղիղ մնաց ոտքի վը-
րայ, երևալով իր վեհապանձ կերպարանքով: Երևան
ելաւ և ողջունեց իրան վիրաւորողներին, աղաղակելով.

— Կեցցէ Իտալիան... կրակ մի անէք:

Կրակը դադարում է: Գարիբալդիի մօտ են տանում
իր որդուն, Մէնօտիին, վիրաւորված մի սրունքից: Եր-
կուսին էլ հանգստացնում են միենոյն ծառի տակ:

Բարեկամները շրջապատում են նրանց, ամենքն էլ
անձկութեամբ ճնշված: Անպարտելի Գարիբալդին պարտ-
ված և վիրաւորված էր, այն պատճառով, որ չէր ու-
զած պատերազմել:

Բօիչչինը քննում են վերքերը: Կոճի վերքը
յայտնվում է ծանր:

— Անդամահատելու պէտք կայ, հարցնում է Գա-
րիբալդի. եթէ՛ այո՛, մի՛ վարանէք, կտրեցէք առանց եր-
կար մտածելու:

Սոսկալի մի վայրկեան սահեցաւ բոլոր ներկաների
համար:

— Ո՛չ, պատասխանեցին բօիչչները, պէտք չը կայ:

Մինչ այս, մինչ այն, զինւորները և կարմիր շա-
պիկները քաղեցին իրանց կարգերը և խառնվեցան մի-
մեանց: Նրանց մէջ, որ զէն ի ձեռին կանգնած էին մի-
մեանց դէմ, ճանաչվեցան բարեկամներ, զէնքի ընկե-
րակիցներ, եղբայրներ: Կատարվեց բարենների, համ-
բոյրների և յանդիմանութիւնների փոխանակութիւն:

Գնդապետ Պալլավինո, որ Գարիբալդիի դէմ կը-
րակ անելու հրամանն արձակելու դժբաղդութիւնն ու-

նեցաւ և նախապէս իր սուրը չը խորտակեց, ինչպէս
արաւ Պապով, — գնաց Գարիբալդիի մօտ: Գէմքն ար-
տայայտում էր ծայրագոյն տխրութիւն. վիրաւոր հերոսի
առաջ երևում էր խղճահար: Ներկայացաւ գլխաբաց:

— Տօւնո-ից դրական հրամաններ ստացայ, ասաց,
պարտաւոր էի յարձակվել Գարիբալդիի՞ վրայ, ինչ կեր-
պով էլ որ լինէր, ինչ տեղում էլ որ լինէր:

— Երբէք չուղեցի կուսել իտալական բանակի հետ,
պատասխանեց Գարիբալդի: Խնդրում եմ, որ աղատ
թողվեն իմ կամաւորները, և ինձ և իմ սպաներին —
որոնց ցուցակը պէտք է տամ — թողլաւութիւն մտնելու
մէկ անգլիական նաւ:

— Մինիստրութիւնից տեղեկութիւններ պէտք է
խնդրեմ, պատասխանեց գնդապետը:

Օդը մթադնում էր: Գարիբալդիի պաշտօնաւորնե-
րը մի քանի ծառերի ճիւղեր կտրելով, պատրաստեցին
մի պատգարակ. սրա վրայ դրին զօրապետին: Իր հա-
ւատարիմները, վշտակիր սրտով, վերցրին պատգարակը
և սկսան կսկծալի ընթացքը:

Խնձը քրքրել աղատութեան ֆրիստոսի բոլոր տը-
խրազգեցիկ տառապանքները: Բաւական է միայն ահնար-
կել էական իրողութիւնները:

Սկիւլա-ում Գարիբալդին յայտնեցին, որ թագա-
ւորի կառավարութիւնը նրան աղատ չէր թողնելու և
պէտք էր ելնել Իլ Գուկա դի Ջէնօ վա անուն ֆուէ-
գատի վրայ: Նաւը մտնելը դժուարին եղաւ. վերքը
սաստիկ չարչարում էր և Գարիբալդի չէր կարողանում
շարժվել:

Եւ Ստէլլա դ' Իտալիա շոգենաւի տախտա-
կամածից, Զիալդինի զօրապետը և Նլիին ծովապետը,
երկուսն էլ իրանց համազգեստներով և շքանշաններով
(Գարիբալդին պղնձեղէններ էր ասում դրանց համար,

երբ մերժում էր ընդունել), ներկայ էին նաև մըտնելու տեսարանին: Այնտեղ կանգնած էին նրանք գըլ-խարկներն իրանց ձեռքին և նայում էին ակնապիշ մեծ յաղթվածին, առանց բարեկեղծ նրան:

Գրա փոխարէն, ծովեզրում խռնված արտասու-լից ու լուռ ամբոխի կողմից սպիտակ թաշկինակներ էին ծածանվում ինչան բարեի: Ժողովուրդն արգարութիւն էր հատուցանում ոչ անհրաժեշտ ողբերգութեան զո-հին:

Այդ միջոցին կատարվում էր մեկ ուրիշ չարու-թիւն: Երբ Գարիբալդի Կալաբրիա էր անցել, իր ե-տեից թողած էր կամաւորների մի խումբ՝ Տրասելլի-ի հրամանների ներքոյ: Սեպտեմբերի 2-ին այս յանդուգն թշուառների վրայ անակնկալ կերպով յարձակեցաւ 47-երորդ հետեւակների մի վաշտ. Գէ Ալիլատա աւագ սպան տեղն ու տեղը հրացանի բռնել տվեց, առանց կանո-նաւոր դատաւարութեան, բանակից դասալիք կարծված իր կամաւորներին, որոնցից երկուսի մասին միայն ապա-ցոյցներ ունէին: Այդ սպանութիւնը գործ դնելուց յե-տոյ Գէ Ալիլատա բարձրացաւ գնդապետի աստիճանին:

XXX

ԿԱԼԱՆԱՒՈՐ ԵՒ ՄԱՐԴԱՍԷՐ.

— Իտալիան սրտումս ունեմ, որի միտքն ինձ այնպէս է տրորում, ինչպէս չէ փշրում ուրիշներն արձակված ուումբը: Օ՛հ Հայրենիք:

Այսպէս էր աղալակում, այսպէս էր գրում Գարի-բալդի վառնետանօ-ի անկողնու վրայ, ուր տեղափոխել էին նրան սեպտեմբերի 2-ին: Ով որ նրան տեսաւ այն օրերում, պահում է նրա մասին անպատմելի տը-

խրութեան յաւիտենական մի տպաւորութիւն: Իր ան-կողինը դրված էր ամենաողորմելի մի սենեակում, որի յա-տակը ծածկված էր կեղտոտ ու պատառոտված կապեր-տով: Ընկողմանած երկու բարձերի մէջ տեղ՝ միշտ ունէր կարմիր շապիկը: Նիհարած էր և դժգունած, սա-կայն պահում էր մի քաղցր ու համբերատար արտա-յայտութիւն, նման այն արտայայտութեան, որ նկարիչ-ները դրօշմում են մարդկութեան համար տանջված քրիստոսի դէմքի վրայ:

Վիրաւորված սրունգը հանգստանում էր լաթերի մի կոյտի վրայ, իսկ կոճի մէջ խրված գնդակը, որն այդ առաջին օրերում չէին կարողանում այնտեղից դուրս հանել, նրան պատճառում էր անընդհատ ու խիստ ցաւ: Եւ երբ ցաւն աւելի ևս սաստկացաւ, առաջին օրերում կառավարական բանտապահները շատ գծծի գտնվեցան իրանց խնամատարութեան մէջ, իսկ բժիշկները և ոչ իսկ կարողացան ունենալ անհրաժեշտ բժշկական դարմանները:

Վերջապէս, բանտարկվածին թոյլ տրվեց վայելե-լու իր սիրելիների տեսութիւնը, և Մէնտատի՝ իր բժշկվե-լու վրայ եղող վերքով, և Տէրէզիտա իր անդրանիկի և ամուսնու՝ Կանցիօ-ի հետ, և Ռիչչիօտտի և ուրիշ քիչեր կարողացան շրջապատել նրան իրանց սիրով ու խնամքով: Այն ինչ իմացվեց, որ Գարիբալդի գտն-վում էր կարօտութեան մէջ, գործաւորները, որոնց սրտերն ապականված չեն կառավարական կեղծաւորու-թիւններից և որոնք Գարիբալդիի անձնաւորութեան մէջ յարգում էին իրանց ընկերների նախագահին, ծգ-նութիւններ ուղարկեցին «վերաւոր ընկեր՝ Յովսէփ Գարիբալդի-ին»: Սա նրանց ընդունելիս՝ ասաց.

— Շնորհակալ եմ ձեզնից, զաւակներս, փողը կու-ղարկեմ այնտեղ, ուր տառապում են, որպէս զի թե-

Թեւանան իմ խեղճ ղինակից եղբայրների ներդուծիւնները:

Եւ առանց երկարացնելու՝ ուղարկեց փողը վերա-
ւորված գարիբալդեաններին: Գործաւորներից յետոյ ե-
կան ուրիշ քաղաքացիներ. և մինչդեռ եղբայրասպան-
ները թողել փախել էին սոսկումով, երկրի ամեն-մի
կէտից հասնում էին զոհին խրախոյսի խօսքեր: Գու-
էռուացիի ասում էր նրան.

— Միթարվիր, հերոս, քեզ հետ վերաւորված է
հայրենիքը. միւսնոյն անկողնի վրայ պառկում էք և մի-
ւնոյն անկողնի վրայ փոփոխակի կրում էք ցաւեր և
խորհուրդներ վերջնական սիրելութեան:

Գարիբալդի-ից նուազ մեծ և նուազ բարի մէկի
հոգին լցված կը լինէր դառնութեամբ ու ատելութեամբ.
ընդհակառակը, մեծահոգին, տոգորված միշտ սիրով դէ-
պի ճնշվածները, մոռանում էր սեփական տառապանք-
ները՝ մտածելու համար ուրիշների ցաւերի մասին.
Թուիչք առնելով իդէալի ազատ դաշտերի միջով, մո-
ռանում էր իր բանտարկութիւնը: Անգլիացիները Գա-
րիբալդի-ին յայտնել էին համակրութեան կարելի ե-
ղած մեծագոյն ապացոյցները. իսկ սա պատասխանելով
այդ ժողովուրդին, թելադրում էր նրան ստանձնելու մի-
ջագգային մի կօնգրէսի նախաձեռնութիւնը, որպէսզի
արգելք դրվէ պատերազմի արիւնարբու հրէշին ա-
ւերելու մարդկութիւնը:

»Պատերազմներն այլ ևս հնարաւոր չլինելուց կը դա-
դարեն (գրում էր), երբ համաշխարհային մի կօնգրէս
կարողանայ դատել ազգերի մէջ ծագած տարաձայնու-
թիւնները: Ոչ ևս մշտական բանակներ, որոնց ներ-
կայութիւնն անկարելի է դարձնում ազատութիւնը:
Ինչ ուղիքներ, ինչ զըհաւորներ: Բահ ու բրիչներ և
հնձելու մեքենաներ են հարկաւոր մեզ: Արծանելու
յատկացված գործիքների վրայ վատնված միլիարդները

Թող գործածվեն ինդուստրիաներն առաջ մղելու և
մարդկային թշուառութիւնները պակասացնելու: Թող
սկսվէ, ով անգլիական ժողովուրդ, մարդկային դաշնակ-
ցութեան նոր թւականը, և բարերարութեան ներկայ սե-
րունդներն անչափ պարգեւով:» (28 սեպտեմբերի 1862):

Մինչ Գարիբալդիի զբաղված էր գրի առնելու իր
մաղթանքները տիեզերական խաղաղութեան և աղատու-
թեան մասին, Տօռինօ-ում միսիստները վիճաբանում
էին իր ճակատագրի վրայ: Ռատտաձձի, Գէպուէտիս,
Սէլլա, Պէսսանօ (անուններ, որոնք ամենքն էլ միա-
ցած են իտալական ամենածանր դժբաղդութիւնների
պաշտօնական յիշատակներին) երկու ամիս առաջ ա-
սած էին մի տխրահուշ տեղեկագրի մէջ, թէ Գարի-
բալդի իր անձը դրել էր Լեօպական ռամկավարութեան
ծառայութեան տակ և բորբոքել էր քաղաքացիական
պատերազմը. գուցէ և կամենում էին այն ժամանակ
ենթարկել նրան դատի. սակայն այդ մասին մտածելն
իսկ անկարելի էր:

Բովանդակ երկիրն աղաղակում էր. »մենք, մենք
յանցաւոր ենք, եթէ Գարիբալդի յանցաւոր է, ամենքս
էլ հոգով ուղեցինք Հռօմը և իր աղատութիւնը: Մինչև
իսկ թագաւորին ստորագրել տվին անյիշաւարութեան
հրամանագիրը, 5 հոկտեմբեր 1862, որ աղատ էր կա-
ցնում Գարիբալդի-ին և իր ընկերներին որ և է պատաս-
խանատութիւնից դէպի օրէնքները: Այնուամենայնիւ
դրանից դուրս պահեցին այն ղինորներին, որոնք լը-
քանելով գնդերը, միացել էին զօրապետին:

Գարիբալդի, թէև տեղափոխված Վառինեանօ-ից
Պիզաի քաղցր և բարեհամբոյր երկնքի տակ, չէր ա-
պաքինում: Սակայն ի վերջոյ դօկտօր Նէլատօն, որ
յատկապէս Պարիզից էր եկել, գտաւ որ գնդակը
խրված էր ոլորի ստորին ծայրում, և նոյեմբերի 23-ին

Չանէտտի պրօֆէսորն աջողութեամբ դուրս է հանում այնտեղից: Տարօրինակ նմանութիւն: Գնդակը հերոսի մարմնի մէջ ստացել էր արծուի գլխի ձևը:

Այն ժամանակ վէրքը սկսաւ դօս կապել: Սակայն դեռ շատ օր անցած չէ, երբ արտասուալիւ բարեկամները պատկառելի դիակը դնում էին դագաղի մէջ, տեսան մարմինը ծածկված մի քանի սպիներով, սակայն նրանցից մէկը միայն խորունկ էր և կարծես դեռ երէկւանը լինէր. այդ՝ Ասպոօմօնտէ-ի սպին էր: Եղբայրական կապարը բացել էր նրա մարմնի և սրտի մէջ ամենացաւալի վէրքը:

XXXI

ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ ԱՆԳԼԻԱՅՈՒՄ.

Սառթամպտօն քաղաքը տօնի մէջ էր: Ամեն փողոցներում երևում էին դրօշակներ և ծաղկանց փունջեր ու պսակներ. այն դռան վրայ, ուր Անգլիայի դրօշն իտալականի հետ միասին ծածանում էր ծովային քամու շնչի առաջ, երևում էին տաղաւարներ, ամենաշքեղ կառքեր իրանց կազմածներով, երևելի անձնաւորութիւններ և ժողովրդային հասարակութիւն: Այդ օրը, 3 ապրիլի 1864, պաղ ու ամենածայրահեղ զգոյշ անգլիացիները կարծես փոխված էին տաք հարուստ յինների:

Երեկոյեան դէմ մի փոքրիկ շոգենաւ մտնում է նաւահանգիստը. հնչում է երաժշտութիւնը, պայթում են կեցցէ-ները, Գարիբալդիի անունը սահում է ամենի շրթունքների վրայ:

Եւ յիրաւի, երևում է նա ինքն ուղիղ կանգնած կամուրջի վրայ, հագած իր կարմիր շապիկը. քիչ ա-

ռաջ Վառինեանօ-ի անկողնի վրայ տարածված վերաւոր և կալանաւորն այսօր ընդունվում է իբրեւ յաղթական մի յափշտակված ժողովրդի կողմից: Ո՛չ մի վիպասան կարող չէր երևակայել աւելի արագ փոփոխումն տեսարանի: Անգլիացիները խնդրել էին նրանից այցելել իրանց կղզին. զօրապետը յանկարծական ուրոշումով ճանապարհ ընկաւ դէպի այնտեղ:

Սառթամպտօնի դուքսը հետն ունենալով ծաղիկ աղնականութիւնը, թագաւորութեան բոլոր քաղաքների և ընկերութիւնների ներկայացուցիչներն, ընդունեցին նրան այն ժամանակ, երբ ոտքը դնում էր ցամաքի վրայ: Գարիբալդի շոգենաւից իջած ժամանակ բարեւեց բոլոր նաւաստիներին, որոնց հետ կատարել էր իր ճանապարհորդութիւնը. յետոյ, մինչ պատգամաւորները պատրաստվում էին արտասանելու իրանց ճառերը, դարձաւ կրկին դէպի նաւաստիները և ամեն-մէկի ձեռքը սեղմեց յաջորդաբար: Ժողովուրդն ուժգին ծափահարեց:

Առաջնորդեցին նրան Steely պատգամաւորի տունը, Wight կղզու վրայ, յետոյ՝ 11-րդ օրը մտաւ Լօնդօն: Ընդունելութիւնը գերիվերոյ եղաւ ամեն ակնկալութիւնից: Ժողովրդի մի ծով — 800 հազար մարդ — ալիքի նման տատանվում էր փողոցներում, պատշկամքներում, պատուհաններում, կառույցների վրայ տեսնվում էին հազարաւոր հանդիսականներ. կայարանում խոնվում էին անգլիական պառլամենտի անդամները և ներկայացուցիչները, և կառքը, հէնց որ կայարանից դուրս եկաւ, ձեռքերի վրայ վերցվեց ժողովուրդից, որ կամենում էր յաղթական հանդիսաւորութեամբ թափորով տանել Գարիբալդիին:

— Wellcome ! (բարի եկար), աղաղակում էին:

Եւ՝ որը բարձրանում էր անիւների վրայ, որը սեղ-

մում էր ձեռքերը, որը համբուրում էր գորշագոյն վերարկուի քղանցքները... Մինչև Սաուլթեռլանդի դուքսի պալատը հասնելու համար, ուր նա բնակութիւն հաստատեց, հարկ եղաւ գործ դնել վեց ու կէս ժամ:

Լոնդոնը նրան իր քաղաքացի արաւ. Լորդ Պալմեստոն, Գլադստոն, Սըմմէսընի դուքսը նրան այցելութիւն տվին, տօների, ցուցահանդէսների հրաւիրեցին. Գալլէսի իշխանը կամեցաւ ծանօթանալ նրա հետ. քաղաքապետը, մինիստրները խնջոյքի են կանչում նրան. ուղերձներ ու պարգևներ են ներկայացվում: Մի պատգամաւորութիւն նուիրում է նրան պատուի սուր:

— Ես իսկապէս զինւոր չեմ, պատասխանում է Գարիբալդի: Ես չեմ սիրում զինւորի արհեստը. բայց տեսնելով իմ տունն, իմ հայրենիքն ասպատակված աւազակներից՝ զինվեցայ, որպէսզի հալածեմ նրանց: Ես մի գործաւոր եմ, սերում եմ աշխատաւորների ցեղից և հպարտ եմ դրա համար:

Անգլիացի չափաւորականները սարսափի մէջ ընկան, երբ Գարիբալդի ընդունեց հռչակաւոր ուսույն յեղափոխական Հեռքէնի տան մէջ տրվելէք ճաշի հրաւերը: Այնտեղ գտնվեցան նաև Մաձձինի, Սաֆֆի, Օգարիօլ, Stansfeld և մի քանի հանրապետականներ: — Մաձձինի բարձրացնելով բաժակը, բացականչեց.

— Իմ կենացն այն բոլորի համար է, որոնց մենք սիրում ենք և որոնց համար մենք կռոււմ ենք. խմում եմ ժողովրդների ազատութեանը և միութեանը. այն մարդու կենացը, որ իր գործերով կենդանի մարմնացումն է այդ գաղափարների... պարտականութեան կրօնին, որ մեզ դէպի մարտ պետք է մղէ մինչև մահ, որպէսզի փրկուածիւնը կատարվէ:

Գարիբալդի նրան պատասխանեց խանդաղատանքով, յիշելով, որ Մաձձինին տվել էր իր կեանքին նպատակ

և որ մինչև այժմն էլ սքանչացած էր նրա զոհաբերութեան առաքինութեան վրայ, և եղճակացրեց. «Իմ բերեկամին, իմ ուսուցչին»:

— Չափազանց է, չափազանց է, բացականչեց Մաձձինի, սեղմելով Գարիբալդիի ձեռքերը:

Երկուսն էլ յուզված էին: Եւ որովհետեւ խօսվում էր Երիտասարդ Ռուսաստանի մասին, մաղթելով, որ նա ձեռք բերէ իր իրաւունքն՝ ամբողջական Երկիր և Ազատութիւն բառերի մէջ, այսպէս պատասխանեց Հեռքէն.

— Այդ մաղթանքը պետք է հասնէ մինչև Սիբիրի վշտալից հանքերի խորքերը և մինչև խաւարչտին նըկուղները, ուր հեծնում են ամուր պահված մեր ընկերները: Ասպօլէօն բարկութիւնից մաղձ է թափում. իր խորամանկութիւնները ոչնչանում էին Գարիբալդիի վեհանախութեան առաջ: Գրեց անգլիական նախարարներին. իր դեսպանն աշխարհ իրարանցման մէջ դրաւ. պահպանողականներն ուզում էին Գարիբալդիին հեռացնել, որովհետեւ չէին կարողանում կաշկանդել նրան իրանց կարճ շրջանների մէջ. վերջ ի վերջոյ մտածեցին... նրան հիւանդ հրատարակել տալ: Գօկտօր Ֆրեդիկսըն յանձն առաւ ներկայանալու ստոր կատակերգութեան. սակայն զուեց գտաւ ճշմարտութիւնը. պառլամենտի ազատական անդամները հարցապնդման ենթարկեցին մինիստրներին: Եւ այն լուրջ, պատկառելի խորհրդում ամբողջ մի նիստ նուիրվեց խօսելու միմիայն նրա հիւանդութեան, իր ձևերի և առաջարկված դարմանների մասին, այնպէս որ, ասում էր հանդիսականներից մին, «թոււմ էր իրան, թէ բժիշկների մի կօնգրէսի էր գտնվում»:

Գարիբալդի — չափազանց խոհեմ՝ մնալու համար Անգլիայում — հակառակեց ազատականների և իրան ուղղով բրիտանական քաղաքների խնդիրներին և ու

ըռչեց մեկնել, մերժելով նաև մի հանդանակութիւն, որ մի քանի ժամայ մէջ հաւաքեցին յիսուն հազար ոսկի ստերինդ:

Նոյն թողնելուց առաջ՝ գնաց գերեզմանատունը, ուր հանգստանում էին ֆոսկօլօ-ի ոսկրները, և այնտեղ դրաւ մի դափնեայ պսակ այս գրութեամբ.

Քաջերին

Մահն է ճշմարիտ բաշխիչ փառքի:

Անգլիայից հեռանալիս, ապրիլի 22-ին, ասում էր մի բարեկամի.

— Տարօրինակ մի զգացում է տիրապետում ինձ երբեմն-երբեմն: Անգլիական ժողովրդի կողմից դէպի ինձ եղած ընդունելութիւնը խոր կերպով յուզեց ինձ: Ո՛հ, ինչպէս այդ ինձ յիշեցնում է Ամերիկայից վերադառնալուց յետոյ սահած օրերը, 1848-ի, երբ ոտք կոխեցի Նիցցայում և վերստին տեսայ մօրս, Անիտային, զաւակներին և բարեկամներին... Այնքան, այնքան երջանիկ էի: Դուք գիտէք այն դժբաղդութիւնը, որ ունեցայ անմիջապէս յետոյ: Այժմ էլ մի քանի օր երջանիկ եղայ... Որպիսի դժբաղդութիւն է սպասում ինձ:

Մի բաղդադուշակ ձայն կարծես պատասխան տրվեց. „Մենտանա“:

XXXII

ՏՐԷՆՏԻՆԵԱՆ ԴԱՐԱՆԻՆԴՆԵՐԻ ՎԲԱՅ.

— Պէտք էն այլ ևս ոչ աղաղակներ, ոչ խօսքեր, ոչ երիտասարդներ, այլ միմիայն գործեր: Եւ երբ կը վերջանան փայլուն գործերը, որոնց պահում է բաղդը ձեր սուկներին, երբ մեր գեղեցիկ բնագաւառը կը մաքրվէ վերջին ստոր զինւորից. — բարձր ճակատով,

զօրացած ժիր կանանց համբոյրով, ժողովրդների տօնական ծափերով պէտք է վերադառնաք դէպի վերանորոգված հնոցի շուրջը, դէպի յաղթական երգերի ձայները:

Այսպէս էր խօսում Գարիբալդի, 1866-ի յուլիսի 24-ին, իր կամաւորների վաշտերին: Միւս անգամ էլ իջած էր դաշտ, և այդ՝ իտալական կառավարութեան խնդիրը վերայ: Այն ինչ վճռվեցաւ պատերազմն Աւստրիայի դէմ, ուղարկեց կանչեց Ասպոսմոնտէի վիրաւորին: Գարիբալդի մի վայրկեան իսկ չը տատանվեց, և մոռանալով արգար զայրոյթի ամեն պատճառ միևնույն երկրորդական, բարձրացրեց Սիկիլիայի հին և յաղթական դրօշը և կանչեց իր հաւատարմներին իրաւունքը: Եւ ահա վաղեցին ժողովվեցան Գարիբալդիի հրամանների տակ Խտալիայի թշնամուն զարնելու ցանկութեամբ լքցված հազարաւոր կամաւորներ, որոնց թիւը մինչև իսկ չափազանց նկատվեց մինիստրութեան կողմից, ուստի և նրանցից շատերին անգործ պահեց պահեստներում: Զօրապետը տածում էր մի յոյս. այն էր ո՛ր և է կերպով անկախ լինել կանոնաւոր բանակի հրամանատարութիւնից և իր կողմից կատարել կայծակի նման արագ և կրկնված շարժումներ, որոնք ուրիշ անգամներ շփոթութեան մէջ էին ձգել թշնամիներին: — Դժբաղդաբար, խաբվում էր: Կառավարութիւնն ուղղում էր ունենալ կամաւորների օգնութիւնը, որովհետև այդ պէտք էր գալիս իրան, սակայն միևնույն ժամանակ նրանց նկատմամբ միշտ մի տեսակ զգուշաւորութիւն էր պահպանում և չէր ուղղում, որ Գարիբալդի շարժվէր դէպի Ագրիականը և մզվէր, ինչպէս որ նա ցանկանում էր, ապստամբեցնելու Հունգարիան՝ աւելացնելու համար Աւստրիայի դէմ մէկ այլ թշնամի նոյն իսկ իր տան մէջ: Աւաղ, երբ 1869-ի պատերազմը սկսաւ, միևնու-

տրներին յայտնի էր արդէն, թէ ինչպէս էր վերջա-
նալու այն. Նապօլէօն III-ի հրամանն էր չը յարձակվել
Աւստրիայի վրայ շատ մեծ սաստիկութեամբ:

Գարիբալդի հրաման ընդունեց մէկ արշաւանք
փորձելու Տրէնտինոյ-ի վրայ: Նա առաջնորդեց իր
կամաւորներին Գառձա-ի լճի գծով և իր ընդհանուր բա-
նակը զետեղեց Սալո-ում: Չէլլա տեղակալի հրամանա-
տարութեան ներքոյ դրված իր մի խմբակը յարձակու-
մով գրաւեց Կաֆֆառօ-ի կամուրջը, վանեց աւստրիա-
ցիներին մինչև Սոնո և բարձրութիւնների վրայ ա-
մենայարմար դիրք ընտրելով, բանակեց:

Աւստրիացիներն աջողեցան ձեռք անցնել կամա-
ւորների հրացաններից մի քանի հատ, և նկատելով
նրանց հնութիւնը և անպիտանութիւնը, գամեցին նրանց
տների պատերի և ծառերի բունների վրայ իբրև անար-
գանք՝ կամ զէնքերի ճղճիմութեան համար կամ որ-
պէսզի իտալական քաջութեան այդ ապացոյցը ձիւն-
նա տանելով, ամօթից չը կարմրեն, որ այդպիսի հրա-
ցաններով յաղթված էին իրանք:

Նոյն օրը Գարիբալդի խօսում էր իր կամաւորնե-
րին յուսալի յաղթանակների մասին, կանոնաւոր բա-
նակին մղում էր Կուստօձա-ի պատերազմը: Գիշերը կո-
խել էր: Գարիբալդի պէտք եղած կարգադրութիւնները
հաղորդել էր կամաւորներին, որպէսզի յաջորդ առա-
ւօտը շարունակէին երթալ դէպի առաջ: Նա մտա-
ծում էր Տրէնտինո-ին տիրելու և ստրկութեան մէջ
մոռացված եղբայրներին ազատութիւն տալու մասին,
երբ նրան հասաւ Լամառօում-ի հեռագիրը:

— Անդարմանելի պարտութիւն. յետս նահանջում
Օլլիօ-ի միւս կողմը. աղատեցէք՝ հերոս Բուէչիան և վե-
րին Լամբադիան:

Օջորպեան անկողնից վեր թռաւ: Նրա դէմքի վը-

րայ կարդացվում էին բարկութիւն ու վիշտ: «Յաղթութեան
վերադարձը, ասում էր. կամենում ենք վերստին
յաղթութիւն տանել»:

Եւ նա կը տանէր այդ յաղթութիւնը, առաջ
ընթանալով Տրէնտինո-ի միջով, սակայն հրամանը վը-
ճուական էր և ոչ մէկ առաքիկութիւն ընդունելի չէր:
Իսկոյն յետ է քաշում առաջապահ գնդերին Սոն-
ո-ից, շտապում է դէպի Գառօնէ և խրախուսում է
բուէչիաններին իր հաւատքով, որն ունէր արդար դատի
նկատմամբ: Ռանիէնի արքիդուքսը հասել էր մինչև
Վոլտա, Մանտօվանօ-ում, իսկ Գարիբալդի իր շար-
ժումներով արգիլեց նրան աւելի առաջ գնալ:

Յուլիսի 3-ին Գարիբալդեանները գտնվում էին
Մօնտէ Սուէլլօ-ում, Բաբօլինօ-ի մօտ: Գարիբալդի, Կուս-
տաձա-ի հետեւանքների մասին ապահովված լինելով, վը-
րադարձաւ նորից գրաւելու նախկին դիրքերը, որ կոր-
ցրած էր Լամառօում-ի յետ նահանջելու հրաւերի
պատճառով: Կուստէ գնդապետն ուղարկվեց աւստրիա-
ցիների դէմ: Սրանք առաւելակշիռ էին հանդիսանում
թէ զէնքերով և թէ՛ բռնած դիրքերով, քան մերին-
ները: Յանդգնութիւնը ոչնչացրեց անհաւասարութիւնը:
Առաւօտեան դէմ իջել էր հեղեղի նման տեղատարափ.
աւելի ուշ երկինքը պարզվելով՝ շողեր էր թափում
կիզիչ արեւը: Կամաւորներն ամենեւին չը վհատվելով
աւստրիական կառաքիւնների հարուածներով իրանց շար-
քերի մէջ առաջ եկած պարապութիւններից, արիա-
բար առաջ էին գնում, մինչև որ կռիւ սկսեց թշնամու
հետ մարմին առ մարմին, որի միջոցին քաջութեան
բազմութիւն միջադէպեր տեղի ունեցան: Աւստրիացիներն
ու իտալացիները միաժամանակ խուժեցին մի գերեզմա-
նատուն, որին ուղղում էին տիրանալ, որովհետեւ կա-
րևոր մի կէտ էր այն. երկու կողմերի զօրքերը գըտ-

ներկեցան միասին միևնոյն կէտի վրայ, ուր պայթեց սարսափելի կռիւ, որի մէջ թշնամիներն իրանց մահը գտան: Գարիբալդի անձամբ մտաւ այդ կռուում և իր ներկայութիւնը կրկնապատկեց կամաւորների աւելնը: Գնտակները սուլում էին զօրապետի շուրջը. բայց ամենքն անկասկած էին նրա վերաբերութեամբ: Սիկկիա-յումն էլ նրա շուրջը ռստոստում էին գնտակներն առանց սակայն նրան դպչելուն: Յանկարծ զօրքերի շարքերում մի շուկ տարածվեց, որ ամեն ցաւ ու երկիրդ առաջ բերաւ: Գարիբալդի վիրաւորված էր:

Ղախատագրական մի վայրկեան սահեց: Մերոնքը տատանվեցան և ստիպվեցան հաւաքվել. որպէս զի ապահովութեան մէջ դնեն իրանք իրանց. կտրիճ գնդապետ Բուուսի իր քաջութեամբ աջողեց կարգի բերել այն ամբոխին: Վերջ ի վերջոյ, կամաւորները հաւաքվելով բարձրութիւնների վրայ, դէպի Սանտ' Անտոնիօ, չորս թնդանօթներով յարձակվեցան թշնամիների վրայ, որոնք շտապով փախան, հեռացան մօտէ Սուէլո-ից, Պօնտէ կաֆֆաու-ից և Բագոլինօ-ից:

Մինչդեռ պատերազմը կատարվում էր, մերոնք ասում էին իրանք իրանց մէջ. «Իսկ Գարիբալդի ինչ պէտք է անի. արդեօք վերքը ծանր է, ո՞վ պէտք է հսկէ նրա մօտ:»

Չորս կամաւորներ տարածելով Գարիբալդիին պատգարակի վրայ, տարին Ռօկկա դ'Անֆօ: Ճանապարհին պատահեցաւ մի զինւոր 23-րդ հետեակազօրից, Տաու-կուինիօ Նուլլի, որ առաջին անգամ տվեց նրան իր ծառայութիւնները հէնց որ հասան ռմբաձիգ զօրքի պահապան գումարտակի մօտերն, ուր գտնվում էր կանոնաւոր զօրքի բանակը և զրվեց մի խոշոր մերկ սեղանի վրայ, ասաց չորս կամաւորներին.

— Ընտ, դէպի պատերազմի դաշտը. ինձ հետ ժա-

մանակ մի՛ կորցնէք, շուտ, տեսնեմ ձեզ այնտեղ, անմիջապէս պատերազմի սկսած...

Նրա հետ մնացին Նուլլի և իր նիցցացի ծառան: Գառնալով առաջինին.

— Սարո՞ղ էք բժշկութիւն անել, հարցրեց նրանից:

— Ո՛չ:

— Լա՛ւ, ի՛նքս կը սովորեցնեմ ձեզ: Շուտով մի ռմբաձիգ զինւոր ուղարկեցէք այնտեղ, սափորով, Իդ-ուօ-ի լիճը, և թող մի սափոր լիքը ջուր բերէ: Տեսնում էք այս ծակը ազդրիս մէջ. մի բաժակով ջուր նետեցէք միշտ այն կողմից, որտեղից գնտակը ելաւ... եթէ քուստ տանի, ցնցեցէք ինձ. նայեցէք, որ արթուն պահէք ինձ:

Մինչ Նուլլի-ն տալիս էր այդ հասարակ խնամքը, հասնում է Մէնօտի անձկալից. «Ինչպէս ես», հարցրեց հօրը: «Ծանր է...»

— Ինչո՞ւ թողիր պատերազմը և եկար, բացականչեց Գարիբալդի առանց նրա հարցերին պատասխանելու: Այնտեղ է քո տեղը: Ճանապարհ ընկիր և վազիր դէպի պարտականութիւնդ:

Հասնում են դօքտօր Բէռտանի, մի քանի բը-ժիշկներ ու սպաներ: Գարիբալդի գորգոված էր: Հրացանաձգութեան ձայնն աւելի շուտ-շուտ էր լսվում:

— Այս հրարանաձգութիւններն, ասում էր, ինձ աւելի ծանր վերքեր են տալիս: Գնացէք, օգնեցէք նրանց, ո՞վ բժիշկներ: Իսկ դուք (սպաներին) ձեր օրինակով և խօսքով պէտք է քաջալերէք զինւորներին...

Այնուամենայնիւ, Բէռտանի բժշկեց նրան արհեստի կանոնների համեմատ:

— Մեծ ցաւ չեմ զգում, ասում էր սակայն զօրապետը. ինձ աւելի ցաւ է տալիս հին վերքը... Ասպրօմօնտէի վերքը:

Լճրեկոյեան տեղափոխվեց ստորին բերդը և դըր-
վեց հրամանատարի սենեակը: Իբր նշան երախտագիտու-
թեան ուղարկեց Նուրի զինւորին մի փոքր ծրար: Ձին-
ւորը բանալով այդ ծրարը, տրտմախառն զարմանքով
գտաւ մէջն ութը ոսկեդրամ: Վազում է Գարիբալ-
դիի մօտ, վերադարձնում է նրան դրամը և խնդրում
է տալ իրան ի փոխարէն մի որ և է անարժէք յի-
շատակ: «Ամեն, բան, ինչ անցնում է ձեր ձեռքերից,
ասաց պատւաւոր գնեցիկը, արժէք է ստանում:»
Գարիբալդի, յուզված, պարգեւեց նրան զմելի (գրչա-
հատ), որը ստացել էր մէկ անգլիացի տիկինից. և
բժշկվելուց յետոյ երբ կառքով պատերազմ էր գնում,
պատահելով Նուրիին, ժպտում էր նրան անկեղծ զը-
ւարթութեամբ, չը մոռանալով ասել նրան, „Addio
dottore!“

Գարիբալդի իր անկողնից կառավարում էր իր
կամաւորների շարժումները: Յուլիս 8-ին տեղի ու-
նեցաւ մէկ ուրիշ կռիւ վալ կամօնիկաւում, Էդուար-ի և
Տէցցա-ի մէջտեղ, փայտեայ կամուրջի կամ Մօնտէ
Վօնալէի անցքի ճանապարհի վրայ: Թէ այս և թէ
կաֆֆաու-ի և Ստէլվիօ-ի կէտերը միակ անցանելի
ճանապարհներն են զօրագնդերի համար, որոնք կա-
մենում են մտնել Տրէնտինօ: Մերոնք արիաբար ա-
ռաջ մղվեցան մինչև Ալեցցաւ-ի այն կողմը, ղեկավար-
ված կաստէլլինի հազարապետի հրամանի տակ: Ի-
տալիացիները, որոնք սիրոված էին մի ձորում, ընդ-
ամենը 800-հոգի էին. 4000-ից աւելի աւստրիացիներ՝
թնթանօթներով հանդերձ՝ բռնած էին բարձրու-
թիւնները:

Բացի կաստէլլինի-ից, այնտեղ էր և կալէէզի
հազարապետը և Մալալուիդա տեղակալը: Գարիբալ-
դեանները շատ անգամ փորձեցին ահաբեկել աւս-

տրիացիներին սուլինի յարձակումներով, սակայն հողի տա-
տանումներն անկարելի էին դարձնում այդ: Կաստէ-
լլինի, որ անպատուութիւն համարեց յետ քաշվել,
քաջութեան հրաշալիքներ էր գործում: Գեռ պա-
տերազմի սկզբից վերջ ընդունեց երեսից: Արիւնա-
շաղաղ առաջ էր վարում յարձակումը. մի ժամ
յետոյ երկրորդ գնդակը հարուածում է նրան բազու-
կից, գրեթէ անմիջապէս յետոյ մի երրորդը ծակում,
անցնում է նրա թոքերը: Հուժկու զինւորը գլորվում
է գետնի վրայ, իբրեւ մի մեծ դունտ, ողջունում է
Իտալիան մի կեցցէով, վերջին հրաժեշտի ողջոյնն է
տալիս զինւորներին և արձակում շունչը:

Գարիբալդեանները ստիպվեցան քաշվել Էդուար-ի
միւս կողմը. սակայն 6-ի արշալոյսին նորից խրամի
մօտ էին, առաջին գծի վրայ. 6-ին և 10-ին պատա-
հեցան նոր կռիւներ կաֆֆաու-ի գծի վրայ, որոնք նը-
պաստաւոր արգիւնքներ ունեցան կամաւորների հա-
մար:

Գարիբալդի՝ անկողնու վրայ բարձրացած և կառ-
քի միջից տալիս էր իր հրամանները և խրախուսում
զինւորներին դէպի յարձակում, մտնելով մինչև նրանց
շարքերի մէջ:

Աւելի էլ աջող եղաւ մեզ համար յուլիսի 1-ի
կռիւը Գարիբալդիի գործողութիւնների վայր եղող
գծի ծայրագոյն ձախակողմի վրայ, այսինքն Ալալտէլ-
լինաւում. Ստէլվիօ-ի բերանի մօտ պատերազմը կա-
ռավարեց Գուլիչիարդի ղեկավարը:

Տասուլչորսին Գարիբալդի ղեկում էր իր ընդ-
հանուր բանակը Սոնոնօում: Գա սկիզբն էր Տրէնտի-
նօ-ի դրաման:

ՅԱՂԹՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԻԱՍԹԱՓՈՒԹԻՒՆԸ.

Նշելու բարեբեր ու ապառաժուտ լեռների մեջ տեղում, որոնցից գահավեժ իջնում են դէպի ձորըն աղակալեց հեղեղներ և ուր հազիւ նշմարվում են ոլորապտոյտ նուրբ շաւիղները և ժայռերի մեջ տեղերով անցնող այծեման արահետները, բարձրանում է Ամպօլա-ի բերդը: Աւստրիացիները շինեցին նրան 1859-ին, որպէսզի բնութիւնից արդէն դժուարամատոյց եղող այդ դիրքն անառիկ դարձնեն: Գարիբալդի իր մօտ կանչեց Հօդ զօրապետին, աղատութեան մի ծեր մարտիկ, որ 1848-ին մասնակից եղաւ Վիեննայի յեղափոխութեան և 1849-ին Հռօմի պաշտպանութեան, և ասաց նրան.

— Ամպօլա-ն ունենալ ինձ անհրաժեշտ է, որպէսզի Տրէնտինօ-ի գործողութիւնները շարունակեմ առաջ տանել. պէտք է որ քո կորիճներով տիրես նրան: Քեզ անում եմ միայն մի յանձնարարութիւն. ուզում եմ, որ բերդի պահապան զօրքը գերի բռնելով:

Հօդ անմիջապէս սկսում է շարժվել. յուլիս 15-ն էր:

Միւսնոյն ժամանակ Գարիբալդի ուղարկում կանչել է տալիս իր հարկւրապետներից ուրիշներ էլ և նրանց մատնացոյց է անում Կօնգրինօ-ն, որի առաջ աւստրիացիները շինել էին ամրած Լաուդաուօ-ի բերդը: Իսկոյն առաջ է մղում կամաւորների խմբին. աւստրիացիները 16-ի առաւօտուայ ժամը 8-ին դուրս են գալիս սրանց դէմ, սակայն մերոնք կեցցէ Խտալիա աղաղակելով, անցնում են Կիէզէ-ի հովով

Թշնամի որսորդների կրակի տակով հասնելու համար բարձրութիւնների վրայ, ուր նրանք դարանի էին կանգնած:

Աւստրիացիները փորձեցին խլել Գարիբալդեաների գիծը Սաուօ-ի և Կօնգրինօ-ի մէջտեղ. բայց չաջողեցան այդ անել: Այդ միջոցին մեր ռմբաձիգը հեռացրեց նրանց Սան Լօուենցօ-ից և փախցրեց բարձրութիւններից դէպի Կօնցեայ: Այսպէս, Գարիբալդի թէ աջ և թէ ձախ կողմերից յաղթութիւն տանելով, վերջնականապէս ապահովացրեց իր դիրքը:

Սակայն չարաղէտ մէկ օր եղաւ այդ, մեր այնքան կորիճների արիւնը հոսեցաւ: Մօտ 200 հոգի եղան մերոնցից թէ վիրաւորված և թէ սպանվող. այս վերջինների մեջ էր Բուէշիա Աօստինօ Լօմբաուցի հազարապետը, որ 1848-ից սկսած մինչև այդ օրն իտալական անկախութեան համար մղված բոլոր պատերազմներում կռւած էր:

Մինչ այս, մինչ այն, հրաշալի կորովով աջողեցան, մարդկանց ուսերի վրայ կրելով, Ամպօլան շրջապատող բարձրութիւնների վրայ հանել ռմբաձիգ հրանօթներն իրանց ռազմավթերքների և պաշարի սայլակներով միասին. թնդանօթները քիչ էին, բայց հազարապետ Գօյլիօտտի, շնորհով իր պատրաստ հանձարին, իմացաւ կրկնապատկել նրանց ոյժը: Ամեն-մի հարուած խրամատում էր բերդի պարիսպը, սակայն աւստրիացիներն էլ մեծ սաստկութեամբ էին պատասխանում:

— Գրաւէք Մօնտէ Ջիօյէլլօ-ն, հրամայեց Գարիբալդի: Եւ իսկոյն մի խումբ, առաջնորդութեամբ Էնոնիօ Կայուօլի-ի, գահավիժելով ժայռերից դէպի վայր, յարձակում գործեց. աւստրիացիները հարկադրվեցան թողնել Մօնտէ Ջիօյէլլօ-ն, իսկ մերոնք գրաւեցին այն:

Ումբաձիգ զօրքերի տեղակալը, Ալազիա, թնդա-
նօթներից մին քաշեց տարաւ բերդի պատերի դիմաց
և թշնամու ռումբերի տակ կրակ արաւ: Աւստրիացիներ-
ը, զարմացած այգբան համարձակութեան վրայ, մի
քանի ժամանակ դադարեցան պատասխանելուց: Ա-
լազիան էլ հարուածները կրկնապատկեց: Յանկարծ
դառնալով մօտը եղողներին, բացակաւնում է:

— Մի տուփ սիգար գրաւ եմ դնում, որ երեք
հարուածեց կը խորտակեմ աւստրիական դրօշակի ձողը:

Այս մի երկվայրկեանում բեղին ու սև դրօշակը
գլորվում է գետին փոշու անձրևում: Սակայն ճիշդ
այդ միջոցին հասնում է միտրայլը ձախ կողմից և
թշուառն Ալազիան ընկնում է մահացած: Յճ-ժամ
ռմբակոծելուց յետոյ բերդի պարիսպները կործանվե-
ցան. կամաւորներն ամեն կողմերից առաջանում էին
բարձրութիւնների վրայ: 16-ին գիշերը 6-րդ հետևա-
կազմների վաշտի մի գունդ յանկարծակիի բռնվելով
Մօնտէ Բուռէլի-ի և Մօնտէ Զիօվիօ-ն, ամբողջացնում
էր Ամպօլա-ն պատող զօրքերի շրջանակը: Աերջա-
պէս պատի վրայ երևեցաւ անձնատուութեան սպիտակ
դրօշակը: Անձնատուութիւնը կատարվեց առանց որ և է
պայմանի. աւստրիական զօրքերը դուրս եկան 9-ի երե-
կոյեան, որպէս գերիներ, իսկ մերոնք 20-ին մտան բեր-
դը, ուր գտան առատութեամբ ռազմամթերք և ուտեստ:
Փոքր կարեւորութիւն ունեցաւ Գարդա-ի լճի մօտ ե-
ղած կռիւը, թէև ոչ նուազ կորստաբեր Գառնեանօ-ի
համար:

Գարիբալդի կամենում էր օգտակար անել ան-
միջապէս Ամպօլա-ի առումը. գնդապահ Վիասի ա-
ռաջ էր մղել իր առաջապահներին մինչև Էնգիզօ և
Լօկկա: 21-ի արշալոյսին Գարիբալդի իր ընդհանուր
բանակը զետեղեց Տիառնօ-ի տակը, Բէցցէկկա-ից երկու

և կէս կիլոմէտր հեռաւորութեամբ: Այս անունը մեզ
յիշեցնում է կատաղի կռիւը և ծանրագնով ձեռք
բերված յաղթանակը: Աւստրիացիները հաստատված
էին ամուր դիրքերում. մերոնք առաջանում են մինչև
Բէցցէկկա, բայց չեն աջողում հալածել նրանց այն
բարձրութիւններից: Այդ տեղ անցաւ մի սարսափելի
վայրկեան: Զարհուրանքի մի տագնապ սահեց կամա-
ւորների շարքերի միջով, որոնք սկսան փախչել: Վի-
ասի, յուսահատ, մի շարքից դէպի միւսն էր վազում,
աշխատելով կանգնեցել նրանց: Հօգ զօրապետը և Պի-
անչիանի նրա օրինակին էին հետևում. մի կողմից լըս-
վում էին յորդոր, աղաչանք ու սպառնալիք, միւս կող-
մից կոյր երկիւղը, որ հալածում էր: Գարիբալդի նոյն
իրան տանել տվեց իրա կառքի մէջ ամենավտանգա-
ւոր տեղը և անյողդողդ ու բարութեան հեղձամիջուկ
ձայնով աշխատում էր սանձել փախստականներին: Այդ
միջոցին Վիասի, Յ8 տարեկան երիտասարդ սպիտակ
մի փունջով և վարդագոյն երեսով (Հռօմի պաշտպան-
ներից և Մուսոսվայր Հազարից մինը), պաշտպանվում
էր գերեզմանատնում հերոսի արժանի քաջութեամբ:
Սկսվեց մի սոսկալի կռիւ, համարեա մարմին առ մար-
մին. Վիասի ընկնում է և դիակը մնում է որս թըշ-
նամիների ձեռքում, բայց մերոնք ուժով յետ են խը-
լում նրանց ձեռքից: Առաջ են գալիս թշնամի զօրա-
բաժինները. օրը կորած էր թւում:

Ամենաստիպողական կարգադրութիւններ տալուց
յետոյ Գարիբալդի հրամայում է կառքից դուրս հանել
իրան, նստեցնել գետնի վրայ, թնդանօթի անիւի մօտ:

— Օրապետ, ասում է նրան հազարապետ Դոյ-
լիօտտի. գիտեմ, որ հնազանդութեան գէմ եմ գործում.
սակայն պարտք եմ համարում նկատել իրան, որ ինքը
այստեղ իր տեղումը չէ:

— Եւ ինչո՞ւ, հարցրեց Գարիբալդի բռնի ժպիտով :
Որովհետեւ այստեղ պէտք է գիտենայ մեռնել մի-
այն նա, որին յաճնված է պաշտպանել մի թնդա-
նօթ, և ինքը (այսինքն Գարիբալդի) ¹⁾ պէտք է ապրէ
պաշտպանելու համար մէկ ամբողջ զօրաբանակ :

Գարիբալդիի դէմքի վրայ ցոլանում էր սրտաձմիկ
արտայայտութիւն և մեռնելու փափագը զգացող ե-
րևոյթ :

— Հանգիստ թողէ՛ք ինձ, պատասխանեց չոր ու
հպարտ կերպով . բայց Դոյլիօտտի թախանձում էր :
»Զօրապետը կարող է ինձ պատժել, սակայն այստեղ
չէ կարող մնալ այլ ևս մի վայկեան իսկ :

— Արէ՛ք ինչ որ ուզում էք, մրմնջեց Գարի-
բալդի ատամների միջեց : Իսկոյն մի քանի սպաներ,
վերցնելով նրան գետնից, տանում են կողքը . ուռւ-
բերն ընկնում էին նրանց շուրջը :

Ինչպէ՞հա՞ն կրկին ընկաւ աւստրիացիների ձեռքը .
հազարապետ Կանցիօն հաւաքելով ցրվածներին, ա-
ռաջնորդում է վերստին դէպի յուսահատական կռիւր .
յաղթել կամ մեռնել : Վրայ է հասնում Մէնտտի, հետն
ուռնենալով մի գումարտակ, և հրամայում է յարձակ-
վել սուին ի ձեռին : Արագ, որպէս կայծակ, ընկնում
են թշնամիների ետեւից . աւստրիացիները չեն կա-
րողանում դիմադրել այդ խորտակիչ սաստկութեան :
Ռումբերից մին ընկնելով Բէցցէկկա-ի տներից մէկի վը-
բայ, հրդեհում է նրան . կամաւորները «կեցցէ՛ Գարի-
բալդի» աղաղակելով, մի երկրորդ յարձակում են գոր-
ծում սուին ի ձեռին՝ երկրի միջով՝ տների մէջ ա-
պաստանած աւստրիացիների կրակի տակ : Եւ ապա փոխ-

1) Խաղաղացիները քաղաքավարութիւն եւ յարգանք են
համարում սքոթը հէմքով դիմել խօսակցին .

վեց պատերազմի բաղդն . այժմ՝ աւստրիացիներն են որ
ի փախուստ են դառնում : Յաղթութիւնը կատարեալ էր :
Գարիբալդի, իր զաւակների ընթացքի և կրկին ան-
գամ տարած փայլուն յաղթանակի վրայ ուրախացած՝
բացակաւում է :

— Այլ ևս Տրէնտինօն մերն է :

Իսկ աւստրիական զօրապետ Կիւն գրում էր իր
կողմից 22-ին . «Անհնար է այլ ևս պաշտպանել
ի տալ ա կ ա ն Տ ի ր օ ւ օ » (այսպէս են անուանում
Վիէննայում Տրէնտինօն) :

Իսնդութիւնն ու յոյսը բոլոր կամաւորների սրտերի
մէջ վերստին արծարծված էին, և ինչպէս լինում է նը-
ման պարագաներում, հսկաների թիւն աւելացնում էր,
նրանցից իւրաքանչիւրը կամենում էր ապագայ քաջու-
թեամբ քաւել զգացած զարհուրանքը : Գիտէին, որ
Մէդիչի զօրապետն ինքն էլ գնում էր ուղիղ Տրէնտի-
նօնի վրայ, օն, ուրեմն, քաջութիւն . արդեօք ո՞վ ա-
ռաջինը կը հասնէ Տրէնտինօնում կամաւորներ և
զինւորներ միմեանց ձեռք սեղմելու... Ահա՛, յուլի-
սի 22-ին Գարիբալդի այս հեռագիրն է ստանում Ղա-
մառմօռա զօրապետից :

— «Օ՛հնազադարը ստորագրված է . Տրէնտինօնից
քաշվեցէ՛ք » ... Տրէնտինօն թողնել, և այն բանից յետոյ,
երբ այն ժողովուրդներն ընդունել էին մեզ
փրկութեան տօնական երգերով, այն բանից յետոյ,
երբ 2382 կտրիճ իտալացիների արիւնը նուիրագոր-
ծել էր այն ապառաժները : Լուրն իմանալուն պէս մի
քանի վիրաւոր քաջացի հանցեցին վերքերի պատանե-
րը, որովհետեւ նախագաստում էին մեռնել, սպաները
կոտորում էին իրանց սրերը, կամաւորները խփում էին
իրանց սուրինները ժայռերին և ջարդուփշուր անում
նրանց, ուրիշները գալարվում էին գետնի վրայ կա-

տաղի, յուսահատ, լալով ու անիծելով:

Գարիբալդի ոչ մի բառ չարտասանեց. լակօնական պատասխանը հեռագրեց թագաւորին.

— Հնազանդվում եմ:

Որքան դառնութիւն մեծ հոգու այդ մի խօսքում:

XXXIV

ԽԱՂԱՂԱԲԵՐ ՄԱՌՍԸ.

Կամաւորների բանակը ցրւում էր, Գարիբալդի Բուէշիայում էր: Օգոստոսի 29-ի առաւօտ ներկայացաւ մի պատգամաւորութիւն, որ նրան մատուցանում էր հաղարաւոր ստորագրութիւններով ծածկված մէկ ուղերձ: Ուղերձն արտայայտում էր վիշտ և յոյս, որովհետեւ յիշեցնում էր, որ օգոստոսի 29-ին Ասպուօմօնտէի տարեդարձն էր: Գարիբալդի ականջ դրեց անակնթարթ և յետոյ ասաց.

— Շնորհակալ եմ ձեզնից ձեր սիրոյ համար: Այդ օրը ես մոռացել էի:

Պատասխանը վսեմ եղաւ, որ բարձրացնում է Գարիբալդիին աւելի վեր, Պլուտարքի որ և է հերոսին:

Մի տարի յետոյ, անցնելով Ալպեանները, ժամանում էր կապոյտ Լէմանի ափերը խաղաղութեան առաջին կօնգրէսին նախագահելու համար: Ժընէվում, ազատ մտածման այդ համակրելի քաղաքում, միատեղ էին հաւաքված եւրոպական ռաժապարական (démocrate) ներկայացուցիչները, Կիլէ, Բիւխներ, Լըմօնիէ, Առագօ, Բակունին և ուրիշ հաղարաւոր գործունեայ մտածողներ: Շվեյցարական հանրապետութեան դրօշակի շուրջը ծածանվում էին բոլոր հայրենիքների դը-

րօշակները, խորհրդաւոր նշան ժողովրդների միութեան: Այն տատանվող դրօշները քաղաքի ամենահին փողոցներին խկ տալիս էին ուրախ ու ծիծաղկոտ կերպարանք, այն փողոցներին, որոնք պահպանում են միջնադարեան խիստ ծընէվի բնաւորութիւնը, որ իրան համար պատրաստեց այժմեան ազատութիւնը, յաղթահարելով Սալօյայի դուքսին, որ հռչակաւոր escale-de-ի դաւաճանութեամբ փորձել էր վերահաստատել այնտեղ եղուխտներին: ¹⁾ Գարիբալդի ընդունվեցաւ ծաղիկների ամպի մէջ:

Րշտրական պալատը, որ իր ընդարձակութեամբ արժանի էր հանդիսանում ինքնավար մի ժողովրդի, պառունակում էր վեց հազար ամենազգի քաղաքացիներ: Երբ մտաւ Գարիբալդի, որի կարմիր շապիկը կրում էր իր վրայ հարիւր պատերազմների մէջ տարած յաղթութիւնների դրօշմը, և որ այժմս ներկայանում էր

1) Escalade -ի տօնը, որը ժընէվցիները ամեն տարի ամենամեծ հաճոյքով ու ոգեւորութեամբ են կատարում, պատմական նշանակութիւն ունի: Այդ տօնն առ ժամանակ փոխադրւում է ժընէվցիներին կաթոլիկութեան ու բողոքականութեան տարբեր կողմ ժամանակները, երբ ժընէվը, լինելով նոր ծագած աղանդի եւ ազատ մտքի վարդապետութեան կարեւոր վառարաններից մէկ, պապի եւ առ հասարակ ամբողջ ուղղափառ կաթոլիկ աշխարհի համար աչքի փուշ էր դարձել: Հարկաւոր էր նրան դարձի բերել: Ուստի, ընդհանուր համաձայնութեամբ, Սպանիայի Փիլիպպոս Բ. թագաւորի քեռայրը, ժընէվին ողացի Սալօյայի դուքս Շարլ Էմանուէլը, 1602 թ. դիկտմբերի 12-ին, ամենով իր զօրքը, որ մեծ մասամբ քաղկացած էր ֆամիստիկոս սպանիացիներից եւ նապօլէտացիներից, գնում է ժընէվի վրայ: Նա չուզեցաւ ըրաղաքը յանկարծակիի բերել, գիշերով զաղտագողի մօտենում է պարիսպներին եւ հրամայում է զօրքին տիկ մտնի ամրոցներով վեր բարձրանալ եւ քաղաքը մտնել: Սակայն պահպանների արթնութիւնն ի դերեւ է հանում փորձը. քաղաքացիները հասկանալով բանի էութիւնը, դուրս են թափվում տներից քնաթիֆախ եւ վերցնելով ամեն բան, ինչ որ ձեռքերն է ընկնում, մի լաւ ջարդ են տալիս առաջին համարձակներին, վայր են գլորում բարձրացողներին, եռացած ջուր են ածում գլուխներին եւ խայտառակաբար հեռացնում: Սրանից է մնացած escalade անունը, որ սանդուխներով վեր բարձրանալ է նշանակում:

արտասանելու խաղաղութեան խօսքը, դահլիճը թրն-
գաց կատաղի ծափահարութիւններից: Նա Մառն էր,
որ բերում էր ձիթենիի ճիւղը: Ի՞նչ ասաց այն օրը
Գարիբալդի: Թարգման հանդիսացաւ մարդկութեան
խղճի: Ամիոփումն արաւ իր բոլոր այն քարոզների,
որոնք արտասանում էր նա ամեն-մի պատերազմից
առաջ, իր բոլոր այն գրութիւնների, որոնք ուղղում
էր Անգլիացիներին Ասպոսոմոնտէից յետոյ:

— Բոլոր ազգերը (այսպէս խօսեց նա) քոյր են.
պատերազմը, ուրեմն, նրանց մէջ անկարելի է. միմի-
այն ստրուկներն իրաւունք ունեն պատերազմ բանա-
լու իրանց ճնշողների դէմ: — Ամեն խնդիրներ, որոնք
կարող են ծագել ազգերի մէջ, պէտք է որ ենթարկ-
վեն մի կոնգրեսի իրաւաստութեան:

«Պապութիւնը, իբրեւ աղանդների մէջ ամենավը-
տանգաւորը, ընկած է յայտարարվում մարդկային հաս-
տատութիւնների մէջ:

«Ներկայ կոնգրեսը կարապետն է Ազգերի մեծ
կոնգրեսի: Սա չէ տապալում միայն մէկ օրւայ մէջ
բռնակալութիւններն ու խաբեբայութիւնները, բայց
այս օրւանից ծանուցանում է նրանց անկումը և նը-
րանց բեկորների վրայ արդարութեան կանգնումը:»

1867-ի սեպտեմբերի 8-ին Գարիբալդի ներկայա-
ցնում էր այն բանաձեւը (frmlule), որ այսօր դարձել
է բոլոր ազատականների բանաձեւը: Նա նախատեսում
էր նրան, և Լըմոնիէի հետ ունեցած խօսակցութեան
մէջ ասում էր վերջինիս.

— Մենք ցանկանում ենք միաբանութեան (concorde)
տեքմերը մարդկանց մէջ: Եւ մէկ ուրիշ բարեկամի.

— Երկու ճշմարտութեան աջակից ենք մենք. պա-
պութեան անկումը և ստրուկների պատերազմը ճշն-
շփողների դէմ: Խօսքը պահպանելու համար պէտք է պա-

տերազմ տանք Հռօմին: Աշխարհը չէ կարող խա-
ղաղութիւն ունենալ, եթէ ազատ չէ յաւիտենական
քաղաքը:

Վաղում գնում է Իտալիա. ամեն տեղ, ուր ոտք
է դնում, հրահրում է կռւի լուսաւոր կայծը. ամեն
տեղ կրկնում է Ասպոսոմոնտէի հին աղաղակը. կամ
Հռօմ կամ մահ:

Մինիստրութեան գլուխն էր տակաւին Ռատտացցի:
Սա չէր հակառակում Գարիբալդիին բացէ ի բաց, սա-
կայն ուղղում էր նրան համբերութեան բերել: Մինչ
այս, մինչ այն, կամաւորների խմբերը սկսում էին կազ-
մըվել, Գարիբալդիի հետ յարաբերութիւն էին հաս-
տատում և խնդրում էին նրանից վերջ դնել ամեն
դանդաղկոտութեան: Հաստատվում էին գաղտնի յա-
րաբերութիւններ հռօմայեցիների հետ. և մէկ օրից միւ-
սը սպասվում էր ապստամբութիւնը:

Գարիբալդի, որպէսզի պատրաստ լինի վազելու
հրաւերին (նա յոյս ունէր, որ կարող կը լինէր կրկն-
նել Հազարի փառաւոր ձեռնարկութիւնը), բաժանում
է կամաւորներին երեք խմբերի, մէկը յանձնում է Ա-
չէռբի-ին, որ պէտք է գրաւէր Վիտէռբօն, մէկը՝ Նի-
կօտերա-ին Վէլէտրի-ի համար, երրորդը Մէնօտտի-ին
Մօնտէրօտօնդօ-ի համար. ամենի էլ միացման կենտրո-
նը Հռօմը պէտք է լինէր:

Սեպտեմբերի 23-ին արշալոյսին կառաքինիէնե-
րը մտնում են այն սենեակը, ուր քնած էր Գարի-
բալդի, ներկայացնում են նրան ձեռքակալութեան մի
հրաման, և յատուկ գնացքով տանում նրան Ֆիօ-
ռէնցա, այդտեղից Ալէքսանդրիայի բերդը: Գարի-
բալդի մոլեգնած էր:

— Ինձ դէմ բռնաբարվում է ամեն օրէնք, բա-
ցականչում էր: Երեսփոխան եմ և օրէնքը պէտք էր

որ ազատէր ինձ կամայականութիւնից. ընդհակառակը, ձերբակալված եմ որպէս չարագործների յետնագոյնը: Ոչ, չեմ կամենում այլ ևս լինել քաղաքացի մի երկրի, ուր այսպէս անաւթաբար ոտնակոխ է լինում օրէնքը, ուր գոյութիւն չունի ոչ արդարութիւն և ոչ ազատութիւն:

Նա յայտարարված էր Բուէնոս-Այրէսի, Նիւ-Եօրքի և լօնդօնի քաղաքացի, եւ առանց դանդաղելու, նամակներ գրեց այդ երեք երկիրների դեսպաններին կանչելով նրանց պաշտպանութիւնը և յայտարարելով, որ հրաժարվում էր լինել քաղաքացի մի երկրի, « ուր միևստրներն առաջինն են լինում բռնաբարող օրէնքների:» Եւ աւանդ. այն երկրում միևստրներն փոխվեցան, բայց ոչ սովորական չարիքը:

Խտալիայում յուզումը շատ մեծ էր. փորձանքներից խոյս տալու համար, միևստրութիւնն ազատ արձակեց Գարիբալդիին, բայց այն պայմանով, որ սա վերագառնայ կապուէռա:

XXXV

ԿԼԳՈՒԷՌ-ԻՅ ՄՕՆՏԵՌՕՏՈՆԴՕ.

Իր կղզիում Գարիբալդի կաշնաւոր էր:

Կառավարութիւնն իւր նաւերից բաղկացած մի տորմիդ ուղարկեց շրջապատելու համար Կապուէռան, և Իզոլա հրամանատարին հրամայված էր գնդակի բռնել կասկածելի անձերին: Գարիբալդի փակված էր հսկող շղթայի շրջանակում և ոչ մի նաւակ կարող չէր մօտենալ Կապուէռա-ին առանց մանրակրկիտ քննութեան ենթարկվելու. յետոյ մինչև իսկ արգելվեցաւ ամեն հաղորդակցութիւն:

Մէկ օր Տէրէզիտա դուրս եկաւ կղզիից, հօրը մի յանձնարարութիւնը կատարելու իր ամուսնու, Կանցիօ-ի, մօտ. Պառնէիպէ Ումբէռտօ նաւից կրակ արին մակոյկի վրայ, որ տանում էր Գարիբալդիի աղջկան: Սա՝ վերաւորված մատակ առիւծի քաջութեամբ՝ աղաղակեց նաւի հրամանատարին.

— Թերեւս կամենում էք Լիսսա-ի կորած պատերազմի վրէժը կանանցից առնել:

Արակը դադարեց և Տէրէզիտայի մակոյկը կարողացաւ անցնել առաջ:

Եւ սակայն, հակառակ այնքան հսկողութեան և այնքան զգուշութիւնների, մէկ օր լուր տարածվեց — Գարիբալդի փախած է Կապուէռա-ից:

Միևստրութիւնը հեռագրում է Իզոլա հրամանատարին, և սա պատասխանում է.

— Գարիբալդի Կապուէռայումն է. հէնց այս վայրկեանիս տեսայ նրան: Բայց քիչ յետոյ ստանում է այս միւս հեռագիրը.

« Գարիբալդի ֆիօռէնցայումն է և ճառեր է արտասանում Ժողովրդի առաջ Սանտա Մարիա Նովէլլա-ի հրապարակի վրայ:»

Հրամանատարը ցամաք է դուրս գալիս Կապուէռա. վազում է զօրապետի սպիտակ տնակը և այնտեղ գրտնում է... Գարիբալդիի մի բարեկամին, ճարտարապետ Բառէլլինի-ին, որ ամեն առաւօտ զօրապետի վերարկուն ուսերն առած՝ գնում էր զօսնելու կղզիի ծայրը, որպէսզի նաւաստիները տեսնեն իրան. բայց ինչպէս էր փախել Գարիբալդի: Իր սովորական հրաշքներից մէկի գործադրութեամբ:

Նա ունէր փոքրիկ, թեթեւ և դիւրաբեկ մակոյկ, որ հազիւ կարող էր պարունակել մի մարդ ու մի թի, յար և նման չայ՝ մակոյկներին, որոնք գործածում են

պիղագիները մօրերի վրայ կտցարներ որսալու համար: Ծովի վրայ և ոչ իսկ կարելի է որոշել նրան, շփոթվում է ալիքների հետ, խառնվելով նրանց իրփուրների հետ. մի սեղանից աւելի մեծ է: Մառախլապատ մի գիշեր նստում է նրա մէջ և շարժելով թիւն, որ մի կարճ բահակի նմանութիւն ունէր և որ զարնվում էր ջրերին առանց ո և է աղմուկի, ճօճելով, երեքալով ծովային անդունդների վրայ, հարկւր անգամ արհամարհելով իր վրայից անցնող և երբեմն երբեմն նւրան աչքից անհետ անող ալիքների տակ ընդ միշտ թաղվելու վտանգը, — Գարիբալդի հասնում է Մադագաշկա կղզին: Չկնորսի կերպարանք մտած՝ փոխադրել է տալիս իրան Բռանգիւկի, Սառգիւնիաում, ուր նրան սպասում է իր փեսան, Ստեֆանօ Կանցիօ. այնտեղից Լիվօնօ և ապա Ֆիօրէնցա, երբ դեռ ոչ ոք նկատած էր իր փախուստը:

Ֆիօրէնցայում խնդրում է մինիստրներին, որ օգնեն իրան Իտալիան ամբողջացնելու գործի մէջ, բայց նրան պատասխանում են. «բաղաբականութիւնը մեզ արգելում է այդ»:

Քաղաքականութիւնը, ընդհատում է Գարիբալդին: Ասացէք, աւելի շուտ գեկտեմբերի 2-ի մարգը, ¹⁾ նա, որ պահպանում է Հռօմի գրաւումը և աւաղակութիւնը:

1) Գարիբալդիի ակնարկած «դեկտեմբերի 2-ի մարգը» ֆրանսիայի կայսր Նապօլէօն երրորդն է: Այդպէս է անուանվում այն պատմատուով, որ աշողելով ընտրվել ֆրանսիական հանրապետութեան նախագահ, 1852-ի դեկտեմբերի 2-ին պետական հարուածով դադարեցրեց հանրապետութիւնը եւ իրան հռչակել տվեց կայսր ֆրանսիայի:

Չը նայելով այն քանին, որ Նապօլէօն Գ. իտալական դատին կարեւոր ծառայութիւն մատուցանողներից մէկը եղած էր, վիկտօր Էմանուէլի նետ միացած կուելով աստորիացիների դէմ եւ մի քանի փայլուն յաղթութիւններ տանելով, սակայն եւ այնպէս Գարիբալդի անմենեւին չէր համակրում նրան, որով-

Լ. բարկացած փախչում է դուրս:

Սամաւորները միայն նրան էին սպասում: Դեռ հոկտեմբերի 4-ից Սաբինա-ի դարաւանդներից, ուր նստում է Պօջջիօ Կատինօ անուն փոքրիկ երկիրը, իջնում էին հինգ երիտասարդներ և լուռ ու մեծաքայլ ուղղվում ճիշդ դէպի Պօջջիօ Միուտէտօ: Ըստամբութեան կենտրօնական բանակի առաջին կորիզն էր այդ, որը Մէնօտտի-ի հրամանների տակ (այդ հինգի մէջն էր Մէնօտտի), նոյն իսկ Գարիբալդիի առաջնորդութեամբ, պէտք է կրէր Մէնտանա-ի դժբաղդ արկածը: Մութ էր գիշերն ու փոթորկալից, իսկ անձրեւն էր հեղեղի նման: Ըրշայօյսին, խուժքը ստուարանալով մինչև քսան, անցաւ սահմանը Պօնտէ դի Ռիէտի:

Լըբեկոյեան դէմ գուցէ մինչև 300 եղան Մօնտէ Մաջիօնէում: 6-ի առաւօտեան ճանապարհ ընկան դէպի Նէոլա: Իրանց ճանապարհի վրայ եղող մի ծառախիտ ձորում անակնկալ կերպով հանդիպեցան պական ասպատակներին օտար կառաբնիէւների ընկե-

նետեւ, քացի նրանից, որ Նապօլէօն նրա համար մի քանապետ էր, որ ոտքի տակ էր առած իրան, Գարիբալդին, պաշտելի հանրապետական սկզբունքները, այլ եւ, փոխարէն իբր յանուն մարդկութեան մատուցած ծառայութիւններին, խել առել էր իտալացի դիւանագէտներից Մալօյան եւ իր սիրական Նիցցամ:

Այս բոլորի վրայ եթէ աւելացնենք եւ այն, որ ինքն Նապօլէօնն էր, որ այն ժամանակ, երբ բոլոր գարիբալդեանները ծգնում էին անյապաղ հռօմը միացնել նոր ազատված եւ կազմոված տէրութեան եւ իսպառ վերջ դնել պապի աշխարհական իշխանութեան, — ամենամեծ արգելք էր հանդիսանում իրերի դրութեան փոփոխման եւ շարունակում էր հաստատ պահել ֆրանսիական պահեստի քանակի ներկայութիւնը պապական երկիրներում՝ պապի պաշտպանութեան համար, բոլորովին անսկանալի կը լինի Գարիբալդիի զրգուով դիւանագէտ նախարարների դէմ, որոնք իրանց կողմից խոչնդոտ էին լինում Գարիբալդիին զնալ եւ զէնքի գորութեամբ անել այն, ինչ կարելի չէր լինում դիւանագիտութեամբ լրացնել:

րակցութեան հետ, և նրանց ի փախուստ դարձրին: Նոր ոյժեր ևս իրանց հետ միացնելով, գրաւեցին Նէուօլան:

Գարիբալդիի անունով ժողոված կամաւորներն ամենքն էլ հաստատուն առաջադրութեամբ ուխտել էին մեռնել, եթէ յաղթութիւնը չը ժպտար իրանց: Սրանով են բացատրվում, առանց թերթերի թմբկահարութեան պէտք լինելու, մի քանի հերոսական իրողութիւններ, որովհետեւ նրանք կատարվեցան պարտականութեան կրօնով: Այսպէս, հոկտեմբեր 20-ին Վալէնտինի կազմնօյում, Մօնտօ Սան Զիօվաննի-ի մօտ, կամաւորների մի խումբ ընդդիմադրեց պապականներին, որոնք այլ ևս յուսահատվելով, որ նրանց չեն յաղթիլ կրակ տվին տունը, ուր գտնվում էին նրանք: Իսկ յանդուգն կտրիճները պապականներից դուրս ցատկելով ճանապարհ բացին թշնամիների շարքում, դիակներ սրբուելով իրանց ընթացքի առջև:

Լանիօ Զիօվաննի Կաիօլի եղբայրները Հոմի քաղաքացիների հետ յարաբերութիւն էին հաստատել, որոնք պէտք է ապստամբէին իրանց խումբը մօտենալուն պէս: Սակայն տածած յոյսերը ի դերեւ ելան, և մեծանձն երիտասարդները (մեծ մասամբ պավիացիներ) Մօնտէ Պաուօլի-ի մօտ յարձակում կրելով, համերական հերոսութեամբ պատերազմելուց յետոյ փախցրին պապականներին: Ընկան Մօուլցցի, Կաստայնիի, երկու Կաիօլի-ները և ուրիշ քաջեր: Էնոիկօ Կաիօլի, մահացու կերպով վիրաւորված գլխից, փախչող թըշնամիների ետեւից արձակեց Ֆէուուլլի-ի խօսքը — «Պատեր», յետոյ դառնալով եղբօրը, որ նոյնպէս վիրաւորված էր, մրմնջեց. «Մնաս բարով. բարեկիր մայրիկին և բարեկամներին: Ես մեռնում եմ. խնդիրը լուծված է»:

Գարիբալդի հոկտեմբեր 22-ին անցել էր սահմանը. լսում է Մօնտի Պաուօլի տպանութիւնը:

— «Նրանց վրէժը պէտք է լուծենք, բացականչեց, և շուտով:

Օրբերի հանդէս է կատարում, իր յարձակման յատակագիծն է կազմում և իրայիններին Մօնտէ-ուօուդօ առաջնորդում: Սա մի պարսպապատ քաղաք է. կամաւորների բոլոր ունեցածները միմիայն սակաւ և հին զէնքեր էին. «սուինի կոթեր» ասում էր մէկը նրանցից. պէտք էր քաղաքը յանդգնութեամբ առնել: Գարիբալդի գտնվում էր առաջին շարքում. նրա շուրջն ընկնում էին խիտ խիտ գնդակները. դէմքի վրայ ունէր մի հանդիսաւոր տխրութիւն:

— Օրապետ, յետ քաջվեցէք, աղաղակում են նրան իր հաւատարիմները: Չափազանց վտանգում էք ձեզ:

Եւ մէկ ուրիշն աւելացնում էր. «Դո՛ւք սպասեցէք Հոմի մէջ մեռնելու»:

«Ես չէր լսում նրանց: Սակայն երբ տեսաւ, որ 13 ժամ կուելուց յետոյ Ս. Ռօկկօ դուռը դեռ ևս դիմադրում էր,

— ()՛հ, վերջապէս, պէտք է յաղթել, բացականչեց:

Գատարկ տակառների տախտակներից և ծծումբից մի քանի շարժական պատնէշներ պատրաստել տրվեց և կրակ տալով, հրել տվեց նրանց մինչև դրան տակ: Միւսնոյն ժամանակ որ սա այրվում էր, հրաման արձակեց փորձելու պարիսպը վեր ելնել: Գիշերը հասել էր արդէն. մի քանի ժամից ի վեր տեսարանն ահարկու էր: Գուռը վայր էր ընկնում կտոր-կտոր, և այրվող պատնէշների վրայ Գարիբալդի-ի առաջնորդութեամբ անցնում էին կամաւորները որպէս սալա-

մանդրներ կրակի մէջ սողալով: Փողոցներում շարունակ-
վում էր կատաղի կռիւր. սակայն մերոնք տարին յաղ-
թութիւնը: Մեծ կտուրի վրայից արձակում էին մա-
հացու կշռված գնդակներ. գարիբալդեանները նեղվում
են սաստիկ: Բարձրանալով տանիքի վրայ, գտնում են
մի ծեր քահանայ, որ իր հրացանով նշան էր բըռ-
նում նրանց:

— Սպանեցէք դրան, աղաղակում են մի քանիս-
ները. վար գլորեցէք փողոցը. վրէժխնդիր լինենք մեր
եղբայրների համար:

Քահանան պաղատագին աղերսում էր, ոչ նրա
համար, որ ազատեն իր կեանքը, այլ որպէս զի կարող
լինէր գոնէ մի վայրկեան տեսնել իր մեծ թշնամուն,
Գարիբալդին: Նրան բաւականութիւն տրվեցաւ: Լու-
իջի կապուալի դի ֆօռլի և մի քանի ուրիշ գարի-
բալդեաններ առաջնորդեցին նրան այն տունը, ուր մը-
տել էր Գարիբալդի: Արշալոյսը ծագելու վրայ էր
և հրացանաձգութիւնն այլ ևս ոչ այնքան յաճախ:
Յայտնեցին այդ դէպքի մասին Գարիբալդին և նա
պատուհանին մօտենալով, աղաղակեց.

— Գուր, ով բարեկամներ, որ այս գիշեր կը-
տրիճների պէս վարվեցաք, կը կամենայիք արդեօք ա-
պականել ձեր ձեռքերը դրա արեան մէջ... Թողէք
դրան իր խղճի խայթին:

— Կեցցէ՛ Գարիբալդի, որոտացին կամաւորները:

Քահանան ծունկի ընկաւ լալագին: Գուցէ Գարի-
բալդի-ի գուշակած խղճի խայթը սկսում էր: Մերոնք
նրան մտքին մի փոքրիկ խանութի մէջ և պահպանութիւն
նշանակեցին այնտեղ որ և է վտանգից զերծ պահե-
լու համար:

Եւ յն ժամանակ Գարիբալդի ձի հեծներով, անց-
նում է քաղաքի միջով. Գռանդէ փողոցի վրայ ցրված

պապականների մի խմբակ էր երևում. մերոնք ուզում
էին յարձակում գործել նրանց վրայ. նա ազատում է
նրանց կեանքը և կալանաւորում նրանց: Մի ժամ յե-
տոյ պապական պահպան զօրքը, 500 մարդերից բաղ-
կացած, զինաթափ եղաւ, իսկ մերոնք գրաւեցին նրանց
զէնքերը:

XXXVI

ՄԷՆՏԱՆԱ.

Մէնտանան փոքրիկ մի աւան է խոշոր տներով,
որոնցից մի քանիսը երկյարկ կամ եռյարկ: Նրա
միջով անցնում է միայն մի փողոց: Սկսում է մի ե-
կեղեցիով և վերջանում մի քանդված բերդով: Դիր-
քը նման է մի կոնքի, որի մէջ նստած է աւանը, իսկ
ետեւի կողմից բարձրանում է մի փոքրիկ բլուր:

Եւստեղ միմեանց բաղխվեցան, ծայրագոյն ճիգեր
սպասելով, ազատութեան և բռնապետութեան զին-
ւորները: Գարիբալդեան բանակի թիւը հասնում էր
6,429-ի. ընդամենը 26 գունդ: Վեց հազար ֆրան-
սացիներ և հինգ հազար քահանայապետականներ
շարժվեցան նրանց դէմ Մօնտեռօտօնդօ-ից:

Նոյեմբերի 3-ի առաւօտեան սկսաւ պատերազմը:

Գարիբալդի, հէնց առաջին հարուածները փոխա-
նակվելուն՝ ձիարձակ առաջ վազեց իր սպայակոյտի
հետ և շրջակայ բլուրները գրաւել տալուց և անմի-
ջական պարագային պահանջած ու իր բազմամասայ եփ-
ված փորձառութեան թելադրած կարգադրութիւններն
անելուց յետոյ մի քանի ժամայ մէջ կենտրոնի բոլոր
գնդերին պատերազմական գործունէութեան մէջ դը-
րեց: Թէեւ մերոնք, երբ հետզհետէ բազմութիւնը

ստուարացաւ մինչև երկու անգամից աւելի, ստիպվեցան քաշվել Մէնտանայի ետեւի կողմը, սակայն իրանց ձեռքը գտնված երկու միակ թնդանթները (Մօնտէ-ռօմօնդօյի յաղթանակի արդիւնքը) ղետեղված այն բարձրութեան վրայ, որի ներքեւն էր Մէնտանան, և արիւնհակեղ կռիւը, ուղղված նոյն իսկ Գարիբալդիի ձեռքով հրաշալի ճշդութեամբ, շանթահար և սարսափահար արին մանաւանդ պապականներին, որոնք ըստիպվեցան դադարեցնել իրանց առաջխաղութիւնը: Ահա այն ժամանակ Գարիբալդի հրամայեց. «Սուիններով»:

Այդ հրամանը ելեկտրական մի կայծ էր, որ վառեց ամենքին, և ոչ մի ժամանակ բազմավաստակ զինւորները ցոյց չը տվին այնքան ոյժ ու արիւնթիւն, որքան այդ միջոցին մեր երիտասարդ կամաւորներն ահաբէկ թշնամու բազմութեան հանդէպ:

Մի քանի վայրկեան բաւական եղաւ, որպէս զի որոշվէր պատերազմի կերպարանքը. պապականները կործանված, շարքերը քակված, ցիրուցան ի վախուստ դարձան. մերոնք վերստին գրաւելով Մէնտանան, տէր եղան կռւի դաշտին: Ամեն կրծքից դուրս էր պըրծնում այս խօսքը. «Կէցցէ Գարիբալդի»։ Իսկ Գարիբալդի պատասխանում էր.

— Կէցցէք դուք, տղերք, դուք, որ յաղթողներն էք: Միշտ առաջ:

— Այս երեկոյ չուօմ, կրկնում էին մերոնք:

Բայց ահա յանկարծ եփեւում են երկու գծեր, սև-սև, խիտ-խիտ, որոնք արագաբար առաջանում են, յանկարծ կանգ են առնում մեր հրացանների արձակման սահմանից դուրս և սկսում են մէկ այնպիսի յաճախ ու առատ կրակ, որ կարծես հարիւր հազար լինէին արձակողները, և մահ են սփռում, մեր շարքերում: Գրանք, ինչպէս յետոյ իմացվեց

chassepots-ներն էին, որոնք սկսում էին կատարել իրանց հրաշալիքները... Կամաւորները դողդողում էին իրանց զէնքերի անբաւականութիւնից, անկարելի անելով պատասխանել թշնամուն:

Բառուիլի-ն նկարագրում է Գարիբալդիին սոյն կերպով.

«... Գեռ ևս տեսնում եմ նրան, բոցավառ մի հեծեալ, վերջալոյսի արիւնամոյր լոյսում: Թումբի վըրայ ուզողդ կանգնած, արագ արագ մտրակի հարուածներ տեղալով ձիու գաւակին, դէպի յարձակումն էր առաջնորդում այն բանակի ֆնացորդին: Նա չէր տեսնում երկիւղի տագնապը. պատերազմ էր կամենում. բաղդի շնորհով յանդգնացած մի թշնամու որ և է գնով խափանում էր կամենում: Ծակոտում էր երկվարի կողերը և աղաղակում էր երերուն ձայնով, որի հնչիւնը մինչև այժմ էլ դող է պատճառում ինձ.

«— Եկէք ինձ հետ մեռնելու. եկէք ինձ հետ մեռնելու: Ղախենում էք գալ ինձ հետ մեռնելու:

«Տեսնել Գարիբալդիին դէպի մահ գնալիս: Տեսնել չուօմը կորացած, կորացած նաև ինքը թշնամու շարքերում: Այլ ևս կեանք չը կար ինձ համար. այն պատերազմի մէջ դաշոյնն էր իմ հաւատարիմ ընկերը: Այդ գիտէինք ամենքս էլ:

«— Չը լինել գերի վարձկաններին (առած էր) կամ մի գնդակ ձակատի մէջ աեղ, կամ մի դաշոյն սրտի մէջ:

«Ողջ ֆնացածները սպառած, ընկածները հանգիստտես այն հանդիսաւոր տեսարանին, ամենքն էլ ոյժերը հաւաքում են և ամենքն էլ յուսահատ աղաղակով. — Չեղ հետ, Զօրապետ, ձեզ հետ. կէցցէ Խտալիա...»

Եւ կրկնեցին փորձը: Սակայն այն օրն արդարեւ թիւնն ու քաջութիւնը դատապարտված էին: Առաւօտեան տեղի ունեցաւ անձնատուր լինելու դաշինքն այն պայմանով, որ գարիբալդեանները պապի կալանաւորները չը պիտի լինէին, ոչ էլ պէտք է տարվէին Հռոմ, այլ պէտք է առաջնորդվէին մինչև սահմանագլուխը. իսկ զէնքերը վերստին պէտք է յետ տրվէին սպաններին:

Գարիբալդիին զօռով Հեռացրին աղետալի պատերազմից: Նահանջումից յետոյ իրայինների թափօրի գլուխն անցած՝ ձիավարում էր լռիկ ու մենակ: Ոչ դժէք ընդհատում էր այդ լռութիւնը: Բացի դանդաղ քայլերի դաշնաւորութիւնից ուրիշ ոչինչ չէր լսվում, իսկ կապարագոյն երկինքը լրացնում էր այդ տխուր պատկերը:

Մի տեղ միայն դառնալով դէպի նա, որն ամենից աւելի մօտիկ էր ձիավարում, իր գլխարկը քաշեց ճակատի վրայ և բացակաւեց.

— Առաջին անգամն է, որ ինձ յետ են դարձընում այսպէս, և աւելի լուսեղած կը լինէր...

Հառաչեց ու լռեց: Պասսօ կօռէզէ-ում ցրվեց իր կամաւորներին:

XXXVII

ՎԵՐԵԴԱՐԶ ԿԱՊՈՒԷՌԵ.

— Օգորպետ, ցաւալի մի պարտք ունեմ կատարելու: Ինձ հրամայված է ձերբակալել Նրան (ձեզ):

Այս եղաւ ողջոյնը, որով ընդունվեց Գարիբալդի ֆիլինէ-ում, Իտալիայի թագաւորութեան հողի վերայ: Դիմում էր Նրան այդ խօսքերով կամօսսօ գըն-

դապետը յարգանքով ու վշտակիր դէմքով:

— Եւ ես մերժում եմ, պատասխանեց Գարիբալդի, անձնատուր լինել հէնց այդ հրամանին: Ես չը գործածեցի զէնքը թագաւորութեան մէջ, այլ Հռոմէական Տէրութեան մէջ, և ես այդ բանն անելու իրաւունք ունէի, լինելով Հանրապետութեան զօրապետ և սահմանադիր ժողովում երեսփոխան: Անարգարութեան անձնատուր չեմ լինիլ:

Գարիբալդիի զաւակները, Կանցիօ, Մառիօ և ուրիշներ ուզովէրներն իրանց ձեռքին՝ շրջանակ կազմեցին պետի շուրջը:

Հեռագիր է ուղարկվում Գուալտիէո մինիստրին և սա պատասխանում է. «Չերբակալեցէք Նրան ինչ կերպով էլ որ լինի»: Գարիբալդիի հաւատարիմները կամենում էին ոյժով դիմադրել. բայց նո պատասխանեց.

— Չեմ ուզում, որ ինձ համար թափվէ իտալական արեան մի կաթիլը: Յետոյ դառնալով Կամօսսօ-ին, ասաց Նրան՝ բունի ձերբակալեն իրան, որովհետեւ ինքը չէր կամենում գործակից լինել մէկ ապօրինութեան: Չորս կառաւորիկներ վերցնելով Նրան որպէս մեռած մարմին, տարին դրին մի կառքի մէջ. այնտեղից վերստին վառիկանո:

Կամենում էին Նրան դատաստանի ենթարկել: Մի դատաւոր մօտեցաւ Գարիբալդիին հարցնելու համար, որպէս օրինական կանոն, անունը, ազգանունը, հայրենիքը...

— Չնացէք Նիցցա, պատասխանեց հերոսը: Այն քաղաքում, որը Բօնապառտիին ծախեցիք, այնտեղ դուք կը գտնէք այն բոլոր վկայաթղթերը, որ հարցընում էք ինձնից:

Բնականաբար, աւելի առաջ չը գնացին: Նրան

առաջարկվեց մի ճանապարհորդութիւն անել դէպի Բուրգերը (Պիրամիդները), և կամ Տէրութեան պատկանող մի նաւի վրայ շրջագայութիւն անել մի տարի...

— Ուզում եմ Վապուէռա գնալ, պատասխանեց Գարիբալդի, ազատ ըստ իմ իրաւունքի:

Վերջապէս նոյեմբեր 27-ին ազատ հրատարակվեց եւ, և առանց մէկ օր իսկ սպասելու, Գարիբալդի շարժվեց դէպի իր սիրած կղզին: Այնտեղ պատրաստում էր Մէնտանա-ի վրէժխնդրութիւնը: Բայց թէ ինչպէս վրէժխնդիր եղաւ Գարիբալդի, այդ կը տեսնենք յետոյ:

XXXVIII

ՔՐԸՆՍԻԱՅՈՒՄ.

— Իմ երկիրը և քո երկիրը, գրում էր Գարիբալդի Վիգատոր Հիւգո-ին դեռ 1867-ի դեկտեմբերից, ստոր ծառայականութեամբ կորացած են կայսերականութեան տակ: Մենք գիտենք որոշել ստրկին բռնաւորից, թշուառացած ժողովուրդին արիւնով արբեցած ապիրատ „պատրօնից“ (տէրից)...

Եւ վշտի ժամին, երբ պատրօնը կործանվեց Սէրանում, Գարիբալդի վազեց Ֆրանսիա, կանչելով իտալական երիտասարդութեանը կնքելու Բուրգեր-ի դաշտերի վրայ երկու հանրապետական ժողովրդների եղբայրութիւնը: Իտալական թագաւորութեան ոստիկանութիւնն ամեն տեսակ միջոցներով հետեւում էր իր ձանկը գցել այն երիտասարդներին, որոնք ցանկանում էին անցնել Ալպանները և միանալ միմեանց հետ Գարիբալդիի դրօշակի տակ. բայց և այնպէս ազա-

տութեան կտրիճների խումբը կազմվում է իրանց վաղեմի պետի շուրջը:

Գարիբալդիի հին երազն էր այդ: Մի ժամանակ նա երեւակայում էր մինչև իսկ մի շրջուն բանակի մասին, որ բաղկացած լինէր բոլոր ստրուկ հայրենիքների տարագիրներից և որ գնար այնտեղ, ուր գրտնրվում են ազատելու ճնշվածներ: Կայսրութիւնը տապալված էր իր յանցանքների և իր սխալների ծանրութեան տակ, և Գարիբալդի ընթանում էր օգնութեան հասնելու այն ժողովուրդին, որ ամենքից Լքված էր:

Օրինականները (légitimistes), կայսերականները, կղերականները, բոլոր իր հին թշնամիները նրա դէմ ստեղծեցին ամեն տեսակ գոգաւորութիւններ. բայց նա բոլորին յաղթեց:

Վուէմիե՝ հերոսի որոշումն իմացաւ թէ չէ, հեռագրեց Տուռ-ից (Tours) Մարսէլ, հոկտեմբեր 2-ին:

— Յայտնեցէք նրան մեր խորին շնորհակալութիւնը յանուն Ֆրանսիայի այն վեհանձն օգնութեան համար, որ նա մեզ բերում է: Սպասում ենք նրան գրկաբաց Տուռ-ում:

Հրամանատար նշանակվեց Փրանսական բանակներին Վոժերում (Vosges) և շարժական բանակների մի բռիգադէ (ժառանգորդաց 5000-մարդ է պարունակում մի բռիգադէ): Բայց Գարիբալդի պատիւ չէր որոնում: Ով որ նրան հարցնում էր, թէ ինչ աստիճան ունէր, պատասխանում էր.

— Հանրապետութեան զինւոր եմ և այդ բաւական է:

Մինչ այս, մինչ այն, կազմակերպում է Փրանսիական գնդերին, խրախուսում է վճատված բնակիչներին, պատրաստվում է կռիւ:

Օգրապետին բամբաստողները նրան նկարագրեցին

տկար, հասած այն աստիճանի, որ նա թոյլ էր տալիս կուրի ղեկավարութիւնն ուրիշներին. ընդհակառակը, այն ամենքը, որոնք Գիթօնում պատերազմեցին, գիտեն որ Գարիբալդի կուրի մէջ եղաւ և անձամբ վարեց իր զօրքերը, յաղթութեան մի նշոյլ ցոլացնելով նաև Նրան սիրական դրօշակի վրայ, որից նա խոյս էր տվել: Այսպէս, երբ մօտեցան Գիթօնին, ասաց իր սովորական շեշտով

— Գէ, զաւակներս, գնացէք, գրաւեցէք ինձ համար Պասկ-ը:

Այն ժամանակ պրուսիացիները մտել էին Պասկ: Մերոնք առաջնն սլանում և սուին ձեռքին մի յարձակում տալով, այնտեղից դուրս քշում թշնամիներին: Այսպէս նաև սուինի յարձակումով առնվեցան համարձակութեամբ մի քանի բարձրութիւններ Պասկ-ի և Պոլնուա-ի մէջտեղ, և երբ հասան այս վերջին գիւղաքաղաքին, պրուսիացիները տեսնելով, որ չը պիտի կարողանան դիմադրել այն մարմին առած սատանաներին, դուրս եկան այնտեղից: Կանցիօն վաղում է կտրելու նրանց նահանջման ճանապարհը. տեղի է ունենում շփոթութիւն: Գէլլ' Իզօլա-ի ազգրը ջարդովեց ուսմբից, իսկ Բիկի տեղակալի մի բազուկը: Մերոնք առաջանում էին յաղթական:

Հետեւեալ օրը պատերազմը վերադարձան սկսվեց, և Գարիբալդի գրաւեց Կոմմառէն-ը: Սակայն Ֆրանսիական զօրապետներից հարկ եղած նեցուկը չը ստանալով, ստիպվեց քաշվել Օտեօն-ի (Autun) վրայ:

— Այստեղ, ասաց, կամ պէտք է յետ մղենք պրուսիացիներին, կամ մեռնենք: Յետոյ, դեկտեմբեր 1-ին, հաւատարիմ իր հին առածին, թէ „ով կամենում է անել, թող գնայ“, գնաց աչքի անցնելու պաշտպանութեան վայրերը: Հէնց այդ միջոցին տեսնում է մի պը-

րուսիական գունդ, որ առաջանում է Սէն-Մառտին-ի վրայ և ղետեղում է մի թնդանօթ այնտեղ, ուր նա դրել էր Շընէ գնդապետին Ֆրանսիացի պատերազմիկների հետ միասին: Ուր էր գնացել այդ Շընէն. վախից բռնված Կոեօգօ-ի մօտ էր ապաւէն վնասուել: Գարիբալդի իսկոյն սկսաւ դարմանել այդ ծանր պարագան. անմիջապէս սկսաւ կրակը, իր ամենայանդուգըն խմբերին առաջ ուղարկեց. և գիշերը վրայ հասնելուն պրուսիացիները թողին իրանց դիրքերը, որոնք և գրաւվեցան մերոնցից: Օտեօն-ը վտանգից զերծ էր այլ ևս:

XXXIX

ԴԻԺՕՆ.

Պատերազմի հոտ էր առնվում: Բօլգօնիա-ի ձիւնապատ դաշտերի վրայ ամեն կողմերից երամ-երամ համախմբվում էին ահուաները, որոնք, կարծես, նախագուշակում էին իրանց համար պատրաստվող որսը: Եւ ինչպիսի՞ որս կտրիճկերի:

Երբ օր պատերազմ — 21, 22, 23 յունիս 1871 — իտալական արիութեան յիշատակելի թրուականներ:

Առաջին օրը յայտնի եղաւ նոյն իսկ Տալանտ-ի անուշով. մի գիւղաքաղաք է այդ, որ գտնվում է Դիթօնի հիւսիսային արևմտեան կողմը. հաստատված է մի լեռան վրայ ձուռաձև (էլիպտիկ), գրեթէ մի կիլոմետր երկարութեամբ, որ և նմանում է մէկ ահագին նաւի: Կարծես դա Դիթօնի ալիքաօլիսը լինէր, և պրուսիացիներն ուղղում էին ձեռք բերել այն, որպէսզի կարողանային տիրապետել և այն քաղաքին:

21-ի առաւօտեան 8-ին, Ավէյոն-ի շարժուն զօրքերը ստիպվեցան յետ քաշվել. այն ժամանակ առաջ ընթացան Գարիբալդիի զօրքերը: Տալանտ-ի բլրակի ստորոտում տեղի ունեցաւ սաստիկ կռիւ: Այնտեղ էին քաջ նշանաձիգները (Franchi Tiratori) միացած Lhoste գնդապետի և Բագինի հարկւրապետի հետ. նրանց աջակողմէն էր Տալանտ-ի լէգէօնը Մէնօտտի-ի հետ: Գարիբալդի, սառն ու անողորք, ներկայ էր Տալանտ-ի մարտկոցի առաջ, հեծած ձիու վրայ, որտեղից իր արծուի աչքերով դիտում էր ամբողջ պատերազմը: Պըրուսսիացիները յետ մղվեցան. սակայն քանի՜ քանիներ կորան մեր կողմից, այն էլ որքան ցաւալի կորուստներ: Այդ գիտեն վօթերի զինակիցները. այդ նկարագրեց տիկին White Mario, որ աներկիւղ, գընդակների տեղատարափի տակ դուրս էր քարշում ընկածներին: Հէնց այդտեղ ընկան ջիօնջիօ Իմբուիանի, մի նախահորդ սօցիալիստ. ջիոնզէպպէ Վափալլօտտի, Ֆէլիչէ-ի եղբայրը, մի վսեմ հանրապետական ռզի. հետոս հաղարապետ Պէռլա, Ռօսսի, Չէռքինի, Սալոմօնէ, Ալջիէռ, Լէօնառզի... Այս վերջինը, իր յետին վայրկեաններում՝ գլխով իջեցնելով հիւանդապահ հնոջ հետ երկար խօսում էր իր մօր մասին, որին այլ ևս չը պիտի տեսնէր, և հանրապետութեան մասին, որ ի զուր յուսացել էր տեսնել:

— Մեռնում եմ դեռ այնքան երիտասարդ: Բայց ուրիշները, թէև ինձնից աւելի ծեր, պիտի տեսնեն նրան (հանրապետութիւնը) նաև մեր տան մէջ...

22-ի առաւօտը բացվեց թանձրախիտ մարախուղի մէջ: Պըրուսսիացիները յարձակողական դիրք առին, մերոնք ոչ միայն յետ մղեցին նրանց, այլ և հարկադրեցին շատ դիրքեր ազատ թողնելու:

— Վաղն աւելի զօրացած պէտք է վերադառնան,

ասում էր Գարիբալդի երեկոյին. բայց այս անգամ դաշտի կողմից պէտք է գան, երեւի յոգնած լինելու են, իրանց քիթերը խորտակելով Տալանտ-ի դէմ:

Եւ այնպէս էլ եղաւ: 23-ին, ժայռ 11-ի մօտերը բարձրացաւ սառն բուռն հիւսիսային քամին (bise), որ ցրեց տարաւ մարախուղը, երևան հանելով թշնամուն:

Լանգո-ի (Langres) ճանապարհի վրայ, իբրև առաջապահ շարժուն, ֆրանսիացիների մի գունդը սկսաւ փախչել: Պըրուսսիացիներն առաջանում էին յաղթական դրօշակը պարզած, իրանց առաջ ունենալով հետևակազորի 61-րդ վաշտը: Սակայն իրանց գնացքի միջոցին հանդիպում են մէկ արգելքի. դա գիւղական մի խումբ տուներ էին, որոնք Ռիչչիօտտի-ի պաշտպանութեամբ կրակ ու գնդակ են ժայթքում ամեն-մի պատահանից, ամեն-մի ծակ ու ծուկից և մինչև իսկ կըրտուներէից: Պըրուսսիական արծուէդրօջ դրօշակակրի հետ միասին ընկնում է՝ հարուածված ճիշդ կուրծքի մէջ՝ անդից: Մէկ ուրիշը կրկին բարձրացնում է դրօշակը, կրկին շանթահար է լինում: Այնտեղ, շուրջը, ձեւանում է մեռածների և հոգեւաշների մէկ արիւնշալի շեղջակոյտ: Սակայն պըրուսսիացիներն ուղում են շրջապատել Ռիչչիօտտի-ին. Կանցիօն, որ այդտեղից մի քանի հարիւր մէտր հեռու էր գտնվում, վազում է իր յատուկ սաստիկութեամբ, որին ոչ մի բան չէ դիմանում:

— Յարձակվեցէք սուին ի ձեռին, աղաղակում է:

Եւ իր ետեւից ունենալով իրաններին և Պէռլա-ի գունդը, նետվում է դէպի առաջ, վազ ի վազ, գընդակի կարկուտի տակ:

— Վեցէ՛ հանրապետութիւնը, աղաղակում են մերոնք:

Պըրուսսիացիներն ընկնում են սուիներների բաղխման տակ: Այդ վայրկեանին յաղթութիւնը յայտարարվեց

Գարիբալդիի կողմը: Բոլոր գծերի վրայ թշնամիները փախչում էին և մեռածների ու վիրավորների մեջ տեղով անցնում էր Գարիբալդիի նստած իր կառքում: Զոհերի այն շեղակոյտի տակ, սրա ամենաբարձր կետում, ընկած էր պրուսիացիներին 61-րդ դրոշակը. իր պաշտպաններն ամենքն էլ շիջած էին. և նրանք, որոնք յետոյ վրայ հասան, չէին կարողանում որոշել նրա գոյներն՝ արեան և մեռածների մեջ: Ռիչչիոտտիի քաջ նշանաձիգներից մեկը, որ ամենևին աչքից չէր հեռացրած նրան, դիակների լեռան տակից քրքրեց հանեց նրան և յանձնեց իր գլխաւորին: Իսկ որդին, հպարտ այդ արժանաւորապէս ձեռք բերված յաղթանակով, ներկայացրեց նրան Գարիբալդիին:

Երեք օր պատերազմ, երեք օր յաղթութիւն:

Վիչ օրից յետոյ մի լուր հասաւ, որ տխրութեամբ համակեց Գիթօնի դափնեւորներին. Գալլո կընքել էր Պրուսիայի հետ զինագաղարը, խաղաղութեան նախաշաւիղ դուշակը: Միւսին ժամանակ, կղերականներն ու միապետականները, աւելի ևս գրգռված Գարիբալդիի տարած յաղթութիւններից — միակը Գրանսիայի զօրապետներից, որ յաղթահարված չէր, — կըրկնապատկում էին թշնամանքներ ու զրպարտութիւններ նրա դէմ. սակայն ժողովուրդը, որ ճշգրիտ գնահատողն էր հանդիսանում նրա մեծութեան, ոգևորութեամբ էր ընդունում նրան ամեն տեղ: Հասան ընդհանուր ընտրութիւնները և Գարիբալդիի անուան վրայ կուտակվեցան երկու միլիօն քուէ, քուէարկողների թիւը Գրանսիայում լինելով եօթ միլիօն: Նա աջողեց ընտրվել Պարիզում, Նիցցայում, Սալոյայում, ստորին Ռէնօյում, Գիթօնում, Ալջերիայում:

Մի անգամ ևս նա մտաւ ժողովն. դա այն օրն էր, երբ խօսվեց խաղաղութեան մասին: Նա մտաւ այն-

տեղ Վիկտոր Հիւգօ-ի և Ալֆօնսօ Էսկուրուս-ի ընկերակցութեամբ, ընդհանուր ուշադրութեան մեջտեղ, և ուղիղ գնաց Ձախակողմի նստարանները: Նրա երեւելուն՝ վերնայարկի հասարակութիւնը բարձրաձայն «կեցցէ» աղաղակեց. Ալակողման երեսփոխանները չը հանդուրժելով, աղաղակեցին հակառակ հերոսին ու յաղթականին: Սա ներկայացրեց իր հրաժարականը երեսփոխանութիւնից և նստի վերջը խօսք խնդրեց. միապետականներն ուղեցին արգելել նրան խօսելու. հանրապետականները բողբոսում էին Ալակողմի դէմ. ուրիշներն աղաղակում էին.

— Մատասիրտներ, թողէք խօսէ Գարիբալդի. վախենում էք լսելու ճշմարտութիւնը:

Առեմիէօ արձակեց իր հռչակաւոր աղաղակը.

— Պեղջկական մեծամասնութիւն, թոյլ տուր, որ խօսէ Գարիբալդի:

Օրապետը չուղեց այլ ևս ոչ մի բառ արտասանել. դուրս եկաւ և կառք նստեց: Ժողովուրդը կամենում էր քակել ձիերը. նա վճռական կերպով արգելեց այդ: Նրա շուրջն սղաղակում էին իրան.

— Մեղ մի լքանիր, մեղ հետ մնացիր, ով Գարիբալդի:

Նա, ընդհակառակն, բարձրացաւ երկաթուղային գնացքի վրայ ուղիղ դէպի Մարսէյլ: Մեկնելիս՝ այս «մաք բարով»-ը թողեց իտալացի և ֆրանսիացի զօրքերին.

«Երբ վերադառնաք ձեր տան յարկի տակ, պատմեցէք ձեր ընտանիքներին այն յոգնութիւնները, այն կռիւները, որ մենք միասին կրեցինք հանրապետութեան սուրբ դատի համար:»

XL

ԸՆՏԱՆՈՒԹՈՒՄ.

Մի սիրալիր ընտանիք սպասում էր Գիթօնի յաղթողին ամայի Վապուէնայում: Գարիբալդի գտել էր աղքատիկ, բայց սրտի տէր մի կին, Ֆրանչէսկա Առնօզինօ, Սան Գամիանօ դ'Աստի-ից:

Ամեն հերոսների նման նա էլ ունէր սրտի անկեղծութիւն: Ղինելով առանձնացած Վապուէնայում, քիչ անգամ բարեկամների շրջանի մէջ, յուզվեց այն խանդաղատալիր խնամքներից, որ նրան տալիս էր Ֆրանչէսկա Առնօզինօն, խնամքներ, որոնք մէկ անհրաժեշտութիւն էին դարձել նրա համար, երբ առտոնիտը (artrite, յօդացաւ) արգելում էր նրան կատարել որ և է շարժում. և այդ խնամքները նա վարձատրեց բարձրագոյն մրցանակով, իր սիրով: Այսպէս, ծերունու վերջին տարիներն ուրախութիւն ստացան երեխաների զուարթ ծիծաղներից, որոնք կայտընում էին նրա շուրջը, կանչելով նրան հայր: Սակայն վշտերից զուրկ չեղաւ այդ ուրախութիւնը: Երկու աղջիկները, պտուղ այդ սիրոյ և որոնց Գարիբալդի անուանել էր, իբրեւ նշան մեծարանքի, իր երկու սիրած կանանց անուններով, որոնք են իր մայրը Ռօզա և իր կեանքի առաջին ընկեր Անիտա, շուտով զոհվեցան կեանքից. այսօր խաղաղութեամբ ննջում են նրանք Վապուէնայի մէկ անկիւնում սպիտակ մարմարեայ շիրիմներում, որ նա զարդարեց ծաղիկներով ու արմաւենիներով: Իրան մնացին, որպէս սփոփանք, Վէլիա և Մանլիօ:

Ապրում էր նաև դեռ Բաիմօնդի մարկիզուհին,

որ օրէնքի առաջ, մէկ օրւայ համար, Գարիբալդիի կինն էր եղել, և օրինագիրքը չէր թողլ տալիս նրան ճանաչելու իր որդիներին՝ աւանդելու նրանց ժառանգաբար իր փառաւոր անունը: Այս մտածումը դառնապէս տանջում էր նրան, և երբ 1875-ին Հռօմ գնաց, Վիկտօր Էմմանուէլի առաջ բացեց իր այդ վիշտը:

— Հասկանում եմ, զօրապետ, պատասխանեց թագաւորը ժպտալով, ձեր այդ տանջանքը: Ես էլ կուզէնայի կարող լինել օրինական դարձնել իմ զաւակներին, բայց չեմ կարող:

Այնու ամենայնիւ օրինագէտները բաւական զօրաւոր փաստեր գտան լուծելու համար նրա ամուսնութիւնը Բաիմօնդիի հետ. և դատաւորները խորտակեցին չափազանց ծանր կշռող շղթան: 1880-ի յունվարի 26-ը տօնի օր եղաւ Վապուէնայի համար: Գարիբալդի ամուսնանում էր Ֆրանչէսկայի հետ:

Հարունակ գրում էր նա, կամ թելադրում. նա շարադրեց այս ուսմանները. Clelia, Cantona il volontario և Mille (Վէլիա, Կանտօնի կամաւորը, Հազարը): Առաջինում Գարիբալդի սուկնը ձեռքին յանձակվում է արդի հասարակական դրութեան և նրա քաղաքական արտայայտութիւնների դէմ:

Գարիբալդի բանաստեղծ էր: Երբ 1862-ին Միլանում էր գտնվում, այցելութեան գնաց Ալէքսանդր Մանձօնի-ին և նրան ընծայեց մի վարդ, որ քիչ առաջ նուէր էր ստացել մի տիկինից: Promessi Sposi-ի (խօսեցեալներ) նշանաւոր հեղինակն ամենայն համեստութեամբ բացականչեց.

— Եթէ Հալարից ամեն-մէկի առաջ ինձ զգում եմ փոքրիկ ու շփոթված, երևակայեցէք ուրեմն, թէ

ինչ դրութեան մէջ եւմ այս վայրկենին, երբ գտնւ-
ւում եւմ նրանց պետի առաջ:

Նախաստեղծութիւնը ծածկում էր նրան իր խորհրդա-
ւոր քողով, և երբեմն խօսելու ժամանակ նախադա-
ստութիւնը ստանում էր ոտանաւորի ներդաշնակ շեշ-
տեր: Պատերազմի դաշտի վրայ առիւծը միւսնոյն ժա-
մանակ համակված էր կանացի քաղցրութեամբ. նը-
ման էր մի երեխայի, որ լայիս է բանտի և տանջան-
քի մատնված ծղրիդի բաղդի վրայ: Աւստրիացի Ուր-
բան-ի դէմ արած արշաւանքներից մէկի ժամանակ
ընդհատեց գնացքը, քաշելով ձիու երասանակը, որպէսզի
չը խանգարէ սոխակի երգը, որ այդ միջոցին ըս-
տուերում լցնում էր օդն իր դաշնակաւոր ու անոյշ
դայլայլիկներով: Ապառհայում, մի փոթորկալից խոր
գիշերւայ մէջ վեր է կենում որոնելու նախընթաց
օրը հնած և մոլորված մի գառնուկ, որին և գտնե-
լով ժայռերի մէջ դողդոջուն, բերում է իր անկո-
ղինը...

XLI

ՎԵՐԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

— Սաղմեցէք ֆաշիօն¹⁾ և կը յաղթէք:
Այսպէս էր յանձնարարում Գարիբալդի իր

1) Ֆաշիօ անունը, որ յօդու է նշանակում (fascio), տըր-
վում է իտալիայում, մասնաւորապէս Սիկիլիայում, բուն քան-
ւորական ու զիւղական տարրերից բաղկացած կազմակերպված
խումբերին, որոնց գոյութեան նպատակն է սեփականագործի դա-
սակարգի տնտեսական վիճակի բարելաւումը: Յայտնի է, որ
այժմ Ֆաշիօները Սիկիլիայում սօցիալիստական քաղաքականութիւն
են կրում: 1893-1894 թւականի ծմնոն այդ նոյն Ֆաշիօներն
էին, որ մղված քաղցից եւ առհասարակ յետին ծայր չը բա-
ւորութիւնից՝ վաղահաս ապստամբութիւն առաջ բերին Սիկիլի-
այի այլ եւ այլ կէտերում, ուզելով տապալել կղզիում տիրող

զինակից ընկերներին, բարեկամներին, գործաւորներին
և այն ամենքին, որոնք անձկալից դիմում էին նրան
լսելու նրանից մէկ ուղեցոյց խօսք: Եւ ինքը համբաւ-
խութեան նպատակի համար զոհաբերութեան շատ դե-
ղեցիկ օրինակ էր տվել, երբ, լինելով հանրապետական,
բարձրացրել էր միապետութեան դրօշակն Իտալիան
մէկ անելու համար: Այս աշխատութիւնը գլուխ բե-
րելուց յետոյ իր մտածման առարկայ արեց հայրենի-
քն ազատ դարձնել, պատրաստելով նրան քոյր ազ-
գերի միութեան համար, որը նա նշմարում էր իր մար-
գարէական լայն հոգու մէջ: «Իտալացիներն՝ ուրիշ
հայրենիքների քաղաքացիներ, ասում էր, ուրիշ ազգերի
մարդիկը՝ Իտալիայի քաղաքացիներ, — ահա այն նպատա-
կը, որին մենք պէտք է հասնենք: Պէտք է նախ ևս սահ-
մանազուլներ, պէտք է նախ ևս պատնէշներ»...

Իր իդէալը յստակօրէն գծված էր: Խաղաղ կը-
ռիւր, որի համար նա կամենում էր միացնել ամենքի
ոյժերը, պէտք է լինէր տնտեսական, քաղաքական ու բա-
րոյական: Այս բանի համար 1875-ին գնում է Հռոմ
և զարթոյնում է հռոմէական Ագո-ի և Տէվէոէ-ի
(Տիբերիս) ողողումների հարցը:

Չորս տարի յետոյ, 1879-ի ապրիլին, վերադառ-
նում է Հռոմ և փորձում է հաստատել իր հառաչան-
քի առարկայ եղած ազատական կուսակցութեան ֆա-
շիօն, կազմելով Ռամկառավարական Դաշ-
նակցութիւնը (Lega della Democrazia): Այս
դաշնակցութեան նպատակների ամփոփումն ինքն արեց
Տակիտոսի արժանի եզոյղ իր համառօտութեամբ:

կարգերը եւ հաստատել տնտեսական հաւասարութիւն: Բայց շու-
նենալով հարկաւոր եղած ոյժը եւ պատրաստակամութիւնը, շու-
տով զինաթափ եղան մայր ցամաքից այնտեղ ուղարկված մե-
ծաքանակ զնորքի առաջ:

ընդհանուրին վերաբերեալ իրի կառավարութեան մէջ ամենքը պէտք է ներկայացվեն, ապա ուրեմն ընդհանուր քուէարկութիւն (suffrage universel) և երգման ջնջումը: — Հարկային դրութեան վերակազմութիւնը և առաջադիմական տուրքի հաստատումը: — Ազգը զինւորված: — Չը մշակված ու ճահճային իտալական հողի երկու-հինգերորդի հերկումն ու բարւոյնումը: — Բարեգործութեան յատկացված 1500 միլիոնի, ի նպաստ աղքատների օգտակար կերպով կիրառվիլը, որը մեծագոյն մասով վայելում են վարիչ պաշտօնեաներ, վանականներ և վանականուհիներ: — Վերաբնութիւնը սահմանադրութեան, որ հանդիսանում է անբաւական և ստորին հայրենիքի նոր պահանջների առաջ, որպէս զի սա չը կառավարվէ երեսուն տարւայ մի գաւառական թղթով, այլ գրվէ և մնայ ազգային մի դաշինքի վրայ:

Սրանով էլ դեռ վերջացած չէր համարում իր կեանքի գործը: 1880-ի հոկտեմբերի 1-ին յանկարծ գնում է Զէնովա բողոքելու համար Կանցիօ-ի, իր փեսայի, քաղաքական բանտարկութեան վճռի դէմ: Այնտեղ լսում է, թէ Միլանում շուտով պէտք է տեղի ունենայ Մէնտանա-ի մարտիրոսների յիշատակին նուիրված յիշատակարանի բացումը, և նոյեմբերի 1-ին գնում է Լոմբարդական մայրաքաղաքը: Եւ այնտեղ կրկին խօսում է ռամկավարութեան կատարելիք պարտականութիւնների մասին:

— Արէք այնպէս, որ յաղթանակէ ընդհանուր քրուէարկութիւնը. սա պարունակում է իր մէջ բոլոր բարենորոգումները (réformes). սրանից պէտք է բղխեն բոլոր բարենորոգումները:

Իր Միլանում գտնված միջոցին, ուր ժամագիր էր եղել Իտալիայի և Ֆրանսիայի ռամկավարութիւնը, վե-

րըստին գումարվեց մի ռամկաժողով (commices) ընտրական քուէի համար:

Յետոյ տեսնելով դիպլոմատ-քաղաքականների խաղերն ու աշխատութիւնը, յանդիմանում էր նրանց ասելով.

— Մի մոռանաք, որ քաղաքական ազատութիւնը պէտք է միջոց լինի լուծելու համար հասարակական (սոցիալական) հարցը: Ահա մեծ, օրւայ միակ ճշմարիտ խնդիրը: Պէտք է բժշկել ամեն եղանակներով, որ թելադրում են սերն ու գիտութիւնը, թշուառութեան մեծ վերքը...

Գարիբալդի գնաց յետոյ Ալասսիօ, Լիգուրեան գետի վրայ, ամենախիստ ամիսներում, յետոյ նորից Կապուէռա:

Իր առողջութիւնն արագ արագ վատանում էր: Այն ժամանակ որոշեց գալ Նապօլի: Քսան տարի առաջ իր ձեռքով ազատված ժողովրդի ոգևորութիւնն աննկարագրելի էր և կարող էր համեմատվել միայն այն խորին յուզման հետ, որի մէջ համակվեցան ամենքը, երբ տեսան նրան պառկած անշարժ, ձեռքերն այլակերպված առտուխից (յօդացաւ), դէմքը գունատված՝ ինչպէս մարմարիօն: Սիկիլիա անցաւ, Սիկիլիան Երեկոնների (Vespre) Հարիւրամեակի առիթով և ամբողջ ճանապարհորդութիւնը մի յաղթանակ եղաւ: Թողովրդներն իրանք իրանց գցում էին մինչև իսկ երկաթեայ գծերի վրայ, աղաղակելով.

— Ուզում եմ տեսնել Գարիբալդիին. թող գրեցքը նոյն իսկ մեր վրայով անցնէ, բայց դարձեալ մենք ուզում ենք տեսնել նրան:

Պալէռմօ-ում կրկին փորձեց ազատականներին միացնելու գործը, և Կապուէռա մեկնելուց առաջ, ապրիլի 16-ի գիշերը, ժողովրդին հրաւեր կարգաց հիմնելու Ա-

զատագրիչ ընկերութիւն մարդկային մտքի (Associazione emancipatrice della intelligenza umana):

—Թո՛ղ սրա պաշտօնը լինի, ասաց, կուե՛լ տը-
գիտութեան դէմ, զարթեցնել ազատ մտածումը և
քաղաքի ու գիւղի ռամիկների մէջ ստութեան տեղ ճշշ-
մարտի կրօնը հաստատել:

XLII

ՄԱՀԸ — 2-ՅՈՒՆԻՍ 1882.

Պարիբալդի մեռնում է: Իր Կապուէռայի տան
ընդարձակ տնտեսակում, որը նա վերապահել էր
իրան համար, պառկում է անկողնու վրայ՝ պաշտպան-
ված սրահակով: Շուրջը տեսնվում են մի քանի պատ-
կերներ. սրանց մէջ պատուոյ տեղը բռնած է մօրը կեն-
դանագիրը: Քիչ և հասարակ կահ կարասիներ. կար-
միր, դեղին և կանաչ գծաւոր կտաւով ծածկված մի
բազմոց, բազմաթիւ յիշատակներ, երկաթուղու մեքենա-
ների, արօրների, նաւերի օրինակներ, մի քանի գրքեր,
Գօռէ-ի պատկերազարդ Գանտէ-ի ստուար հատորը և
Հազարի անունները պարունակող ալբոմը:

Մայիսի վերջին վիճակը վատթարացել էր, սակայն չէր
երեւում, որ աղէտը մօտալուտ լինէր. բայց շնչափողը
չարաչար տանջում էր նրան: Չարիքը գնալով աճում
էր. լուր տրվեցաւ այդ մասին Մէնօտտի-ին, Ռիչ-
չիօտտի-ին, Տէրէզիտա-ին, Կանցիօ-ին և Ալբանէզէ
բժշկին: Իր կինը, Ֆրանչէսկա, մի վայրկեան չէր հե-
ռանում նրա մօտից:

—Վթութեան քոյրս է, ասում էր Գարիբալդի
խանդաղատանքով: Յունիսի 2-ին մահն անյաղթելի ծա-

նուցվեց: Երկու օրից ի վեր զօրապետը չէր կարողո-
նում կուլ տալ և ո՛չ իսկ երկու կաթիլ ջուր:

Սենեակում տիրում էր խորին լուռութիւն: Զօրա-
պետի շնչառութիւնը գնալով աւելի և աւելի դժուա-
րին էր դառնում: Պատուհանը բաց էր և մահա-
մերձը լոյսի կարօտ հայեացքը դուրս ուղղելով, տես-
նում էր երկինքը գունաւորված վերջալոյսով, որ լու-
սաւորում էր եղևիւնների կատարները և Կապուէռայի
ամենաբարձր ժայռերը, իսկ աւելի հեռուն՝ ծովը, հա-
ւատարիմ ծովը, որ ալիքի մրմունջի հետ կարծես բե-
րում էր նրան իր Նիցցայի ողջոյնը, Մագդալէնայի
ծայրը և խորքում Կօնսիկայի երկնագոյն լեռները: Եր-
կու ճնճղուկներ ճռուողելով ու թևերը թափ տալով
եկան նստան պատուհանի վրայ Գարիբալդի շարժվեց:

—Մեր վախճանված փոքրիկների հոգիներն են, որ
ինձ կանչում են, ասաց ժպտալով: Երբ ես այլ ևս
չեմ լինիլ, մի մոռանաք նրանց, կերակրեցէ՛ք նրանց իմ
յիշատակի համար...

Վիչ յետոյ ընկաւ թմրութեան մէջ: Կառ ի դ-
դի-ի վերաբոյժը, որ Կապուէռայում խարխիս ձգած նա-
ւից էր իջել ցամաք, օգնեց մի քանի հանդարտեցու-
ցիչ դեղերով: Գարիբալդի զարթնեց.

—Ո՛ր է Մանիօն, խնդրեց նա: Ուզում եմ տես-
նել նրան:

Օւաւակին տարին մօտը: Յետոյ ժամը հարցրեց և
խոնարհեցրեց գլուխը կրծքի վրայ:

—Մեռա՛ւ, աղաղակեց կինը, արցունքները հո-
տեցնելով աչքերից:

Բայց դեռ ևս կեանքը չէր զատված մարմնից.
նուաղել էր միայն: Երկու ժամ էլ երկարեց հոգե-
վարքը. ժամը 8-ից 50 անցած ծանրատաղտուկ շնչա-
ռութիւնը դադարեց. հերոսն աւանդել էր...

Գիշերային ստուերն իջել էր կղզիի վրայ և ծովային մառախուղը ծածկում էր իր թանձրութեան մէջ կապուեալն.....

Խառնայի ամեն-մէկ անկիւնից արձակված վշտի աղաղակին արձագանք եղաւ բոլոր աղբերի կողմից արձակված համանման աղաղակը. լալիս էր ամեն-մի հայրենիք. կարծես իւրաքանչիւրը զրկվելով նրանից, կորցրած լինէր նրա անձնաւորութեան մէջ մի հարազատ որդի: Ո՞ւր են այն կատաղութիւններն ու թշնամութիւնները, որ ազատութեան հակառակորդ կուսակցութիւններ գրգռում են և աճեցնում այլ և այլ աղբերի մէջ: Վշտի ժամանակ ամենքը զգում են նոյնը՝ միացած իրար հետ միեւնոյն բաբախումներով և ուղղված դէպի մի նպատակ: Յանձին խառնակիւն ամենքը լալիս էին մարդկութեան հերոսին: Մեռաւ Գալիբալդի, որովհետեւ մահկանացու էր. բայց գործը, որ նա կատարեց ժողովրդների ազատութեան համար, յաղթանակները, որ նա տարաւ յանուն բարոյականի յաւիտենական ըսկզբունքների, մնում են անմահ:

Նա ներկայացնում է վերջին անձնական դիւցազներգութիւնը. ոչ ոք չէ կարող բռնել նրա տեղը. ժողովուրդը միայն, բազմութիւնը կարող է իր գերեզմանի վրայ ընկած դրօշակը վերցնել. նա, նման Հոմերոսի հերոսներին, ցանկանում էր դիւցազնօրէն հեռանալ աշխարհից:

«Այս տան արեւմտակողմի անկիւնում (գրեց նա), երեք հարիւր քայլ հեռու այս աներից, ծովի դիմաց, կը պատրաստէք մի փայտակոյտ երկու մետր բարձրութեամբ, ակացիայի, հերձիի, մրտենու և ուրիշ անուշահոտ տունկերի փայտերից, որոնք աճում են այս կապուեալում: Այնտեղ կը դնէք երկաթեայ մէկ ան-

կողին և սրա վրայ իմ մարմինը կարմիր շապիկով միասին... Այն մէկ ալի մոխիրը կը դնէք իմ մանկիկների: Ռօզայի և Անիտայի դիակներն մօտ:

Այսպէս էր կամենում նա: Ժայռերի մէջտեղ երկիւքի ու ծովի հանդէպ վառված խառնակը մոխիր պէտք է դարձնէր պատկառելի գիակը. և գուցէ փոթորկաշունչ քամին, վերցնելով իր հետ բոցերից խուսափող հիւլէները, սփռէր ամբողջ երկրի վրայ, ցանելով ամեն տեղ կտրիճների ազատների ծնունդ տվող արգասաւոր սերմը:

ՄԻ ՆԱԽԿԻՆ ԿԱՄԱՒՈՐ.

Վ Ե Ր Զ.

ԳԻ
վային
մէջ կա
.....
Խա
աղաղակ
արձակվ
Հայրենի
ցըրած
դի: Ո՞ւ
ները,
ներ գը
մէջ: Վ
րար Հե
.....
էին մար
տե մա
ղովրդն
որ նա
կըբունք
ՀԵ
երգութ
թողովու
եզման
Համերու
Հեռան
՝Ն
րերը Հ
ը պա
թեամբ
ահոտ
պապուէ

ՀԱՅԿԵԱՆ ԿՈՒՍԵԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԲՐՁԻՐԻ ԳԻՐԲԱՐԱՎ.

ՍՕՑԻԱԼԻՍՏԵԱՆ ԳՐԱԳԱՐԱՆ.

- 1) Ծրագիր Հնչակեան Կուսակցութեան (երկրորդ տրւագրութիւն. (սպառված) ջրին.
- 2) Նոր Հոսանք եւ Բաց Նամակ Հայաստանցիներին. (սպառված) զին 1 ֆրանկ.
- 3) Տարեգրք 1890 թ. Յուլիս Տամենիցի: Յեղափոխական հերոսներ: Յ. Զանկիւլեանի, Կ. Մ. Նալպանտեանի եւ Յ. Դումբրուեանի պատկերներով (սպառված) զին 30 սանտիմ.
- Եւ) Յուլիս Տամենիցի 1890 թ. արքունաւոր Յոյցը Կ. Պօլսում եւ օրւան հերոսները — Ժրանսերէն: Յ. Զանկիւլեանի, Յ. Դումբրուեանի եւ Կ. Մ. Նալպանտեանի պատկերներով. (սպառված) զին 30 սանտիմ.
- 4) Ով Ընչով է ապրում, Ս. Դիկշտէյնի, Թարգմանութիւն. զին 75 սանտիմ.
- 5) Մայիսի մէկը. Ամենամեայ համաշխարհային տօն քանդակների, Գ. Պէլիսանովի եւ մի գլուխ, Պ. Աքսէրօղի «Բանտը» քանդակը գրուածքից Թարգմանութիւն. զին 25 սանտիմ.
- 6) Հայերն Ամբիկայում, Ա. Կ. Եանցի եւ Իսէ է աշխատանքի վարձ, Թարգմանութիւն Կարլ Մարքսից, զին 15 սանտիմ.
- 7) Սահմանադրութեան էութեան մասին, Փէրդինանդ Լասալի, հեղինակի պատկերով եւ մէկ առաջաբանով «Հնչակ» խմբագրութեան կողմից. զ. 40 սանտիմ.
- 8) Իրաւունք ծուլանալու, Պօլ Լաֆարգի, հեղինակի պատկերով եւ մէկ առաջաբանով «Հնչակ» խմբագրութեան կողմից զին 25 սանտիմ.
- 9) Garden of Eden Defiled! (Եդէմի պարտէզը կործանված), անգլիերէն զին 5 սանտիմ.
- 10) Բռնութեան դէմ, Դադատիայի դատարանութիւն զ. 1 ֆր.

ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ԳՐԱԳԱՐԱՆ.

- 1) Երբեք Ալի եւ իր Սպանողը, Ա. Խարա-Ռաժիկի, զ. 10 սան.
- 2) Դարեբալի. Թարգմանութիւն Հ. Խ.-ի. զ. 1 ֆր. 50 սանտ.

814

2013

